

Міністерство освіти і науки України
Херсонський державний університет

ГАЛИНА МИХАЙЛЕНКО

**ОЛЕКСАНДР ЛОТОЦЬКИЙ
(1870–1939 рр.):
ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА БІОГРАФІЯ ІСТОРИКА**

Монографія

Херсон
2014

УДК [930(477)«1870/1939»:929 Лотоцький] (043.3)
ББК 63.3(4Укр)г
М 69

Рекомендовано до друку Вченою радою
Херсонського державного університету,
протокол № 3 від 27 жовтня 2014 р.

Зовнішні рецензенти:

В.В. Тельвак – доктор історичних наук, професор кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

І.І. Лиман – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Бердянського державного педагогічного університету

Внутрішні рецензенти:

О.О. Коник – доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету

Ю.В. Капарулін – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету

Науковий редактор – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету **В.М. Андрєєв**

Михайленко Г.М.

М 69 Олександр Лотоцький (1870–1939 рр.): інтелектуальна біографія історика / Г.М. Михайленко. – Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2014. – 312 с.

ISBN 978-617-7178-37-7

Монографія присвячена відтворенню інтелектуальної біографії О.Г. Лотоцького. На основі аналізу історіографії досліджуваної теми, широкого кола джерел, наукового доробку вченого було визначено необхідність комплексного дослідження творчої спадщини О. Лотоцького. Встановлено зв'язок наукових студій історика з його громадсько-політичною діяльністю. Висвітлено педагогічну та організаційну діяльність науковця. Для відтворення еволюції світогляду О. Лотоцького, його історичних поглядів, громадсько-політичної позиції проаналізовано праці вченого з історії Церкви, духовної освіти, публіцистичні статті, біографічні нариси. З'ясовано внесок дослідника у розробку різних проблем історії України.

Для всіх, хто цікавиться історією України та історією історичної науки.

УДК [930(477)«1870/1939»:929 Лотоцький] (043.3)
ББК 63.3(4Укр)г

ЗМІСТ

ПОДЯКИ	5
---------------------	----------

ПЕРЕДМОВА	6
------------------------	----------

РОЗДІЛ 1

СТАНОВЛЕННЯ О. ЛОТОЦЬКОГО

ЯК ІНТЕЛЕКТУАЛА-ГУМАНІТАРІЯ (ДО 1917 РОКУ)	31
---	-----------

Формування О. Лотоцького як фахівця та визначення основних напрямів наукових досліджень	31
---	----

Громадсько-політичне життя української інтелігенції: О. Лотоцький як учасник та дослідник	56
---	----

Розвиток духовної освіти на українських землях у висвітленні О. Лотоцького	83
---	----

РОЗДІЛ 2

РОЗКВІТ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ТВОРЧОСТІ

ОЛЕКСАНДРА ЛОТОЦЬКОГО	102
------------------------------------	------------

Політична діяльність О. Лотоцького у 1917–1920 рр. та ідеологічне оформлення концепції історії Української православної церкви	102
--	-----

Біографічний підхід у творчій спадщині науковця	115
--	-----

Науково-викладацька робота в еміграції	133
--	-----

Погляди О. Лотоцького на проблеми української еміграції та долю українських земель у складі СРСР	159
--	-----

РОЗДІЛ 3	
КОНЦЕПЦІЯ УСТРОЮ ТА РОЗВИТКУ ПРАВОСЛАВНИХ ЦЕРКОВ О. ЛОТОЦЬКОГО В ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОМУ ПРОСТОРИ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТОЛІТТЯ.....	173
Теорія та історія православ'я у контексті українського історіографічного процесу першої третини ХХ ст.	174
Обґрунтування О. Лотоцьким історичних підстав автокефалії Української православної церкви як умови становлення незалежної Української держави	195
Українська культура та Церква між Сходом і Заходом: внесок ученого в дослідження соціокультурних впливів.....	213
ПІСЛЯМОВА.....	227
ДЖЕРЕЛА.....	231
ДОДАТКИ.....	280
О. ЛОТОЦЬКИЙ	
СХІД І ЗАХІД У ПРОБЛЕМІ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ	295

ПОДЯКИ

Присвячується моїй любій мамі

По завершенні роботи над монографією хочеться висловити щиру подяку всім людям, хто підтримував та допомагав у ході дослідження. Найперша подяка моїм рідним та близьким: батькам Галині Іванівні (на жаль, вона не дочекалась кінцевого результату цієї роботи) та Миколі Гавриловичу, коханому чоловіку Олександрю Черемісіну, синочку Данилу та Наталі Чермошенцевій. Дослідження було би неможливим без інтелектуальної та дружньої підтримки наукового керівника Андреева Віталія Миколайовича, якому я висловлюю велику вдячність. Важливі поради та підтримку надавали мені мої колеги та друзі: В. Тельвак, І. Лиман, С. Зворський, В. Швидкий, І. Мага, С. Білокін, Ю. Давиденко, С. Андреева, О. Коник, В. Павлусь, Ю. Капарулін, Ю. Куценко, В. Билкова та ін. Щира подяка за підтримку та допомогу Шапошниковій Ірині Василівні, декану факультету психології, історії та соціології, декану факультету психології, історії та соціології Херсонського державного університету.

ПЕРЕДМОВА

Протягом останніх двох десятиліть в українській історичній науці відбуваються значні трансформації. Вони зумовлюються як політичною ситуацією в країні, так і процесом розвитку самого історичного знання, зміною методології досліджень, інтеграцією української історичної науки у світовий історико-історіографічний простір. Переосмислення минулого України збільшило зацікавлення багатьма постатями української історії, про яких у радянські часи мало що було відомо. Це зумовило появу значної кількості традиційних біографічних досліджень, головною метою яких було визначення здобутків окремих історичних діячів у боротьбі за українську державність.

На новітньому етапі розвитку української історіографії біографічні розвідки поступово переходять на якісно новий рівень: від традиційного поетапного відтворення фактів біографії – до інтелектуальної біографії. Увага вчених зосереджується дедалі більше на висвітленні безперервних взаємозв'язків людини та соціокультурного середовища, що її оточує; з'ясуванні світогляду історика в його історичних поглядах; особливостей формування життєвих пріоритетів особистості. Українські діячі першої половини ХХ ст. усе активніше сприймаються не лише як учасники національно-визвольних змагань на теренах України, а й як творці європейського інтелектуального простору. Багато українців, які опинилися в еміграції, були позбавлені політичних важелів впливу на процеси, що відбувалися на українських землях. Проте ці люди не стали лише спостерігачами європейського наукового життя, а були його співтворцями, використовуючи при цьому свій досвід наукової, культурно-просвітницької, організаторської діяльності. Українські інтелектуали не лише творили свій, «внутрішній», інтелектуальний простір, а й долучалися до формування європейської інтелектуальної історії.

Названі процеси в сучасній українській історіографії спонукають до більш глибокого переосмислення та аналізу творчої спадщини Олександра Лотоцького (1870–1939 рр.),

що сприятиме визначенню її дійсного місця в інтелектуальному просторі України першої половини ХХ ст.

Наукова та громадсько-політична діяльність О. Лотоцького оцінювалася колегами по творчій майстерні та політичним змаганням, опонентами та друзями. Більшість робіт, присвячених ученому, до 1990-х рр. виходила поза межами України. Здебільшого вони представляли собою спогади про його організаційну, дослідницьку та громадську роботу. Сучасні українські науковці, як правило, звертають увагу на політичні аспекти діяльності вченого. Тому, мабуть, не дивно, що в сучасній українській історіографії склався образ О. Лотоцького передусім як учасника національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. на українських теренах, тоді як його наукова діяльність, становлення як інтелектуала, історика виглядає ніби додатком до решти життєвих подій.

Умовно можна виділити три етапи у дослідженнях життя та творчості О. Лотоцького.

Перший етап (1910–1930-ті рр.) переважно представлений нарисами, що подають оцінки наукової та громадсько-політичної діяльності О. Лотоцького.

Одна з перших рецензій з'явилася у 1912 р. на упорядкований О. Лотоцьким збірник розповідей для дітей «Вінок»¹. Окремі матеріали висвітлюють його політичну діяльність протягом 1917–1920 рр.². Більш численними є відгуки щодо науково-організаційної роботи історика у період еміграції (20–30-ті роки ХХ ст.)³, а у польських періодичних виданнях – щодо внеску діяча у розбудову життя української еміграції⁴. Науково-організаційна діяльність О. Лотоцького знайшла відображення у низці

¹ «Вінок» О. Білоусенко. Рецензія // Світло. – Київ, 1912. – С. 4.

² Le ministre d'Ukraine // Le Journal d'Orient. – 1920. – Juillet. – Р. 7-8.

³ Прокопович В. Пам'яті Н.М. Лотоцької // Тризуб. – 1930. – 23 листопада. – № 44 (252). – С. 5; Українське життя на еміграції // Український Вісник: орган незалежної республікансько-демократичної думки. – 36. II. – Жовтень, 1925. – С. 35; Хроніка // Тризуб. – 1929. – 10 листопада. – № 45 (201). – С. 28.

⁴ Липовецький І. Третій з'їзд українських інженерів та техніків емігрантів в Польщі // Тризуб. – 1929. – 17 лютого. – № 8 (164). – С. 16; Липовецький І. Третя сесія Ради Українського Центрального Комітету в Польщі // Тризуб. – 1932. – 1 січня. – № 1 (309). – С. 10; Український науковий з'їзд у Празі. – Прага, 1934. – С. 10, 19, 43, 107, 131.

статей, що з'явилися на шпальтах таких видань як «Тризуб»⁵, «Kurjer Poranny»⁶, «Назустріч»⁷, «Жорна»⁸, «Biuletyn Polsko-Ukraiński»⁹, «Український тиждень»¹⁰, «Bulletin du Bureau de Press Ukrainien»¹¹, «OFINOR»¹².

Вихід у світ спогадів О. Лотоцького «Сторінки минулого» не пройшов непоміченим¹³, позитивні відгуки мала і праця «Українські джерела церковного права»¹⁴ та одна з останніх прижиттєвих публікацій О. Лотоцького «Схід і Захід у проблемі української культури»¹⁵.

Неодноразово оцінки різним сферам діяльності свого старшого товариша надавав український історик Д. Дорошенко¹⁶.

⁵ Д.Р. Український науковий інститут у Варшаві // Тризуб. – 1930. – 21 вересня. – № 35 (243). – С. 3-4; 40-ліття наукової діяльності О. Лотоцького // Тризуб. – 1934. – 21 жовтня. – № 38 (444). – С. 1-3; Дорошенко Д. Лицар праці та обов'язку // Тризуб. – 1934. – 21 жовтня. – № 38 (444). – С. 3-9; До ювілею проф. О. Лотоцького // Тризуб. – 1934. – 21 жовтня. – № 38 (444). – С. 15; На пошану проф. О. Лотоцькому // Тризуб. – 1934. – 9 грудня. – № 45 (451). – С. 13; Д.С. Святкування ювілею проф. О. Лотоцького у Празі // Тризуб. – 1934. – 16 грудня. – № 46/47 (452/453). – С. 13-16.

⁶ Nauka Ukraińska na II Międzynarodowym Zjeździe Sławistów w Warszawie // Kurjer Poranny – 1934. – 23. IX. – S. 4-5; K. Nieoficjalny ambasador Ukrainy w Petersburgu. Z powodu 40-lecia naukowej działalności prof. A. Łotockiego // Kurjer Poranny. – 1935. – 17. IV. – S. 4.

⁷ Шевченко у 16 томах – розмова з Директором Українського Наукового Інституту О.Г. Лотоцьким // Назустріч. – 1934. – 15 жовтня. – № 20 – С. 5.

⁸ Професор О. Лотоцький як факір // Жорна. – 1934. – 1 листопада. – № 21. – С. 4.

⁹ E.K. Zbirowe wydanie dzieł Szewczenki // Biuletyn Polsko-Ukraiński. – 1934. – 4. IX. – № 44 (79). – S. 3-4.

¹⁰ Ювілей О. Лотоцького // Український тиждень. – 1934. – 26 листопада. – № 48 (103). – С. 1.

¹¹ Un anniversaire (Professeur A. Lotocki) // Bulletin du Bureau de Press Ukrainien. – 1934. – 30. XI. – № 2 (144). – P. 3-4.

¹² Праця Українського Наукового Інституту у Варшаві // OFINOR. Bulletin d'informations orientales. – 1937. – 6. X. – № 123. – P. 6-7.

¹³ Хроніка // Тризуб. – 1932. – 12 червня. – № 24 (332). – С. 16; Пеленський З.О. О. Лотоцький: Сторінки минулого: рецензії // Шлях нації. – 1938. – Червень. – С. 6.

¹⁴ Чернин С. Од минулого до майбутнього // Тризуб. – 1931. – № 49-50 (307-8). – 27 грудня. – С. 13-16.

¹⁵ Хроніка // Тризуб. – 1939. – 22 січня. – № 3-4 (653-654). – С. 27.

¹⁶ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1918). Ч. 1: Галицька Руїна 1914–1917 років. – Львів: Червона калина, 1923. – С. 82-89; Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1918). Ч. 2: З початків відродження Української державності (Доба Центральної Ради). – Львів: Червона калина, 1923. – С. 5-9; Дорошенко Д. Православна Церква в минулому і сучасному житті українського народу. – Берлін, 1940. – С. 52-54; Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр.: в 2 томах. – Т.1: Доба Центральної Ради. – Ужгород, 1932. – С. 135, 152; Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр.: в двох томах. – Т.2: Українська Гетьманська Держава 1918 року – К: Темпора. – 2002. – С. 7-8, 224-232; Дорошенко

Ще за життя О. Лотоцького з'являються і перші біографічні замітки, присвячені йому, зокрема у праці «Український Вільний Університет в Празі в роках 1926–1931»¹⁷ та в «Українській загальній енциклопедії»¹⁸.

Таким чином, на думку авторки, за життя О. Лотоцького склався в цілому позитивний образ діяча в середовищі української еміграції, який відбився у невеликих за обсягом рецензіях на його наукові праці та ювілейних оглядах його багатогранної діяльності. Дослідження О. Лотоцького-історика в різних галузях не залишилися непоміченими серед українських та польських науковців.

Другий етап – 1940–80-ті рр. Матеріали цього періоду, в яких висвітлювалася діяльність О. Лотоцького, можна поділити на три групи: 1) публікації українських істориків з діаспори; 2) студії польських науковців; 3) радянська історіографія.

Протягом зазначених років до висвітлення наукової, громадської та політичної діяльності О. Лотоцького зверталися переважно представники наукових кіл української діаспори. Ці публікації з'явилися вже після смерті дослідника у 1939 р. Як правило, вони не мають наукового характеру – це спомини, розповіді колишніх друзів, колег¹⁹.

Д. Наукова праця української еміграції за 10 років (1922–1931) // Тризуб. – 1932. – 17 квітня. – № 16 (324). – С. 8.

¹⁷ Український Вільний Університет в Празі в роках 1926–1931. – Прага, 1931. – С. 5–62, 162.

¹⁸ Українська загальна енциклопедія. В 3-х томах. / [під гол. редакцією І. Чаковського]. – Львів: Рідна школа, 1935. – С. 518.

¹⁹ Некролог // Тризуб. – 1939. – 19 листопада. – № 36 (686). – С. 1; Шульгин Олександр «Лицареві праці» (Пам'яті О.Г. Лотоцького) // Тризуб. – 1939. – № 37 (687). – 26 листоп. – С. 4–7; Наріжний С. 15 літ діяльності Українського історично-філологічного товариства в Празі (1923–1938). – Прага, 1940. – 16 с.; Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939 (частина перша). – К., 1957. – 268 с.; Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939 (матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої). – К: Видавництво імені Олени Теліги, 1999. – 272 с.; Зайцев П. О.Г. Лотоцький (В десятиріччя смерті) // Українське слово. – 1949. – № 42 (77). – 23 жовтня. – С. 2.; Гловінський С. О.Г. Лотоцький. // Мета (Мюнхен). – 1959. – № 3/30. – С. 7–10; II-й Український науковий з'їзд у Празі // Тризуб. – 1969 – № 55. – С. 16; Завітневич В. Видавнича діяльність Української Православної Церкви в США. // Ювілейна Книга – 50-річчя Відродження Української Автокефальної Православної Церкви. – Баунд-Брук, 1971. – С. 66; Токаржевський-Карашевич І. Із сторінок української дипломатії – Олександр Лотоцький (1870–1939) // Українець і час. –

Короткі біографічні нариси про дослідника розміщено у празькому виданні «Українська дійсність» і²⁰ та «Енциклопедії українознавства»²¹. Низка статей, присвячених ученому, з'явилася в американських та канадських виданнях²².

Роль ученого у боротьбі за проголошення автокефалії Української православної церкви відзначається на шпальтах видань «Українська думка», «Богословія», «Українське православне слово», «Рідна церква», «Тризуб», «Свобода» та у спогадах, монографіях українських учених в діаспорі²³.

1952. – 16 березня. – № 11 (274). – С. 4-5; Токаржевський-Карашевич І. Із сторінок української дипломатії – Олександр Лотоцький (1870–1939) // Українець і час. – 1952. – 23 березня. – № 12 (275). – С. 3-5; Токаржевський-Карашевич І. Царгородські спомини (1919–1921 рр.) // Визвольний шлях. – 1952. – № 7. – С. 25-34; Васильківський Л. Причинки до історії української дипломатії в 1917–21 роках. // Сучасність. – 1970. – Червень. – № 6 (114). – С. 114-119.

²⁰ Олександр Лотоцький 22.10.1939 // Українська дійсність. – 1940. – № 4. – С. 3-5.

²¹ Енциклопедія українознавства. В двох томах. Т.1. – Мюнхен – Нью-Йорк, 1949. – 768 с.

²² Проф. Олександр Лотоцький (1939–1964) – з нагоди 25-ої річниці смерті // Українське православне Слово. – 1964. – Липень-серпень. – № 7-8. – С. 8-10; Prof. A. Lototsky to be honored on 25th anniversary of death // The Ukrainian Weekly. – 1965. – 10 April. – P.2; В Нью-Йорку вшановано пам'ять проф. О. Лотоцького в 25-річчя його смерті // Свобода. – 1965. – 13 квітня. – № 69. – С. 3; Тлінні останки проф. Лотоцького перевезено з Варшави до Бавнд Бруку // Свобода. – 1971. – 18 серпня. – № 151. – С. 2; Remains of A. Lototsky brought to Bound Brouk from Warsaw // The Ukrainian Weekly. – 1971. – 21 August. – P.4; Тлінні останки проф. Лотоцького перевезено з Варшави до Бавнд Бруку // Українське православне слово. – 1971. – Вересень. – № 9. – С. 9-11; Домовини Св. п. Лотоцьких // Свобода. – 1971. – 9 жовтня. – № 188. – С. 4; Світлина панахиди, відправленої Владикою Мстиславом над могилою проф. О. Лотоцького і його дружини на цвинтарі у Бавнд Бруку // Свобода. – 1972. – 6 квітня. – С. 3; Зростає 50-тисячний видавничий фонд нашим дітям і молоді // Свобода. – 1971. – 2 січня. – С. 7; Три метелики // Веселка. – 1971. – Лютий-березень. – № 2-3 (198-199). – С. 12; ОПЛДМ перевидало збірку О. Лотоцького «Пригоди Вовка Неситого» // Свобода. – 1971. – 14 серпня. – № 149. – С. 6; Зайчик-Побігайчик Олександра Лотоцького-Білоусенка. Рецензія // Канадійський Фармер. – 1974. – 15 липня. – С. 5; Пригоди Вовка-Неситого – збірка байок Олександра Лотоцького-Білоусенка. Рецензія // Новий шлях. – 1971. – 16 жовтня. – № 42. – С. 7; Власовський І. Проф. О.Г. Лотоцький як церковний діяч // Український православний календар на 1966 р. – 1966. – С. 23-25; Гаюк С. Золотий ювілей УАПЦ // Український Православний Календар. – Бавнд-Брук, 1971. – С. 88.

²³ Автокефалія Української Православної Церкви і визвольна боротьба 1917 років // Українська Думка. – 1951. – 14 червня. – № 24 (223). – С. 12-14; Трембіцький В. Зносини Української Держави 1918–1922 років з Царгородською Патріархією // Богословія. – 1965. – Том XXIX. – С. 63-87; Трембіцький В. Відносини між Українською Державою і Царгородською Патріархією. // Українське Православне Слово. – 1964. – Липень-серпень. – № 7-8. – С. 7-12; А. З-ич До 50-тиліття

У 1983 р. Борис Лотоцький, син О. Лотоцького, опублікував збірку «Лицар праці і обов'язку: Збірник присвячений пам'яті професора Олександра Лотоцького-Білоусенка». Видання містить статті на згадку вченого, бібліографію його праць та фотографії²⁴.

Польська історіографія цього періоду (1940–1980-ті рр.) представлена загальними розвідками щодо перебування українців на польських землях у 1920–1930-х рр. У цих роботах отримали висвітлення функціонування Українського Наукового Інституту у Варшаві під керівництвом О. Лотоцького; праця українських науковців, у тому числі й О. Лотоцького, у Варшавському університеті; діяльність українських товариств, організацій²⁵. Слід також зазначити, що

проголошення Автокефалії Української Православної Церкви // Рідна Церква. – 1969. – Січень-березень. – № 77. – С. 5-7; А. 3-й До 50-тиліття проголошення Автокефалії Української Православної Церкви // Тризуб. – 1969. – Березень-квітень. – № 53. – С. 7-8; У 50-річчя Української Автокефальної Православної Церкви // Свобода. – 1971. – 4 березня. – № 42. – С. 1; Фостун С.М. 50-річчя Української Автокефальної Православної Церкви. – Лондон, 1972. – С. 6-14; Полонська-Василенко Н. Історичні підвалини УАПЦ. – Рим, 1964. – С. 111-112; Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2 т. Т.1. – К.: Либідь, 1995. – С. 27; Полонська-Василенко Н. Відродження Української Православної Автокефалії // 50-річчя відродження Української Автокефальної православної Церкви. 1921–1971. – Банд-Брук, 1971. – С. 34; Маркуш В. Екзильний уряд Української Народної Республіки в міжвоєнний період (1921–1939). Міжнародно-правовий та порівняльний аналіз // Сучасність. – 1986. – № 12 (308). – С. 70-84; Стях Д. Перша українська політична еміграція // Провидіння. – 1947. – С. 59-63; Трембицький В. Останні дипломатичні представництва УНР (1920–1923). // Провидіння. – 1981. – С. 253-296; Винар Л. Олександр Лотоцький. Сторінки минулого. ТТ. 1-4. Друге видання. – 1966. – 277 + 481 + 392 + 175 стор. // Український історик. – 1967. – № 1-2 (13-14). – С. 123-124; Оглоблин О. Українська церковна історіографія // Український історик. – 1969. – № 4 (24). – С. 23; Полонська-Василенко Н. Український Вільний Університет (1921–1971) // Український історик. – 1971. – № 1-2 (29-30). – С. 18; Биковський Л. Мемуаристика на сторінках «Українського історика». // Український історик. – 1974. – № 1-3 (41-43). – С. 174-175; Лисяк-Рудницький І. Між історією і політикою. Статті до історії та критики української суспільно-політичної думки. – Мюнхен, 1973. – С. 66; Биковський Л. Мої побачення з О. Лотоцьким // Український історик. – 1979. – № 1-4 (61-64). – С. 112-117; Фалько П. Проф. Олександр Лотоцький (в 35-ту річницю смерті) // Українське православне слово. – 1974. – № 10. – С. 3-4; Фалько П. Проф. Олександр Лотоцький // Український Православний Календар. – 1975. – С. 94-95; Мстислав Митрополит (Скрипник). У сорокові роковини смерті проф. О. Лотоцького // Українське православне слово. – 1980. – № 4. – С. 13-14.

²⁴ Лицар праці і обов'язку: Зб. присв. пам'яті проф. Олександра Лотоцького-Білоусенка. – Торонто, Нью-Йорк, 1983. – 190 с.

²⁵ Iwanicki M. Oświata i szkolnictwo ukraińskie w Polsce w latach 1918–1939. – Siedlce, 1975. – S. 181-182; Torzecki R. Kwestia ukraińska w polityce III Rzeczy (1933–1945). – W.: Książka i Wiedza. – 1972. – S. 79-90; Serczyk W. Historia Ukrainy. – Wrocław, 1979. – S. 294, 336; Serczyk W. Historycy ukraińscy w Polsce międzywojennej. // Środowiska historyczne II Rzeczypospolitej. – 1987. – Cz. 2. – S. 302, 305; Papierzyńska-Turek M.

польські науковці використовували спогади О. Лотоцького, досліджуючи історію українських земель у 1910–1920-х рр.²⁶

Найменш чисельною є третя група періоду 40–80-х років ХХ ст. Це зумовлено тим, що за радянських часів на батьківщині ім'я О. Лотоцького залишалося маловідомим. Наукових розвідок, присвячених життєвому шляху та творчості вченого, на теренах радянської України не проводилось. Виключення становить видання «Словника українських псевдонімів та криптонімів (XVI–XX ст.)», автором якого є О. Дей. Дослідник подав перелік псевдонімів О. Лотоцького (А.Б., О.І.Л., Білоусенко О. Липовецький, Лотоци, Любенький О., Новий Нестор, Подоляк О.І., Чорноморець Б., Spectator тощо) із посиланнями, в яких матеріалах їх можна зустріти²⁷.

Таким чином, в межах другого етапу можна виділити дві тенденції: по-перше, в радянській історіографії не спостерігаємо зацікавлення постаттю та працями О. Лотоцького; по-друге, в середовищі української еміграції та в польських наукових колах простежується тяглість у висвітленні творчого доробку вченого. Історіографічний образ, який склався на цей час, знаходить втілення в ґрунтовних аналітичних узагальненнях з історії української еміграції та науки в міжвоєнний період.

Третій етап у вивченні життя та творчості О. Лотоцького охоплює 1990-ті рр. – початок ХХІ ст. Виокремлення цього періоду пов'язано з впливом політичних змін кінця ХХ ст. на тематику історичних розвідок як на Україні, так і поза її межами. Тут можна виділити три групи матеріалів, в яких висвітлюється політична, громадська, науково-викладацька діяльність О. Лотоцького.

Między tradycją a rzeczywistością: Państwo wobec prawosławia. 1918–1939. – Warszawa, 1989. – 494 s.; Piotrkiewicz T. Kwestia ukraińska w Polsce w koncepcjach pilsudczyzny (1926–1930). – W.: Wydawnictwo UW, 1981. – 284 s.; Skrzypek S. Sprawa ukraińska. – Londyn, 1953. – 20 s.; Dzieje Uniwersytetu Warszawskiego 1915–1939 / [pod redakcją Andrzeja Garlickiego]. – Warszawa, 1982. – 360 s.; Mikulicz S. Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1971. – 322 s.

²⁶ Czech M. Koncepcje państwowotwórcze Ukraińskiej Centralnej Rady // Ukraina i Polska po I Wojnie Światowej. – Gdańsk, 1987. – S. 19.

²⁷ Дей О.І. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI – XX ст.). – К.: Наукова думка, 1969. – 558 с.

Перша група – наукові розвідки, опубліковані на теренах України. Розбудова Української держави зумовила спрямування цих історичних студій. Найбільшої актуальності набули дослідження періоду національно-визвольних змагань початку ХХ ст. Українські діячі кінця ХІХ – початку ХХ ст. цікавили сучасних науковців у першу чергу як політики та громадські активісти. Біографічні дослідження представляли, як правило, перелік основних життєвих подій людини, а головний акцент робився на її досягненнях після 1917 р. Часто біографічні нариси стосувалися лише однієї сторони діяльності особистості. Звичайно, цей етап розвитку української історичної науки має надзвичайно важливе значення. Біографічні студії першого десятиліття існування незалежної Української держави відкрили величезну кількість матеріалів, відтворили основні віхи біографії українських діячів. Тим самим було створено підґрунтя для переходу до більш глибокого вивчення інтелектуальної біографії науковців, політиків, культурних діячів.

Одне з перших ґрунтовних біографічних досліджень у незалежній Україні, присвячене О. Лотоцькому, підготував В. Ульяновський²⁸. Дослідник у своїх розвідках використовував і роботи О. Лотоцького²⁹.

Ім'я О. Лотоцького згадувалося й у великій кількості публікацій 1990-х рр. та початку ХХІ ст., присвячених періоду Української Центральної Ради, Гетьманату П. Скоропадського, Директорії³⁰. Низка статей була присвячена

²⁸ Ульяновський В.І. Олександр Лотоцький // Українська культура: лекції за редакцією Дмитра Антоновича / [упор. С.В. Ульяновська; Вст. ст. І.М. Дзюби; Перед. слово М. Антоновича; Додатки С.В. Ульяновської, В.І. Ульяновського]. – К.: Либідь, 1993. – С. 553-568; Білоусенко О. (псевдонім О. Лотоцького) Старий Заповіт. Біблійна історія / Вступ. ст. В.І. Ульяновського. – К., 1993. – 160 с.

²⁹ Ульяновський В.І. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Української Центральної Ради). – К.: Либідь, 1997. – 200 с.; Ульяновський В.І. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського). – К.: Либідь, 1997. – 320 с.

³⁰ Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). – К.: МП «Фенікс», 1992. – С. 5; Іванис В. Симон Петлюра – президент України. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 76; Самійленко І.М. Перший етап Державного Центру УНР в екзилі (1920–1948) // Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі: Статті і матеріали / [зредували Любомир Р. Винар і М.В. Плав'яка; Вступне слово Л. Винара]. – Філадельфія; Київ; Вашингтон: Фондація ім. С. Петлюри, Веселка, Фондація Родини Феценко-Чопівських, 1993. – С. 71; Розовик Д.Ф. Центральна Рада й українська культура. // Український історичний журнал. – 1993. – № 2, 3. – С. 17-27;

громадській, науковій діяльності діяча, аналізу його праць та мемуарів³¹. Висвітлювалися й епізоди видавничих справ науковця, його участь у боротьбі за публікацію україномовних видань та сторінки життя в еміграції³².

За роки незалежності України перевидаються праці та спогади українських діячів першої половини ХХ ст., в яких

Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. – К.: Укр. Письменник, 1994. – 413 с.; Українська державність у ХХ столітті: Історико-політологічний аналіз / [О. Дергачов (керівник авт. колективу)]. – К.: Політична думка, 1996. – С. 416; Грищенко А. Утворення Української Центральної Ради і піднесення руху за національне відродження серед українців поза межами України // Історія в школах України. – 1997. – № 2. – С. 5; Веденєєв Д., Гошуляк А. Дипломатична служба УНР доби Директорії // Пам'ять століть. – 1998. – № 1. – С. 79; Бевз Т. Ідея соборності в програмних документах українських політичних партій // Історія України. – 2001. – № 39. – С. 3-6; Коляничук О. Українська військова еміграція у Польщі (1920–1939). – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2000. – С. 14, 21, 164; Купчик О. Зовнішньополітична діяльність уряду УСРР (1919–1923) // Історичний журнал. – 2007. – № 6. – С. 107-108; Млиновецький Р. (псевдонім Р. Бжеського) Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918 рр. – Львів: Каменяр, 1994. – С. 9; Верстюк В.Ф., Осташко Т.С. Діячі Української Центральної Ради. – К., 1998. – С. 117-118; Плохий С. Долаючи минуле: перспективи відокремлення церкви від держави в Україні // Свобода віровизнання. Церква і держава в Україні: матеріали міжнар. наук. конф. (Київ, 28–30 вересня 1994 р.) – К.: Укр. Правн. Фондація. Вид-во “Право”, 1996. – С. 42-48; Ігнатуша О.М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. ХХ ст.). – Запоріжжя: Поліграф, 2004. – 440 с.; Іваницька С.Г. Українська ліберально-демократична партійна еліта: «колективний портрет» (кінець ХІХ – початок ХХ століття) / С.Г. Іваницька. – Запоріжжя: Просвіта, 2011. – 452 с.

³¹ Мхитарян Н. Мемуари О. Лотоцького як цінне джерело дослідження історії українсько-турецьких взаємовідносин: (1918–1919 рр.) // Розбудова держави. – 1995. – № 5-6. – С. 54-59; Мхитарян Н. Жити з сусідами у злагоді: Мемуари колишнього українського посла в Туреччині О. Лотоцького в період Директорії // Політика і час. – 1995. – № 7. – С. 62-70; Гирич І. Від короля Данила до Омеляна Прицака: штрихи до історіографічних студій Ювіляра // Дашкевич Ярослав Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. – Львів: Львівське відділення ІУАД ім. М.С. Грушевського НАНУ / Літературна агенція «Піраміда», 2007. – С. 16; Особові архівні фонди Інституту рукописів: Путівник / [О.С. Боляк, С.О. Булатові, Т.І. Воронкова та ін.; Редкол.: О.С. Онищенко (відп. ред.) та ін.]. – К., 2002. – С. 327-328.

³² Пасько І. О.Г. Лотоцький і петербурзькі видавці (за неопублікованими листами О.Г. Лотоцького з Інституту російської літератури Російської академії наук у Петербурзі) // *Ukrainica: архівні студії*. – К., 1997. – Вип.І. – С. 171-182; Надтока О.М., Пасько І.В. До історії видання українського Євангелія в 1906–1911 рр. (листи О.Г. Лотоцького до О.О. Шахматова) // *Архіви України*. – 1999. – № 6. – С. 35-47; Чередниченко Д. Пам'ять роду людського // *Вінок: читанка для молодших школярів / Упоряд. О.Г. Білоусенко; [Підгот. текстів і приміт. Л.П. Гуцало; передм. Д.С. Чередниченка; іл. М.І. Копаниця; обкл. В.В. Ковальчука]*. – 3-тє вид. – К., 1999. – С. 5-14; Стрельський Г. Олександр Лотоцький – директор Українського наукового інституту у Варшаві // *Історія України*. – 2006. – № 38 (486). – С. 1-4.

містяться й згадки про О. Лотоцького³³, та його власні роботи³⁴.

Постать О. Лотоцького не залишилася і поза увагою дослідників, що вивчали життєві шляхи видатних українців початку ХХ ст., сторінки історії Російської імперії, науково-освітню діяльність української еміграції в міжвоєнній Польщі³⁵.

Спеціальне наукове дослідження, присвячене відтворенню біографії вченого, було проведено В. Швидким – світ побачила дисертація та монографія «Громадсько-

³³ Дорошенко Д. Нарис історії України / [передмова І.О. Денисюка]. – Львів: Світ, 1991. – С. 58, 548; Чикаленко С. Спогади (1861–1907): Документально-художнє видання / [передмова: В. Шевчук]. – К.: Темпора, 2003. – С. 174, 223, 295; Сірополько С. Історія освіти в Україні. – К., 2001. – С. 282, 432.

³⁴ Лотоцький О. Автокефалія / Українська Православна Церква Київського патріархату. – Т.1: Засади Автокефалії. – К., 1998. – 395 с.; Лотоцький О. Автокефалія / Українська Православна Церква Київського патріархату. – Т. 2 : Нарис історії Автокефальних церков. – К., 1998. – 354 с.; Лотоцький О. Автокефалія. – Т. 1. Засади Автокефалії. (Репринтне видання 1935 р.). – К., 1999. – 203 с.; Лотоцький О. Автокефалія. – Т.2. Нарис історії Автокефальних церков. (Репринтне видання 1938 р.). – К., 1999. – 550 с.; Вінок: читанка для молодших школярів / Упоряд. О.Г. Білоусенко; [Підгот. текстів і приміт. Л.П. Гуцало; передм. Д.С. Чередниченка; іл. М.І. Копаниця; обкл. В.В. Ковальчука]. – 3-тє вид. – К.: Веселка, 1999. – 654 с.; Білоусенко О. (псевдонім О. Лотоцького) Старий Заповіт. Біблійна історія / Вступ. ст. В.І. Ульяновського. – К.: Либідь, 1993. – 160 с.; Білоусенко О. (псевдонім О. Лотоцького) Новий Заповіт. Біблійна історія. – К., 1993. – 145 с.; Білоусенко О. (псевдонім О. Лотоцького) Катехізис. – К.: Либідь, 1993. – 45 с.; Білоусенко О. (псевдонім О. Лотоцького) Наука про службу Божу. – К., 1993. – 63 с.

³⁵ Тюрменко І.І. Проблеми Української державності в діяльності та науковій спадщині Івана Огієнка: дис. на здобуття наук. ступеня докт. історич. наук: 07.00.01. – К., 2000. – С. 134; Лотоцький О. Постаті українського громадянства 90-х років. Проф. В.Б. Антонович // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. У 3-х томах. Т. 1. – К.: Заповіт. – 1997. – С. 377-380; Лотоцький О. Археологічний з'їзд // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. У 3-х томах. Т. 2. – К.: Заповіт. – 1997. – С. 358-361; Коник О.О. Європейський контекст у діяльності професорів депутатів Державної думи від українських губерній 1906–1917 рр. // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті [Зб. наук. пр.] / Ред. кол.: С.І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д.: Вид-во Дніпропетр. нац. Ун-ту, 2009. – Вип. 7. – С. 338-346; Коник О.О. Депутати Державної думи Російської імперії від губерній Наддніпрянської України (1906–1917 рр.): монографія / О.О. Коник; наук. ред. С.І. Світленко. – Дніпропетровськ: Герда, 2013. – 454, [2] с.: табл.; Портнов А.В. Науково-освітня діяльність української еміграції в міжвоєнній Польщі (1919–1939): дис. на здобуття наук. ступеня канд. історик. наук: 07.00.01. – Львів, 2005. – С. 127-140, 150-158, 167, 172; Портнов А. Наука у вигнанні: наукова і освітня діяльність української еміграції в міжвоєнній Польщі (1919–1939). – Харків: ХІФТ, 2008. – С. 134-154, 162-193; Андреев В.М. Дмитро Дорошенко: «перший» чи «другий» в українській історіографії першої половини ХХ ст.? (досвід вивчення інтелектуальної біографії історика) // Український історичний журнал. – 2007. – № 4. – С. 109-114

політична, культурно-освітня та наукова діяльність О.Г. Лотоцького (1890–1930 рр.)», в якій автор дослідив основні віхи життєвого шляху діяча, його активну громадську та політичну діяльність. Крім того, робота містить цікавий додаток: листування О. Лотоцького з Ф. Матушевським та В. Доманицьким³⁶. Низка статей цього ж автора висвітлює події петербурзького періоду життя О. Лотоцького та характеризує вченого як дитячого письменника³⁷. В. Швидкий опублікував бібліографію робіт О. Лотоцького, взявши за основу матеріали збірника «Лицар праці та обов'язку» та розширивши перелік працями науковця, перевиданими протягом 1992–2001 рр.³⁸.

Низку статей, в яких висвітлюється петербурзький період біографії вченого, його участь у боротьбі за автокефалію Української православної церкви, перипетії еміграційного життя³⁹ та дисертаційне дослідження⁴⁰ присвятила

³⁶ Швидкий В.П. Олександр Лотоцький: учений, громадський діяч, політик (1890–1930-ті рр.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – 366 с.

³⁷ Швидкий В.П. О.Г. Лотоцький і проблема національно-релігійного розвитку на початку ХХ століття // Старожитності. – 1994. – № 7/8. – С. 11-16; Швидкий В.П. О.Г. Лотоцький-Білоусенко як дитячий письменник // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. статей. Вип. 4. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – С. 107-123; Швидкий В.П. О. Лотоцький та відродження української книги // VI Всеукр. наук. конф. з іст. краєзнавства. – Луцьк, 1993. – С. 190-191; Швидкий В.П. О. Лотоцький та українська книга // Роль бібліотек монастирів, соборів та інших установ у розвитку культури України. – К., 1993. – С. 100-102; Швидкий В.П. Петербурзька доба О.Г. Лотоцького (1900–1917 рр.): заходи на послаблення цензурних заборон // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. статей. – Вип. 3. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – С. 67-92.

³⁸ Швидкий В. Олександр Лотоцький (1870–1939) (бібліографічний покажчик) // Молода нація. – 2003. – № 1 (26). – С. 199-250.

³⁹ Дудко О.О. Олександр Гнатович Лотоцький: на шляху до автокефалії української церкви // Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Т. 4. – К., 1999 – С. 195-205; Дудко О.О. Олександр Гнатович Лотоцький: якою бути українській церкві? // Студії з архівної справи та документознавства / Український державний науково-дослідний інститут архівної справи. – Т. 5. – К., 1999. – С. 211-214; Дудко О.О. Олександр Лотоцький: життя в еміграції (1920–1939) // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Серія «Історія». – Вип. 63-64. – К., 1999. – С. 74-75; Дудко О.О. Олександр Лотоцький: сімнадцять років у «російському Римі» // Література та культура Полісся. – Вип. 14. – Полісся в історичному та культурологічному контексті: до 95-річчя заснування Ніжинської вищої школи / Ніжинський державний педагогічний університет імені Миколи Гоголя / Відп. ред. і упорядник Г.В. Самойленко. – Ніжин, НДПУ, 2000. – С. 148-151.

О. Лотоцькому О. Дудко. Слід також відмітити, що зусиллями О. Дудко та В. Гусєва було перевидано статтю О. Лотоцького «Духа унінія не дай мені! (Чи маємо підстави для політичного песимізму?)»⁴¹ та кілька його листів до М. Грушевського⁴².

Дисертаційні роботи О. Дудко та В. Швидкого є традиційними біографічними розвідками, які містять багато цінних фактів для відтворення життєвого шляху історика. Якщо останній приділив більшу увагу доєміграціоному періоду життя вченого, то О. Дудко акцентувала її на польському етапі діяльності науковця, залучивши польські архівні матеріали. В обох дослідженнях О. Лотоцький постає переважно як громадський діяч та політик, незалежно від того, чи це життя в Петербурзі, Києві чи Варшаві. Наукова діяльність ученого, його інтелектуальна еволюція, аналіз його історичних студій – все це не отримало належного висвітлення у роботах названих авторів, що дало можливість для поглиблення історіографічного дискурсу, присвяченого відтворенню інтелектуальної біографії О. Лотоцького. Саме цим аспектам були присвячені статті та дисертаційне дослідження авторки, Г.М. Михайленко, в яких головним завданням стало відтворення інтелектуальної біографії О. Лотоцького – людини, що змогла реалізувати себе в різних сферах, постійно знаходилася в процесі здобуття нової інформації та до останніх днів була активним учасником громадських, наукових подій.

Сторінки емігрантського життя вченого продовжували знаходити своє висвітлення в перевиданих та нових матеріалах українських діаспорних істориків. Ці публікації становлять другу групу досліджень про О. Лотоцького протягом 1990-х рр. – на початку XXI ст.⁴³ Аспекти

⁴⁰ Дудко О.О. Життєвий шлях, громадсько-політична та науково-педагогічна діяльність Олександра Гнатовича Лотоцького (1870–1939): дис. на здобуття наук. ступеня канд. історич. наук: 07.00.01 – К., 2005. – 193 с.

⁴¹ Лотоцький О. Духа унінія не дай мені! (Чи маємо підстави для політичного песимізму?) / Підгот. В. Гусєв, О. Дудко // Історія України. – 2001. – № 2 (210). – Січ. – С. 8-10.

⁴² Листи О. Лотоцького до Михайла Грушевського (кінець XIX ст.) / Підгот. О. Дудко // Історичний журнал. – 2006. – № 4. – С. 92-96.

⁴³ Дорошенко Д. Справа організації української наукової праці на еміграції // Український історик. – 2001. – № 1-4 (148-151). – С. 85; Оглоблин О. Українська

політичної діяльності науковця висвітлюються у статтях та монографіях таких дослідників: І.М. Самійленко, М. Палій, П. Магочий, Л. Николас⁴⁴. Також, роботи О. Лотоцького продовжували використовуватися дослідниками як джерело для вивчення основ автокефального устрою православних церков⁴⁵.

Матеріали польської історіографії становлять третю групу досліджень діяльності О. Лотоцького (1990-ті рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст.). У цей період польська історіографія значно розширилася з питань науково-викладацької та політичної діяльності українських емігрантів у міжвоєнній Польщі. У цих працях продовжувала висвітлюватися діяльність Українського Наукового Інституту у Варшаві на чолі з О. Лотоцьким, робота українських науковців у Варшавському університеті, аналізувалися політичні змагання на теренах України в першій половині ХХ ст.⁴⁶. Окремо варто згадати

історіографія 1917–1956. Українська історична наука поза межами України (на еміграції) в 1920–1950-х роках // Український історик. – 2004–2005. – № 3-4 (163-164) / 1 (165). – С. 192-193; Колесса К. Александр Колесса и Украинский Свободный университет в Праге (идея, работа, достижения) // Сборник докладов Международной конференции «Русская, украинская и белорусская эмиграция в Чехословакии между двумя мировыми войнами. Результаты и перспективы исследований. Фонды Славянской библиотеки и пражских архивов» (Прага, 14–15 августа 1995 г.). – Ч. 2. – Прага, 1995. – С. 720-721; Васкович В. Український Вільний Університет. Передісторія створення УВУ, його осяги й нові завдання // Науковий збірник Українського Вільного Університету. Ювілейне видання з приводу 70-ліття УВУ. – Мюнхен, 1992. – С. 11-24; Трошанський В. Витоки та історична доля московської та української політичної еміграції в Європі // Українська діаспора. – 1994. – № 6. – С. 5-31; Винар Л. Дмитро Іванович Дорошенко: життя та діяльність // Український історик. – 2001. – № 1-4 (148-151). – С. 40.

⁴⁴ Самійленко І.М. Перший етап Державного Центру УНР в екзилі (1920–1948) // Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі: Статті і матеріали / Зредагували Любомир Р. Винар і М.В. Плав'яка; Вступне слово Л. Винара]. – Філадельфія; Київ; Вашингтон: Фондація ім. С. Петлюри, Веселка, Фондація Родини Фещенко-Чопівських, 1993. – С. 64-74; Palij Michael The Ukrainian-Polish Defensive Alliance, 1919–1921. An Aspect of the Ukrainian Revolution. – Edmonton, Toronto: Canadian institute of Ukrainian Studies Press, 1995. – 392 p.; Magocsi Paul Robert A History of Ukraine. – Seattle: University of Washington Press, 1996. – 784 p.; Nicholas L.Fr.-Chirovsky An introduction to Ukrainian history. Volume III. Nineteenth and Twentieth Century Ukraine. – New York: Philosophical Library, 1994. – 518 p.

⁴⁵ Воронин О.О. Автокефалія Української Православної Церкви. – Кенсінгтон: «Воскресіння», 1990. – 64 с.

⁴⁶ Kornat M. Sowietologia i studia wschodoznawcze w Polsce międzywojowej // Zeszyty Historyczne (Paryż). – 2002. – Т. 140. – С. 67; Iwanicki M. Ukraińcy, białorusini, litwini i niemcy w Polsce w latach 1918–1990. – Siedlce, 1991. – С. 58; Stryjek T. Ukraińska idea narodowa okresu międzywojennego. Analiza wybranych koncepcji. – Wrocław, 2000. – С. 30; Kamiński S. Lata walk i zamętu na Ukrainie 1917–

дослідження С. Козака⁴⁷, О. Вішки⁴⁸, Р. Потоцького⁴⁹, які відзначаються значною увагою до постаті О. Лотоцького.

Таким чином, на сучасному етапі спостерігаємо значне зацікавлення різними напрямками наукової та політичної діяльності О. Лотоцького, що представлено в широкому колі узагальнюючої та монографічної літератури, присвяченої українським визвольним змаганням 1917–1920 рр., розвитку наукових установ української еміграції у 1920–30-х рр. та науковій діяльності окремих представників української історичної науки. Життєвий шлях, громадсько-політична та науково-педагогічна діяльність Олександра Гнатовича Лотоцького досліджено на рівні кандидатської дисертації. Проте поза увагою науковців залишилася інтелектуальна біографія вченого, визначення місця О. Лотоцького-історика в українській історичній науці ХХ ст. шляхом комплексного аналізу соціокультурної ситуації. Саме ці аспекти стали визначальними у наукових розвідках авторки.

1921. – Warszawa: Warszawska oficyna wydawnicza, 1990. – S. 37; Bruski J.J. Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukrainńskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919–1924). – Krakow, 2004. – S. 343, 453, 492-515, 533-538; Mironowicz A. Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku. – Białystok, 2005. – S. 166-179, 188-195; Жерелик Р. Рада Української Народної Республіки (з історії наддніпрянської еміграції в Польщі) // Український альманах. – 1996. – С. 176-181; Serednicki A. Szkice polsko-ukraińskie. – Warszawa, 1994. – 234 s.; Słownik biograficzny Europy Środkowo-Wschodniej XX wieku / [pod redakcją Wojciecha Roszkowskiego i Jana Kofmana]. – Warszawa, 2004. – S. 751-752; Lenczewski M. Studium Teologii Prawosławnej na Uniwersytecie Warszawskim w latach 1925–1939. – Warszawa: Chrześcijańska Akademia Teologiczna, 1992. – S. 13.

⁴⁷ Kozak S. Oleksandr Łotoćkyj – uczony, dyplomata i polityk // Warszawskie zeszyty ukraiноznawcze. – 1996. – № 3. – S. 265-276; Козак С. Олександр Лотоцький – учений, дипломат і політик // На службі Клію. Збірник наукових праць на пошану Любомира Винара. – К., Нью-Йорк, Торонто, Париж, Львів, 2000. – С. 356-365.

⁴⁸ Wiszka E. Prasa emigracji ukraińskiej w Polsce 1920–1939. – Toruń, 2001. – S. 48, 141, 146, 181, 198, 201, 222, 229; Вішка О. Преса української еміграції в Польщі (1920–1939 рр.): Історико-бібліографічне дослідження / Наук. ред.-консультант М.М. Романюк. – Львів, 2002. – С. 57, 184-186, 190-192, 239-241, 264-266, 270-271, 298-299, 305-308; Wiszka E. Ukraińska prasa emigracyjna wydawana w Warszawie w latach 1920–1924 // Warszawskie zeszyty ukraiноznawcze. – 1998. – № 6-7. – S. 269, 279, 281; Wiszka E. Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1939. – Toruń: Wydawnictwo MADO, 2004. – S. 256-264

⁴⁹ Potocki R. Idea restytucji Ukrainńskiej Republiki Ludowej (1920–1939). – Lublin, 1999. – S. 208-219.; Potocki R. Ukraiński Insytut Naukowy w Warszawie (1930–1939) – jego wkład do nauki i kultury ukraińskiej i polskiej // Warszawskie zeszyty ukraiноznawcze. – 1998. – № 6-7. – S. 257-266.

Відтворення інтелектуальної біографії Олександра Лотоцького суттєво розширює уявлення про взаємовпливи його наукових студій та громадсько-політичної діяльності, про принципи формування його наукової концепції. Це дає можливість доповнити історіографічний образ О. Лотоцького, що склався у вітчизняній та зарубіжній науковій і літературній спадщині.

Завдання відтворення інтелектуальної біографії та специфіка досліджуваного матеріалу зумовили й обрання теоретико-методологічного підґрунтя монографії. Коротко варто відмітити основні аспекти методології, що використовувалися авторкою для написання монографії, визначити особливості розуміння цієї методології в сучасній історичній науці (у першу чергу – українській та російській). Насамперед, у роботі використані теоретико-методологічні принципи «інтелектуальної історії», яка вивчає історичні аспекти усіх видів творчої діяльності людини, у тому числі її умови, форми та результати. Трансформація історичної науки протягом останньої чверті ХХ ст. сприяла зростанню дослідницького інтересу до так званої «інтелектуальної історії». Цей термін вказує не на особливу якість написаного вченим, а на те, що у фокусі дослідження опиняється конкретний аспект чи сфера людської діяльності. Предметом вивчення стає не тільки історія результатів інтелектуальної, творчої діяльності, але й сама історія цієї діяльності, культурне середовище, яке формує умови, біографія творців, міжособистісні зв'язки⁵⁰. Інтелектуальна історія вивчає всі форми, засоби та інститути інтелектуального спілкування, всі продукти людського інтелекту⁵¹. До її предметного поля автоматично входить й історіографія як історія історичної науки. Вона збагачується новаціями, що розвиваються у рамках інтелектуальної історії, розширює рамки наукових дискурсів. Залучення методологічних підходів інтелектуальної історії в

⁵⁰ Гуревич А.Я. К пониманию истории как науки о человеке // Историческая наука на рубеже веков. – М.: Наука, 2001. – С. 177-190.

⁵¹ Верменич Я. Історія ідей та криза історизму // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / Головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор І. Колесник. – Вип.1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 24.

біоісторіографічних студіях сприяє написанню інтелектуальних біографій⁵².

Останні два десятиліття у рамках інтелектуальній історії відбулося становлення так званої «історії інтелектуалів», основним завданням якої є вивчення самих мислителів та їх міжособистісних зв'язків. Ідеться не про традиційне відтворення індивідуальної долі, а про історичне дослідження неперервного руху людини своїм життєвим шляхом з її різноманітними проявами у змінному соціально-інтелектуальному просторі. Сучасні дослідники, визначаючи місце того чи іншого мислителя або науковця в інтелектуальній історії, все більше усвідомлюють необхідність дослідження біографій, адже зробити це спираючись лише на їх тексти неможливо. Прибічники такого підходу відстоюють думку про необхідність дослідження біографій мислителів, адже без відомостей, що розкривають «особистісну ментальну історію» творця ідеї або концепції, неможливо відтворити повноцінне уявлення про генезу теоретичної роботи ученого, соціальний та інтелектуальний контекст його творчості, значення його праць для розвитку науки та рівня сприйняття його ідей науковим співтовариством⁵³. Таким чином, наріжним каменем біографічного підходу в інтелектуальній історії є розуміння нерозривного зв'язку між життям та творчістю особистості, між фактами її психологічної та інтелектуальної біографії.

Серед європейського наукового товариства розробка питань, пов'язаних з інтелектуальною біографією вже кілька десятиліть є звичною практикою. Російські науковці також активно намагаються розширити межі звичного біографічного жанру як розробляючи теоретико-

⁵² Андреев В.М. Интегральный напрям сучасної історіографії: інтелектуальна історія // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / Головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор І. Колесник. – Вип.1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 19.

⁵³ Андреев В.М. Дмитро Дорошенко: «перший» чи «другий» в українській історіографії першої половини ХХ ст.? (досвід вивчення інтелектуальної біографії історика) // Український історичний журнал. – 2007. – № 4. – С. 103; Репина Л.П. «Персональная история»: биография как средство исторического познания // Казус: индивидуальное и уникальное в истории / Под ред. Ю.Л. Безмертного, М.А. Бойцова. – М., 1999. – Вип. 2. – С. 76.

методологічні аспекти інтелектуальною біографії, так і популяризуючи власне сам термін, використовуючи його у назвах традиційних біографічних розвідок⁵⁴. Ґрунтовний огляд входження в історичну науку поняття «інтелектуальна біографія» та різних підходів до його розуміння подає В. Андрєєв у статті «Інтелектуальна біографія» історика: експлікація поняття⁵⁵, а у своїй монографії, присвяченій В. Петрову, презентує інтелектуальну біографію непересічної особистості⁵⁶. Хочеться підтримати сподівання Віталія Андрєєва, що у найближчому майбутньому поняття «інтелектуальна біографія» здобуде визнання, поширення й серед українських науковців.

Відмінність «інтелектуальної біографії» від звичного жанру традиційної біографії полягає у тому, що життя окремої людини, формування внутрішнього світу, внесок у розвиток зовнішнього світу виступають одночасно і як мета дослідження, і як засіб пізнання історичного соціуму, який твориться ними і включає їх самих. Тобто, вони використовуються для глибшого розуміння соціального контексту, а не навпаки, як це практикується у традиційних історичних біографіях⁵⁷. Значення особливого дискурсу біографія набуває лише у рамках соціальної та культурної ситуації, в яких проходить життя та діяльність особистості. У зв'язку з цим у даному дослідженні використано типологію біографічного жанру, розроблену Д. Уокером, яка

⁵⁴ Василенко В.В. Интеллектуальная биография П.А. Сорокина: опыт нового исследования формирования «интегральной» методологии социально-исторического познания. Дис. на соискание уч. степени док. историч. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история»; 07.00.09 «Историография, источниковедение и методы исторического исследования» – Ставрополь, 2006. – 462 с.; Гладкова И.В. Георгий Челпанов: Интеллектуальная биография и философия. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2005. – 140 с.; Григорьев Б.В. Колясников Юрий Андреевич. Интеллектуальная биография. Письма и документы. Феномен Колясникова: Размышления и примечания автора / Пермь, 2002. – 132 с.; Шестаков В.П. Интеллектуальная биография Эрнста Гомбриха. – Рос. гос. гум. Ун-т, 2006.

⁵⁵ Андрєєв В. «Інтелектуальна біографія» історика: експлікація поняття // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / Головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор І. Колесник. – Вип. 5. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010-2011. – С. 333-341.

⁵⁶ Андрєєв В.М. Віктор Петров. Нариси інтелектуальної біографії вченого: Монографія. – Дніпропетровськ: Герда, 2012. – 476 с. – (Серія «DNIPROVIANA»).

⁵⁷ Репина Л.П. «Персональная история»: биография... – С. 78.

вміщує у собі: 1) біографію особистості (дані про час і місце народження, освіту, сімейне коріння і впливи, риси вдачі та особисте життя вченого); 2) професійну біографію (інформація про позиції вченого в академічній системі, його професійну діяльність та відносини у науковому співтоваристві); 3) бібліографічну біографію (аналіз праць автора (історії їх створення), джерельної бази, техніки та методології дослідження, понятійного апарату та міждисциплінарних зв'язків); 4) ситуаційну біографію (події та умови соціально-економічного та політичного життя суспільства та епохи, у яких жив та працював учений)⁵⁸. Таким чином, уся сукупність фактів особистісного, професійного, ситуаційного та бібліографічного характеру створює те, що можна називати інтелектуальною біографією вченого.

Коли говориться про «історію інтелектуалів», то закономірно виникає питання: хто ж саме потрапляє до цієї категорії? Насамперед, традиційно, людина сприймалася як інтелектуал за своєю приналежністю до певного професійного кола: письменник, учений, юрист, журналіст тощо. Однак таке трактування дещо спрощує розуміння понять «інтелектуал», «інтелектуальна діяльність». Адже, по-перше, діяльність людини не обмежується лише професійною сферою. По-друге, протягом життя змінюються інтереси, сфери розкриття потенційних творчих можливостей людини. На сьогоднішній день вже можна говорити про відхід від такого спрощеного трактування. Насамперед, інтелектуалом можна назвати того, хто живе напруженим інтелектуальним життям. Ознаки цієї особливої життєвої «програми» проявляються в усьому, визначають власний стиль життя і мислення, коло спілкування, читання, формують політичну культуру людини, її громадянську позицію. Мабуть, доречним буде додати, що справжній інтелектуал має свою чітко сформульовану мотивацію як у життєвих, так і у професійних ситуаціях, може виступати

⁵⁸ Wolker D. Biography and the Study of the History of Economic Thought // The Craft of the Historian of Economic Thought. – Vol. 1. Research in the History of Economic Thought and Methodology / Edited by Warren J. Samuels. – JAI Press, Greenwich, Conn., 1983. – P. 41-59

творцем політичних ідеологій, наукових програм, культурних проєктів⁵⁹.

Таким чином, коли мова йде про науковця, інтелектуалом його можна назвати не лише за роботу в архівах, бібліотеках, написання монографій. Формування власного погляду на предмет дослідження, широка ерудиція, послідовне втілення своїх переконань як в науковій сфері, так і поза нею, участь у громадсько-політичному житті, наявність сформульованих мотиваційних чинників поведінки, вміння доводити свою точку зору, надаючи чіткі аргументи, пояснюючи її – все це дає право називати людину не просто вченим, дослідником, а інтелектуалом.

Постать О. Лотоцького цілком відповідає зазначеним критеріям. Як науковець він мав чіткі погляди на предмет свого дослідження (історія Церкви), вони логічно поєднувалися з його громадянською позицією та політичними переконаннями, а різні сфери діяльності зумовили становлення високоосвіченого ерудита. Свою творчу енергію він реалізовував не лише в науковій сфері, а був активним учасником суспільно-політичних подій, в яких керувався власними переконаннями, відстоював свою точку зору, навіть якщо вона не завжди була корисною для кар'єрного зростання.

На думку І. Колесник, в українській культурній свідомості довгий час формувалося уявлення про українського інтелектуала як про носія національної ідеї, головним завданням якого було пробудження самосвідомості українського народу. Підпорядкування українським інтересам і зумовленість національною ідеологією характеризували політичну поведінку українського інтелектуала, протистояння владі набувало форм культурної, моральної або мовної опозиції режиму⁶⁰.

Говорячи про О. Лотоцького, треба відзначити наявність цих рис українського інтелектуала. Йому були притаманні повага до культурних та освітніх надбань українського

⁵⁹ Колесник І.І. Інтелектуальне співтовариство як засіб легітимації культурної історії України. ХІХ століття // Український історичний журнал. – 2008. – № 1. – С. 174.

⁶⁰ Колесник І.І. Інтелектуальне співтовариство... – С. 175.

народу, намагання подолати російську царську цензуру стосовно української мови, відстоювання незалежності українських земель у ході політичної діяльності, формування провідної ідеї наукових студій (в незалежній державі має бути незалежна Церква) під впливом громадянсько-політичної позиції.

Також, коли мова йде про інтелектуальну біографію, зокрема, інтелектуальну біографію історика, то крім визначення основних життєвих віх ідеться про визначення його зв'язків із минулим і майбутнім історичної науки, визначення «історіографічної ніші» історика в сучасній історіографії. Таке дослідження включає в себе два найголовніші аспекти. Перший – реконструкція соціокультурної та наукової ситуації, тобто віх біографії дослідника у контексті стану історичної науки, соціальних та культурних пріоритетів, що склалися на час його життя. Другий – аналіз стилю мислення історика, його еволюції, трансформації, формування знакових рис цього стилю як у процесі творчості, так і під впливом зовнішніх обставин чи інших сфер діяльності⁶¹. «Стиль мислення» можна розуміти як відображення інтелектуальної неповторності різних видів творчої діяльності вченого включно з соціокультурними умовами її розвитку. Цим терміном можна окреслити індивідуальні особливості творчих студій науковця, моральні норми та ціннісні орієнтири дослідницької діяльності, приналежність до наукової школи чи напряму, відображення національних чи соціальних стереотипів поведінки, громадсько-політичної діяльності⁶².

Таким чином, особливого значення набуває встановлення місця дослідника у науковому просторі, співвідношення провідних тогочасних наукових розробок та його досліджень. Відповідно, можна поставити питання про визначення науковця як історика «першого» чи «другого» плану. Адже обличчя історичної науки визначається не лише так званими істориками «першого» плану, які є відомими

⁶¹ Колесник І.І. Федір Шевченко: інтелектуальна генеалогія українського радянського історика // Український історичний журнал. – 2005. – № 2. – С. 178.

⁶² Ясь О.В. Поняття «стиль мислення»: функціональність, зміст, інструментальний потенціал // Історичний журнал. – 2006. – № 6. – С. 52.

широкому колу громадськості, формують власні концепції, створюють школи та напрями, є керівниками наукових чи навчальних закладів. Без учених «другого» плану неможливо увявити простір інтелектуального життя з його різноманітними зв'язками та проявами⁶³. Вони ніби становлять підґрунтя, основу, на якій історики «першого» плану розгортають свою широку діяльність, мають змогу організовувати наукове життя, продукувати нові ідеї, концепції, створювати школи.

Дослідницьку роботу О. Лотоцького протягом більшої частини його життя можна вважати прикладом праці історика «другого» плану. Проте активізація наукової, викладацької, організаційної роботи в останні два десятиріччя життя дозволяє сприймати його вже як провідного науковця, що визначав розвиток української історичної науки на теренах Польщі і таким чином наблизився до когорти так званих істориків «першого» плану. Реконструкція інтелектуальної біографії дає можливість прослідкувати ці зміни щодо місця дослідника в науковому просторі. Свідченням того, що мова йде не про традиційне відтворення фактів життя історика є те, що крізь призму особистого життя, професійних зацікавлень, суспільного контексту відбувається дослідження етапів формування наукової концепції⁶⁴. Біографія стає ніби засобом вивчення механізмів формування ментальності історика. Ідейні впливи, система освіти, політичні ідеї, коло спілкування допомагають відтворити загальну картину світосприйняття, систему фахових рис ученого⁶⁵. Поєднання передумов та обставин конкретної інтелектуальної біографії з індивідуальними нахилами, мотивами, пріоритетами створює презентацію наукової творчості дослідника.

⁶³ Андреев В.М. Дмитро Дорошенко: «перший» чи «другий» в українській історіографії першої половини ХХ ст.? (досвід вивчення інтелектуальної біографії історика) // Український історичний журнал. – 2007. – № 4. – С. 103-104.

⁶⁴ Василенко В.В. Интеллектуальная биография П.А. Сорокина: опыт нового исследования формирования «интегральной» методологии социально-исторического познания: автореф. дис. на соискание уч. степени док. историч. наук. : спец. 07.00.02 «Отечественная история»; 07.00.09 «Историография, источниковедение и методы исторического исследования» – Ставрополь, 2006. – С. 37.

⁶⁵ Колесник І.І. Федір Шевченко... – С. 179.

А історичні погляди стають своєрідним виразом світобачення історика. В них проявляються і його стиль мислення, і ерудиція, і життєві та професійні пріоритети⁶⁶.

Щоб отримати відповіді, чому саме такі, а не інші ракурси творчої діяльності обиралися науковцем, і простежуються етапи інтелектуальної біографії. Адже інтелектуальні уподобання історика передусім обумовлюється науковим світоглядом, ширше – картиною світосприйняття та іншими чинниками: розумінням історії як науки, системою фахових рис тощо. Вони залежать як від наукових факторів і обставин (наприклад – наукового середовища, форм організації науки, наявності тих чи інших джерельних матеріалів, наукової зрілості тощо), так і позанаукових, зокрема, політико-ідеологічних метаморфоз⁶⁷. Факти біографії О. Лотоцького (відомості про сім'ю, навчання, громадську, політичну діяльність тощо) допомагають зрозуміти особливості, умови формування його світогляду як людини, політика, науковця і прослідкувати етапи інтелектуальної біографії. Інтелектуальна біографія стає не простим відтворенням етапів життєвого шляху, а квінтесенцією життєвої активності в усіх її проявах: як громадянина, як науковця, як просто людини, що здатна самостійно мислити, приймати рішення та дотримуватися своїх переконань. Зв'язок усіх цих аспектів яскраво прослідковується на прикладі інтелектуальної біографії О. Лотоцького.

Використана в роботі джерельна база надає можливості для реконструкції інтелектуальної біографії О. Лотоцького, простеження формування та еволюції наукових студій історика, визначення проблематики його досліджень. Історіографічний характер даного дослідження обумовив джерельну базу роботи. Відбір матеріалів визначався тим, що акцент робився на відтворенні інтелектуальної біографії

⁶⁶ Ясь О.В. Історичні погляди Олени Компан (до 90-річчя від дня народження) історика // Український історичний журнал. – 2006. – № 4. – С. 140.

⁶⁷ Юсов С. Проблематика Задунайської Січі в науковій творчості В. Голобуцького та її місце у вітчизняній історіографії // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. ст. – Вип. 9. – К.: ІУ НАНУ, 2006. – С. 248.

О. Лотоцького. Тому основна увага зосереджувалася на джерелах, які могли розширити уявлення про розвиток світоглядної позиції вченого, про становлення його суспільно-політичних поглядів і, насамперед, про формування його наукової концепції. Зважаючи на такі характерні риси дослідження, основними матеріалами, на яких воно ґрунтується, стали наукові та публіцистичні роботи О. Лотоцького, його мемуари, спогади друзів та колег, відомості про громадську та наукову діяльність, які доповнили основні віхи інтелектуальної біографії.

У роботі використовувалися матеріали таких архівів: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) (ф. 4465 «Колекція окремих документальних матеріалів українських націоналістичних емігрантських установ, організація та осіб»); Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІА України, м. Київ) (ф. 1225 «Бумаги Лотоцьких (1887–1916)», ф. 1235 «Епістолярна спадщина М. Грушевського»); Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України у Києві (ІР НБУВ) (ф. 335 «Особовий архівний фонд Лотоцького О.Г.»; ф. 175 «Особовий архівний фонд Тітова Ф.І.»; ф. І «Літературні матеріали»); Archiwum Główny Akt Nowych (AGAN) (Zespół Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego; Zespół Ministerstwa Spraw Wewnętrznych z lat 1918–1939); Archiwum Główny Akt Dawnych (AGAD) (Zespół Warszawski Duchowny Konsystorz Prawosławny w Królestwie Polskim, 1835–1915 (1934)); Archiwum Uniwersytetu Warszawskiego (Sprawozdanie z działalności Studium Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego), Російський державний історичний архів (Ф. 796 Канцелярия Синода, Ф. 1349 Формулярные списки чинов гражданского ведомства (коллекция)).

Зважаючи на історіографічний характер дослідження, доречно запропонувати наступну прикладну класифікацію джерел, які використовувалися для написання роботи: І) документальні джерела: вони дозволяють відтворити основні віхи біографії вченого, що є тим тлом, на якому

формується уявлення про становлення О. Лотоцького як інтелектуала, історика, про його наукову, педагогічну, громадсько-політичну діяльність; II) наукові праці О. Лотоцького, які є основним джерелом для вивчення еволюції історичних поглядів дослідника, його наукової концепції, в якій ніби акумулюється весь накопичений протягом життя інтелектуальний досвід; III) публіцистичні роботи, статті з економічних питань та книжки для дітей, які відбивають громадсько-політичні та етичні погляди вченого; IV) література мемуарного характеру – в першу чергу, спогади самого науковця, а також його колег, знайомих, друзів; V) листування О. Лотоцького з родичами, друзями, науковцями, установами; VI) матеріали періодичної преси.

Залучена джерельна база дозволяє дослідити всі види творчої діяльності О. Лотоцького, її основні форми та результати. Особливість джерельної бази при реконструкції інтелектуальної біографії вченого полягає в широкому використанні праць ученого, які відображають різні сфери інтелектуального життя. Це дозволило сконцентрувати увагу дослідження саме на особливостях еволюції світогляду та наукових переконань О. Лотоцького, дало можливість прослідкувати, на тлі життєвих змін, основні віхи його становлення як ученого, допомогло відтворити образ інтелектуала, життєва енергія якого знаходила прояв у різних сферах діяльності.

Отже, джерельна база дослідження, дотримання головних вимог процедури історико-біографічного дослідження та врахування особливостей відтворення інтелектуальної біографії дозволяють вивести дослідження життєвого шляху та наукового доробку вченого на новий рівень.

Олександр Гнатович Лотоцький⁶⁸

⁶⁸ Archiwum Główny Akt Dawnych. – Zespół Warszawski Duchowny Konsystorz Prawosławny w Królestwie Polskim, 1835–1915. – Спр. № 446. Absolwenci Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego. Rok 1934. – Str. 10

РОЗДІЛ 1

СТАНОВЛЕННЯ О. ЛОТОЦЬКОГО

ЯК ІНТЕЛЕКТУАЛА-ГУМАНІТАРІЯ (ДО 1917 РОКУ)

Формування О. Лотоцького як фахівця та визначення основних напрямів наукових досліджень

Відтворення інтелектуальної біографії вимагає зміни аспектів біографічного дослідження. Головна увага переноситься на формування світоглядних орієнтирів людини, на її безперервний розвиток у мінливому соціально-інтелектуальному просторі. Досліджуючи інтелектуальну біографію науковця, необхідно враховувати еволюцію життєвих позицій, особливості творчого процесу, що обумовлюються зовнішніми обставинами, різними сферами діяльності. Традиційна біографія в даному випадку стає ніби тлом, на якому вимальовується простір інтелектуального життя О. Лотоцького.

Олександр Гнатович Лотоцький народився 9 березня 1870 р. на Поділлі, неподалік від Могилева, в с. Брониці. Тут він провів перші 10 років свого життя. Родинне коло суттєво вплинуло на формування світоглядних позицій О. Лотоцького, визначивши не лише його ставлення до українського народу, а й професійний вибір майбутнього історика. О. Лотоцький у передмові до своїх спогадів «Сторінки минулого» говорить, що зважаючи на особливості історичного розвитку українського народу, зокрема, обмежену кількість періодичної преси на українських землях навіть на початку ХХ ст., мемуари учасників подій стають важливим джерелом з нашої історії. Розпочинаючи свої спогади з дитинства, він аргументує це не лише даниною особистим переживанням, тугою за роками, що минають. На його думку, розповідь про дитячі роки може зацікавити широке коло читачів, адже вона дає уявлення про умови, в яких відбувалося формування

людини, «як доходили до національної свідомості люди під режимом, що змагався знищити все українське»⁶⁹.

Олександр походив з родини православного священика Гната Лотоцького, був онуком відомого на Поділлі Іуліана Лотоцького, протоієрея кафедрального собору. Родина належала до давнього боярського роду, спорідненого з XV ст. з князями Друцькими, Соколинськими і Юрагами-Гедройцями. Вчився батько у подільській семінарії одночасно зі С. Руданським та А. Свідницьким. Сам О. Лотоцький відзначав, що «той дух часу, в якому виростили сі наші письменники, живив і його». Батько розмовляв виключно українською мовою, навіть висміюючи тих, хто вдавав з себе російськомовних, і підтримував прояви національної свідомості у сина. Мати, Єлизавета, також походила з православної родини, була дочкою протоієрея Северіяна Дложевського, освіту здобула в домашньому пансіоні⁷⁰.

Завдяки тому, що освітою хлопця почали займатися ще вдома, Олександр дуже рано навчився читати. За його спогадами, з раннього дитинства особливо запам'яталися йому «Рассказы о Южной Руси» Щербальського, з якими він мав змогу ознайомитися завдяки дідовій бібліотеці. Надалі головним джерелом отримання історичної інформації стає бібліотека, подарована батьку князем Вітгенштейном. Крім того, чоловік тітки Олександра, І. Гловацький, зібрав при школі бібліотеку, яку також вивчав хлопець. Викликала зацікавлення у хлопця поезія О. Пушкіна. Він і надалі, особливо в роки перебування у Петербурзі, захоплювався російською літературою, петербурзьким театром та оперою⁷¹. У його записнику знаходимо перелік прізвищ представників світової літератури, твори яких його

⁶⁹ Лотоцький О. Сторінки минулого. – Ч. 1. – Варшава, 1932. – С. 6.

⁷⁰ Там само. – с. 7; Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Фонд 175. Особовий архівний фонд Тітова Ф.І. – Опис 1. – Спр. № 1689. Лотоцький Віктор Ігнат'євич. – Арк. 1; Токаржевський-Карашевич І. Олександр Лотоцький як дипломат // Лицар праці і обов'язку... – С. 57.

⁷¹ Кедрин І. Чудова книга «Сторінки минулого» Олександра Лотоцького // Лицар праці і обов'язку... – С. 100.

цікавили: М. Островський, О. Пушкін, Л. Толстой, У. Шекспір, М. Лермонтов, Ф. Достоєвський, І. Тургенєв⁷².

Діставши початкову домашню освіту, Олександр продовжив навчання у духовній повітовій школі у Шаргороді (1879–1880 рр.). У 1881 р. родина переїхала через проблеми зі здоров'ям у батька у с. Білоусівку Брацлавського повіту, біля Тульчина. Цього ж року хлопця було переведено до другого класу тульчинської повітової школи.

Навчаючись у тульчинській школі, він продовжив читання українських книжок, тепер уже з бібліотеки волосного писаря Граловецького. Особливе враження на хлопця справили «Хмари» І. Нечуй-Левицького, які, за словами самого О. Лотоцького, стали основою його розумового розвитку та формування громадянського світогляду. Значне зацікавлення викликав «Кобзар» Т. Шевченка. Дитяче захоплення надалі стане важливою складовою формування життєвої позиції діяча. Інтерес, повага до поета, прагнення популяризувати його творчість та громадянські ідеї стануть характерною рисою світогляду О.Г. Лотоцького протягом усього творчого життя⁷³. Аналізуючи роки свого перебування у школі, вчений приходить до висновку, що шкільне оточення не сприяло виникненню особливого інтересу до навчання, формуванню патріотичних поглядів вихованців. Навіть згадки про вчителів залишилися як про сіру масу, з якої ніхто не виділявся. Отже, вирішальну роль у формуванні інтересу до навчання, читання, самоосвіти, тобто до інтелектуальної праці, зіграло родинне оточення.

У 1884 р., по закінченні повітової тульчинської школи, Олександра було зараховано до Подільської духовної семінарії у Кам'янці. Подальшому інтелектуальному розвитку хлопця сприяли деякі вчителі семінарії, зокрема викладачі літератури, історії, які давали учням книги для читання. Заняття їх, за словами О. Лотоцького, були гарними розумовими вправами, сприяли формуванню національно

⁷² Центральний державний історичний архів, м. Київ (далі – ЦДІА України, м. Київ). – Фонд 1225. Бумаги Лотоцьких (1887–1916). – Опис 1. – Спр. № 38. Записные книжки. – Арк. 33-37.

⁷³ Лотоцький О. Сторінки минулого. – Ч. 1... – С. 14-20.

свідомого світогляду. Але здебільшого, час перебування у кам'янській семінарії він характеризує як «пропащі роки», і зауважує, що не завдяки семінарії, а скоріше всупереч – він використав їх для самоосвіти⁷⁴.

Подальше навчання було скореговано сімейними обставинами. Брат Олександра, Віктор, який по закінченні київської академії вчителював у Тифлісі, почав втрачати зір. Йому була зроблена операція, але пройшла вона невдало і його стан продовжував погіршуватися. Було вирішено, що Олександр їде до нього. 1889 р., будучи учнем п'ятого класу семінарії, він переїхав до Грузії і вступив до Тифліської семінарії. Стан брата погіршувався, не допомогло лікування у Харкові. Згодом, 1890 р., вже зовсім сліпий, Віктор їде додому. Цього ж року О. Лотоцький перевівся до Київської семінарії, а брат з 1892 р. виконував обов'язки подільського єпархіального місіонера⁷⁵.

Процес навчання проходить в різних формах, у тому числі включає в себе написання творів, які можна розглядати як перші спроби сформулювати і висловити свій погляд на поставлену проблему. У стінах духовної семінарії провідними темами для роздумів семінаристів були догми православного віровчення та визначальні історичні події церковно-релігійного розвитку. У цих рамках відбувалися перші спроби аналізу церковно-релігійної історії й семінариса О. Лотоцького.

Більшість його робіт було відзначено записами вчителів: «очень и очень хорошо», «очень хорошо», «отличное сочинение», іноді вказується на моменти, що потребують доопрацювання. Зокрема, в оцінці твору «Гомилетический анализ 8-й беседы Св. Василия Великого «о птицах», відмічено, що використовуються вислови без посилань⁷⁶. Хоча на такий недолік вказується дуже рідко, адже вже в ці роки Олександр достатньо уважно ставився до джерельної

⁷⁴ Лотоцький О. Сторінки минулого. – Ч. 1... – С. 33.

⁷⁵ Там само. – С. 36-47; ІР НБУВ. – Фонд 175. Особовий архівний фонд Тітова Ф.І. – Опис 1. – Спр. № 1689. Лотоцький Віктор Ігнат'євич. – Арк. 1.

⁷⁶ ЦДДА України, м. Київ. – Фонд 1225. Бумаги Лотоцьких (1887–1916). – Опис 1. – Спр. № 1. Тетради с ученическими сочинениями и записями А.И. Лотоцкого в бытность его в духовной семинарии; 1887–1892 pp. – Арк. 63-70.

бази дослідження. Позитивними відгуками відзначено твір, присвячений поясненню пророцтва Ісаї про спраглу пустелю, положення якої у майбутньому має змінитися. Співставивши пророцтво з історичними фактами, семінарист пояснює образ пустелі як зображення землі Іудейської та її мешканців⁷⁷. Розмірковує О. Лотоцький у своїх творах і над тим, яку роль відіграє в християнському віровченні поняття любові, розглядає його як центральне, адже всі заповіді зводяться до любові до Бога і свого ближнього. Наприкінці учень робить висновок, що саме любов відіграє провідну роль у вихованні, що лише завдяки їй існуванню наші дії отримують своє моральне значення⁷⁸.

О. Лотоцький не обмежується тільки аналізом православних догм. Він намагається піти далі і висловити свій погляд на проблему подальшого розвитку християнського віровчення. Вихідним моментом для нього є припущення: чи можна допустити якийсь розвиток у християнському віровченні, якщо воно сприймається як найбільш повне і досконале за своїм змістом? З цього питання семінарист кінця ХІХ ст. робить висновок, що християнське віровчення повинно розвиватися. Визнання його повними і досконалим не перешкоджає процесу удосконалення. Найголовнішими передумовами цього, на думку молодого дослідника, є безперервний інтелектуальний розвиток людини, вимоги часу та місцеві умови. Усе це він визнає головними чинниками розвитку християнського віровчення⁷⁹. У майбутньому ця тема буде більш детально розкриватися науковцем у рамках його студій, присвячених устрою православних церков.

У роки навчання в семінарії О. Лотоцький зацікавлюється ще однією темою: розвитком православ'я на теренах України після Люблінської унії, яку він розглядає як вихідний момент процесу колонізації українського населення⁸⁰.

⁷⁷ ЦДІА України, м. Київ. – Фонд 1225. Бумаги Лотоцких (1887–1916). – Опис 1. – Спр. № 1. Тетради с ученическими сочинениями и записями А.И. Лотоцкого в бытность его в духовной семинарии; 1887–1892 pp. – Арк. 57-61.

⁷⁸ Там само. – Арк. 119-124.

⁷⁹ Там само. – Арк. 71-77.

⁸⁰ Там само. – Арк. 1-8.

Приєднання до Польщі він сприймає як початок занепаду для населення Південно-Західної Русі, що полягав, на його думку, не лише у втраті власного політичного та суспільного укладу життя, а й віри. Говорячи про окатоличення, О. Лотоцький відзначав активну діяльність єзуїтів, яка викликала опір місцевого українського населення. На думку семінариста, боротьба проти полонізації та окатоличення отримала своє вираження у двох проявах: у козацьких війнах та полемічних творах. Роль козацтва у захисті православної віри майбутній історик не розглядав, а ось пам'ятки полемічної літератури намагався детально аналізувати, насамперед, праці Івана Вишенського, Мелетія Смотрицького, Захарія Копистенського⁸¹. Значна роль у захисті православ'я відводиться О. Лотоцьким братствам. Молодий дослідник відмічав, що їх діяльність була спрямована на підготовку національно свідомого населення, готового до боротьби з польсько-католицькими впливами. Ці питання отримують ґрунтовне висвітлення у майбутніх історичних нарисах науковця⁸².

Слід відзначити, що в цей час починаються перші кроки О. Лотоцького і на ниві громадської діяльності. Він стає членом української (студентської) громади, яку організував Лука Скачковський. До неї входили також Тихін Добрянській, Іоїль Руденко, Степан Кедреновський та ін. Члени громади мали можливість нелегально знайомитися з галицькими виданнями – «Правдою», «Зорею», «Ділом». Щорічно проводили святкування шевченкових роковин, на одному з яких О. Лотоцький читав реферат «Політично-суспільні ідеали Т. Шевченка», що пізніше був надрукований у «Правді»⁸³. Великий вплив на членів громади мали твори В. Антоновича, І. Левицького, В. Вовка-Карачевського, М. Грушевського⁸⁴.

⁸¹ ЦДДА України, м. Київ. – Фонд 1225. Бумаги Лотоцких (1887–1916). – Опис 1. – Спр. № 1. Тетради с ученическими сочинениями и записями А.И. Лотоцкого в бытность его в духовной семинарии; 1887–1892 pp. – Арк. 9-12.

⁸² Там само. – Арк. 94-95.

⁸³ Лотоцький О. Суспільні і національні ідеали Т. Шевченка // Правда. – 1894. – № 2. – С. 5-6.

⁸⁴ Лотоцький О. Сторінки минулого. – Ч. 1... – С. 50-65

Як одного з кращих випускників семінарії О. Лотоцького було прийнято до Київської Духовної академії за державний кошт. Однак, через хворобу, він змушений був цілий рік провести у с. Білоусівка з батьками⁸⁵. Студентом академії Олександр став 1892 р. «Семінаристські» зв'язки не перервалися зі вступом до академії, адже разом з ним навчався його друг С. Липківський (колишній гуртківець з семінарії), члени громади були також і на молодших курсах: Г. Ярошевський, М. Шпачинський, С. Іваницький⁸⁶.

У майбутньому О. Лотоцький зазначить, що дуже багато українських громадських та політичних діячів були випускниками духовних шкіл. Він пояснював це тим, що їх середовище було максимально наближено до народу, адже Церква, незважаючи на постійні утиски з боку влади, завжди зберігала для українців важливе значення. Саме тому зі стін духовних шкіл та академій часто виходили національно свідомі особистості⁸⁷. Зокрема, в Київській духовній академії навчалися В. Чехівський, В. Біднов⁸⁸.

У роки навчання О. Лотоцький починає подорожувати Україною з батьком і братом. Одну з подорожей Поділлям він здійснив з С. Липківським. Під час мандрівок він розшукує літературну спадщину С. Руданського, досліджує місцеві архіви, книжкові колекції, збирає етнографічний матеріал⁸⁹. Надалі джерельна база щодо історії і сучасного стану православної Церкви буде постійно розширюватися і набувати наукового характеру. Зокрема, серед архівних матеріалів О. Лотоцького містяться списки книг, переважно з історії Росії, України та історії Церкви: М. Маркевич «История Малороссии», А. Скальковский «Хронологическое обозрение истории Новороссийского края», С. Соловьев «История России с древнейших времен», А. Горский «Митрополия Киевская в начале своего отделения от Московской» тощо. Щодо праць з церковної тематики, то

⁸⁵ Там само. – С. 90.

⁸⁶ Там само. – С. 103.

⁸⁷ Лотоцький О. Хресний шлях української церкви // Тризуб. – 1927. – № 43 (101). – 20 листопада. – С. 11.

⁸⁸ Лотоцький О. Сторінки минулого. – Ч. 1... – С. 107

⁸⁹ Там само. – С. 131.

певна їх частина стосується загальних аспектів церковного розвитку (положення церковних соборів, вплив законодавства Петра I на стан православної Церкви в Російській імперії). Досить багато матеріалів висвітлюють розвиток православної Церкви на теренах України після Люблінської унії, адже ця тема продовжувала цікавити майбутнього історика⁹⁰. Крім цього, серед архівних матеріалів присутні численні газетні вирізки, присвячені релігійному вихованню, навчанню священнослужителів⁹¹, становищу православної та уніатської церков на Західній Україні⁹². Усе це достатньо презентативно ілюструє коло зацікавлень молодого дослідника.

Що ж до роздумів на церковно-релігійну тематику, то вони зосереджуються у вже звичному для колишнього семінариста напрямку: основи православного вчення, біблійні сюжети (наприклад, «Что разумеется под оком Божиим в душе человеческой, о котором говорят древние мудрецы – еврейский Сирах и греческий Платон», «Православно-догматическое учение о состоянии душ умерших до времени страшного суда», «Учение о боговдохновенности Священного писания»)⁹³. Нарис О. Лотоцького про значення філософії Платона пізніше буде опубліковано⁹⁴. Отримає продовження і розмірковування над існуванням душі після смерті людини до часу страшного суду⁹⁵. У студентських роботах О. Лотоцького наявні спроби проаналізувати інформативність джерел, визначити чинники формування національних релігійних

⁹⁰ ЦДІА України, м. Київ. – Фонд 1225. Бумаги Лотоцких (1887–1916). – Опис 1. – Спр. № 40. Списки книг (преимущественно по истории России, Украины и Юго-Западной церкви. Выписки из каталогов). – Арк. 1-18.

⁹¹ ЦДІА України, м. Київ. – Фонд 1225. Бумаги Лотоцких (1887–1916). – Опис 1. – Спр. № 136. Газетные вырезки (религиозное воспитание и церковь); 143 арк.

⁹² ЦДІА України, м. Київ. – Фонд 1225. Бумаги Лотоцких (1887–1916). – Опис 1. – Спр. № 125. Газетные вырезки (православная и униатская церковь в Галиции); 146 арк.

⁹³ ЦДІА України, м. Київ. – Фонд 1225. Бумаги Лотоцких (1887–1916). – Опис 1. – Спр. № 2. Тетради с студенческими работами А.И. Лотоцкого за время пребывания в духовной академии; 1892–1894 pp. – Арк. 39-76, 156-179.

⁹⁴ Лотоцкий А. Культурное значение философии Платона // Вера и разум. – 1894. – № 17. – С. 7-8.

⁹⁵ Лотоцкий А. Загробная жизнь души до времени страшного суда (догматико-апологетический очерк) // Странник. – 1900. – № 2-3. – С. 3-4.

особливостей. Зокрема, прикладом можуть бути його роздуми, що стосуються розвитку єврейського народу, світобачення якого з найдавніших часів визначалося провідною ідеєю – ідеєю особливого ставлення до нього Бога. На кінець XIX століття особливості індивідуального духовного розвитку єврейського народу полягали у збереженні релігійно-моральних чинників. Щодо інформативної насиченості старозавітних текстів, студент відзначає, що вони можуть дати загальні історичні відомості, однак не містять всебічної характеристики епохи, насиченої численними фактами⁹⁶. Студентські твори супроводжуються численними посиланнями на джерела, якими користувався автор при ознайомленні з темою⁹⁷. Ці роботи вже були не просто обов'язковими творами студента, а початковими формами наукової роботи майбутнього дослідника. О. Лотоцький-історик повернеться до філософсько-релігійної тематики вже у 20-х рр. XX ст., коли його дослідження церковної історії зосередяться на вивченні основ автокефального устрою православних церков.

Спілкування з видатними українськими істориками під час навчання в академії виявилось надзвичайно цінним для формування фахових якостей історика, поваги до джерел, уваги при їх детальному опрацюванні. О. Лотоцький, разом з іншими студентами, працював із В. Антоновичем над створенням біографічного словника. У роботі брав участь і М. Грушевський: допомагав Олександрю та іншим студентам складати плани самоосвіти, давав поради щодо тем рефератів і пошуку джерел, заохочував до літературної співпраці у газетах та популярних виданнях. Також, молодий дослідник мав змогу спілкуватися з О. Лазаревським, який заохочував детально опрацьовувати якомога ширше коло джерел. О. Лазаревський навіть передав О. Лотоцькому багато консисторських документів, які випадково потрапили до нього під час ремонту надбрамної башти Софійського

⁹⁶ ЦДДА України, м. Київ. – Фонд 1225. Бумаги Лотоцьких (1887–1916). – Опис 1. – Спр. № 2. Тетради с студентськими роботами А.И. Лотоцкого за время пребывания в духовной академии; 1892–1894 рр. – Арк. 14-38.

⁹⁷ Там само. – Арк. 143-150, 156-179.

собору, в якій знаходилася частина консисторського архіву⁹⁸. Якості, набуті у результаті роботи під керівництвом В. Антоновича, М. Грушевського, О. Лазаревського, стали важливим підґрунтям для формування О. Лотоцького як фахового історика.

Наукова праця О. Лотоцького під керівництвом М. Грушевського стала початком їх тривалих дружніх відносин. Під час своїх приїздів до Петербурга на початку ХХ ст. Михайло Сергійович зупинявся у О. Лотоцького⁹⁹. Між ними тривало активне листування. Зокрема, серед матеріалів М. Грушевського зберігається 202 листа від О. Лотоцького, які датуються з 1894 по 1919 рр. Їх зміст різноманітний: наукові теми, справи видавництва українських книжок, особисте життя, здоров'я, привітання зі святами. Звернення до Михайла Сергійовича незмінно дружні і привітні – «дорогий», «шановний», «високоповажний»¹⁰⁰. Проте в добу національно-визвольних змагань на українських землях 1917–1920 рр. їх спілкування стало менш активним, а в емігрантську добу, як зазначає у своїх споминах О. Лотоцький, їх дружні відносини перервалися¹⁰¹.

Роки навчання в Академії супроводжувалися і першими публікаціями у періодичних виданнях, хоча більшість з них ще не стосувалася історичної тематики. Як згадує сам О. Лотоцький, першим його надрукованим твором українською мовою став вірш «До О.В.Р.», що був опублікований по закінченні ним Київської семінарії¹⁰². Надалі будуть нові поезії¹⁰³ і вже тоді з'являться перші оповідання О. Лотоцького для дітей¹⁰⁴. Декілька публікацій

⁹⁸ Лотоцький О. Сторінки минулого. – Ч. 1... – С. 145, 174-176.

⁹⁹ Лотоцький О. Сторінки минулого. – Ч. 2. – Варшава, 1932. – С. 155.

¹⁰⁰ ЦДА України, м. Київ. – Фонд 1235. Епістолярна спадщина М. Грушевського. – Опис 1. – Спр. № 613. Листи О. Лотоцького; 1894–1919 рр.; 380 арк.; ЦДА України, м. Київ. – Фонд 1235. Епістолярна спадщина М. Грушевського. – Опис 1. – Спр. № 622. Листи кореспондентів М.С. Грушевського; 1903 р.; 128 арк.

¹⁰¹ Лотоцький О. Сторінки минулого. – Ч. 2... – С. 155.

¹⁰² Лотоцький О. До О.В.Р. // Правда. – 1891. – № 9. – С. 8.

¹⁰³ Лотоцький О. Вісті з Камянця (огляд економічного життя Поділля за сто літ) // Правда. – 1893. – № 19. – С. 4-5.

¹⁰⁴ Лотоцький О. Батьків гріх. – Київ, 1895. – 44 с.; Лотоцький О. Сестра // Дзвінок. – 1895. – № 9. – С. 12-14.

протягом 1893–1895 рр. були пов'язані з поїздкою до Грузії, що колись здійснив Олександр. Насамперед, це були переклади віршів грузинських поетів – А.Церетелі та І.Чавчавадзе¹⁰⁵. Крім того, була спроба дати аналіз історичним та літературним перспективам розвитку Грузії¹⁰⁶. Подорожі Поділлям та Київщиною спонукали також до написання статей, які відбивали враження про побачене¹⁰⁷ і були спробами проаналізувати не лише історичний розвиток цих земель, а й особливості їх економічного положення протягом ХІХ ст. О.Лотоцький починає публікувати деякі знайдені ним матеріали, як, наприклад, викладені у віршованій формі враження поміщика В.Лизогуба про перші земські зібрання на Чернігівщині¹⁰⁸. Також, з'являються його перші статті з історії Церкви¹⁰⁹.

Уже протягом 90-х років ХІХ ст. – на початку ХХ ст. вийшло чимало рецензій О.Лотоцького. Це стало традиційною практикою його інтелектуальної творчості, досить різнобічною за тематичним спрямуванням. У першу чергу, рецензії стосувалися праць з церковної тематики: відгуки на роботи, присвячені церковним братствам; видані музейні описи; нариси життя церковних діячів; огляди матеріалів, надрукованих у періодичних виданнях¹¹⁰.

¹⁰⁵ Лотоцький О. З грузинських поезій. Переклади // Правда. – 1893. – № 1. – С. 9; Лотоцький О. З грузинських поезій. Переклади // Правда. – 1893. – № 7. – С. 9; Лотоцький О. З грузинських поезій. Переклади // Правда. – 1894. – № 4. – С. 8; Лотоцький О. Ніна (переклад грузинського оповідання О.М. Казбека) // Правда. – 1894. – № 9. – С. 6-8; Лотоцький О. Батьківське віщування. Віршована грузинська казка // Дзвінок. – 1895. – № 16-17. – С. 6.

¹⁰⁶ Любенький О. (псевдонім О. Лотоцького) Історично-літературні перспективи Грузії // Правда. – 1894. – № 11. – С. 7-8.

¹⁰⁷ Лотоцький О. Враження подорожи // Правда. – 1894. – № 12. – С. 5-9; Лотоцький О. Враження подорожи. – Львів, 1895. – 49 с.

¹⁰⁸ Лотоцький А. Отчет гласного от крестьянина о первом черниговском земском собрании 1865 г. // Киевская старина. – 1895. – № 1. – С. 123-128.

¹⁰⁹ ІР НБУВ – Фонд 175. Особовий архівний фонд Тітова Ф.І. – Опис 1. – Спр. № 1688. Лотоцький Олександр Ігнат'євич. – Арк. 1-2.

¹¹⁰ Лотоцький О. До церковної історії України-Руси (рецензія) // Записки НТШ. – Т. IV. – 1894; Е. Голубинский Митрополит всея России Кирилл III (рецензія) // Записки НТШ. – Т. IV. – 1894; Ф. Титов Феоктист Мочульський, арх. Курский и белгородський (рецензія) // Записки НТШ. – Т. IV. – 1894; До історії київської єпархії і шаргородської духовної семінарії (рецензія) // Записки НТШ. – Т. IV. – 1894; В. Яковенко Т.Г. Шевченко, его жизнь и литературная деятельность (рецензія) // Записки НТШ. – Т. IV. – 1894; Е. Голубинский Митрополит всея

Рецензії вченого, як правило, досить чіткі, логічно побудовані, містять як критичні зауваження, так і зазначення позитивних сторін роботи. Наприклад, даючи оцінку працям О. Петрова, який висвітлював життя та діяльність слов'янських просвітителів Кирила та Мефодія, дослідник висловлює здивування заявами автора, що дана тема малодосліджена, а також його припущеннями щодо окремих моментів життя святих, які можна вважати нічим не підтвердженою гіпотезою. Загалом, роботи цього автора вчений вважає не науковими, а популярними¹¹¹. В інших рецензіях містяться зауваження з приводу того, що історичні умови висвітлюються в занадто загальних рисах, наводиться дуже багато зовсім непотрібних фактів, наявна велика кількість гіпотетичних заяв¹¹², увага звертається виключно на зручні для автора моменти дослідження. Також відмічається компліятивність праці, відсутність жодних нових даних¹¹³.

Проте знаходимо відгуки, які містять виключно позитивну характеристику. Такою є, наприклад, рецензія О. Лотоцького на видання Д. Дорошенка, присвячене українській літературі. Схвальні відзиви містяться насамперед із того приводу, що Д. Дорошенко подав огляд саме української художньої літератури, прагнуч скорегувати уподобання читача, відмітити ті здобутки, які українська література мала на початок ХХ ст. незважаючи на всі утиски

России Максим (рецензія) // Записки НТШ. – Т. VII. – 1894; «Литовские Епархиальные ведомости», «Церковные ведомости» (рецензія) // Записки НТШ. – Т. VI. – 1895; «Труды Киевской Духовной академии» (рецензія) // Записки НТШ. – Т. VI. – 1895; Полтавская битва и ее памятники. Составили И.Ф. Павловский и В.М. Старковский (рецензія) // Записки НТШ. – Т. VI. – 1895; Почаевская Успенская Лавра. Историческое описание А. Хойнацкого (рецензія) // Записки НТШ. – Т. XXI. – 1898.

¹¹¹ Лобанський О. (псевдонім О. Лотоцького) Петров А.Н. Пятидесятилетие научной разработки славянских источников для биографии Кирилла и Мефодия (1843–1893), Москва, 1894 р.; Спорные вопросы миссионерской деятельности св. Кирилла философа на Востоке, Одеса, 1894 р.; Апокрифическое пророчество царя Соломона о Христе, находящееся в пространном житие св. Константина философа, по списку XIII в., СПб, 1894 // Записки НТШ. – 1895. – Кн. I. – Т. V. – С. 7-8.

¹¹² О.Л. (криптонім О. Лотоцького) Гавриил Пясецкий. О св. Кукше как просветителе орловского края, историческое исследование, Орел, 1894 р. // Записки НТШ. – 1896. – Кн. I. – Т. IX. – С. 3-4.

¹¹³ О.Л. і С.Л. Труды Киевской духовной академии // Записки НТШ. – 1895. – Кн. 3. – Т. VII. – С. 2-4.

з боку царської влади¹¹⁴. Позитивною була і рецензія на роботи Б. Грінченка «На безпросветном пути» та «Якої нам треба школи», в яких автор указував на важкі умови розвитку українських шкіл¹¹⁵. Корисною для формування політичної свідомості українського громадянства визнається коротка замітка Ф. Матушевського «Цар чи республіка?». Вдалим, на думку О. Лотоцького, було те, що автор не просто проголошував свої думки та заклики, а подавав історичні факти з української історії, які мали довести правомірність антимонархічної боротьби на українських землях¹¹⁶.

Окремі матеріали представляють перелік відомостей, які вміщено у розвідці. Як от, наприклад, коротенька замітка з приводу розвідки М. Костомарова «Т. Шевченко в літературі і мистецтві»¹¹⁷ або огляд збірника, присвяченого І. Котляревському¹¹⁸. Даючи аналіз праці професора П.В. Знаменського «Православие и современная жизнь», присвяченої архимандриту Феодору (А.М. Бухарев), дослідник коротко відмічає достатньо високий її рівень і сам переходить до огляду полеміки, що виникла між А.М. Бухаревим та видавцем «Домашней беседы» В.І. Аскоченським¹¹⁹.

Викликають зацікавлення рецензії О. Лотоцького на брошури «Благотворительного общества издания общепользных и дешевых книг», які поєднують в собі декілька компонентів: оцінка видавничої діяльності товариства, висловлення власних поглядів з певних проблем, зокрема – мовне питання, та аналіз праць, що побачили світ

¹¹⁴ Лотоцький А. Д. Дорошенко. Народная украинская литература. Сборник отзывов на народные украинские издания, СПб, 1904 г. // Вестник воспитания. – 1905. – № 1. – С. 22-25.

¹¹⁵ А.Л. (криптонім О. Лотоцького) Б. Гринченко На безпросветном пути. Киев. 1906 г.; Б. Гринченко Якої нам треба школи. Київ. 1906. // Украинский вестник. – 1906. – № 3. – С. 197.

¹¹⁶ Лотоцький О. Ф. Матушевський. Царь чи республіка? Видание Кубанского т-ва «Просвіта». № III. Катеринодар. Р. 1917. // Книгарь. Літопис українського письменства. – 1917. – № 3. – Листопад. – С. 14.

¹¹⁷ Лотоцький А. М. Костомаров «Т. Шевченко в літературі і мистецтві» // Журнал для всех. – 1904. – № 5. – С. 145.

¹¹⁸ Лотоцький А. На вічну пам'ять Котляревському. Литературный сборник. Киев. 1904 г. // Журнал для всех. – 1905. – № 8. – С. 520.

¹¹⁹ А.Л. (криптонім О. Лотоцького) Проф. П.В. Знаменський «Православие и современная жизнь» // Вестник воспитания. – 1907. – № 7. – С. 49-52.

зусиллями цієї організації. Характеризуючи 22 збірки, що були виданні «Благотворительным обществом издания общепольных и дешевых книг» на 1903 р., дослідник відмічає, в першу чергу, корисність проведеної роботи. Також, відзначається гарне оформлення брошур, добра якість паперу, велика кількість вміщених малюнків і невисока вартість. Головний позитивний момент – видання здійснені українською мовою. Це дає можливість ученому наголосити на важливості мовного питання для українського народу, в черговий раз відмітити необхідність навчання рідною мовою, нагадати, що на цьому наголошували провідні педагоги. На думку О. Лотоцького, більшість із цих робіт можна рекомендувати для широкого читача. Зважаючи на різну спрямованість видань товариства, відрізняється й їх аналіз, проведений ученим. У роботах сільськогосподарського змісту він лише відмічає тематику, ступінь легкості сприйняття матеріалу та чи рекомендована збірка до друку Міністерством Землеробства. Більш широко аналізуються історичні праці. Як найбільш вдалі відмічено роботи О. Кониського та Б. Грінченка, зауваження щодо неточностей у викладені матеріалу висловлюються стосовно праць М. Комаря. Даремно надрукованою автор рецензії вважає працю Ганни Барвинок «Молодича боротьба», хоча і не аргументує детально свій присуд. Невдалою визнає О. Лотоцький і роботу П. Куліша «Виговщина», адже «тонь розказа торжественно-приподнятый, языкъ искусственно-риторическій, не народный, события изложены какъ-то неясно, при томъ же брошура, видимо, не окончена», хоча сам портрет І. Виговського змальовано добре¹²⁰.

Наступні видання товариства, серед яких – роботи О. Русова та М. Загіріна, отримують позитивні відгуки О. Лотоцького. Найбільш схвальний відзив стосується «Наймички» Т. Шевченка, яка характеризується як один із найближчих народній свідомості творів поета¹²¹.

¹²⁰ Л-кій А. Брошюры «Благотворительного общества издания общепольных и дешевых книг». № 1-22 // Образование. – 1903. – № 7. – С. 119-123.

¹²¹ А. Л. (криптонім О. Лотоцького) Брошюры «Благотворительного общества издания общепольных и дешевых книг» № 22-27 // Образование. – 1905. – № 1. – С. 167-169.

Видавничу діяльність «Благотворительного общества издания общепользных и дешевых книг» на 1908 р. О. Лотоцький розглядає у контексті революційних подій 1905–1907 рр. у Росії. Його здивування, навіть нерозуміння, викликає той факт, що товариство жодним чином не відгукнулося на політичні перипетії в державі, не видавало книжок, що висвітлювали нагальні потреби українського народу, не знайомило читача з матеріалами української фракції в перших двох Державних думах. Що стосується виданих книг, то більшість із них (наприклад, С. Русової, В. Доманицього, Є. Чикаленка, М. Левицького та ін.) отримують позитивну оцінку, незважаючи на дрібні зауваження. Негативний відгук подається на брошуру В. Мазуренка «Про хімію», яка містить дуже багато термінів російською мовою та помилки у завданнях. Крім того, занадто спрощений виклад матеріалу робить видання непотрібним як для тих, хто тільки починає вивчати хімію (дуже мало інформації), так і для людей, які вже знайомі з цією наукою (нічого нового не знайдуть). Як найкраще історичне видання «Благотворительного общества издания общепользных и дешевых книг» визнається робота М. Грушевського «Про старі часи на Україні»¹²².

У цілому діяльність «Благотворительного общества издания общепользных и дешевых книг» оцінюється О. Лотоцьким як найбільш вдала з-поміж подібних просвітницько-культурних українських організацій¹²³

Окрім віршів, перекладів та рецензування О. Лотоцький усе більше захоплюється історичними розвідками. Основним предметом наукових студій молодого дослідника за час навчання в академії поступово стає історія Церкви. Починаючи з третього курсу, він опрацьовує тему про устрій Української церкви під керівництвом професора І. Малишевського, який викладав в академії курс «История

¹²² А.Л. (криптонім О. Лотоцького) Брошюры «Благотворительного общества издания общепользных и дешевых книг». № 42-55 // Вестник воспитания. – 1908. – № 8. – С. 51-55.

¹²³ А.Б. (криптонім О. Лотоцького) Малорусское народное издательство // Южные записки. – 1904. – № 31. – С. 49-53.

русской церкви»¹²⁴. Над своєю випускною роботою, яка була пов'язана з дослідженням морального стану духовенства у XVIII ст., Олександр працював насамперед в архіві Київської духовної консисторії. Вибір теми О. Лотоцький пояснює кількома чинниками. По-перше, його цікавила історія Церкви саме протягом XVIII століття, зважаючи на зміни, що відбувалися в цей період. По-друге, він прагнув показати життя українського духовенства, визначити чинники, які впливали на формування особливостей стану¹²⁵. Крім того, інтерес до даного періоду в історії розвитку Української церкви з'явився ще під час навчання у семінарії, як вже було згадано.

Результатом наукових пошуків стала стаття «Соборні крилоси на Україні та Білій Русі в XV–XVI ст.», що була надрукована українською мовою в «Записках НТШ» 1896 р. Робота представляє досить ґрунтовне дослідження інституту церковного крилосу (або клиросу). Молодий дослідник спочатку змальовує зародження інституту, походження назви, проводить паралелі з римською церквою та відзначає відмінності з грецькою, звідки і прийшло до нас це поняття. Важливим є те, що у статті не просто подаються відомості щодо розвитку інституту крилосів на українських землях. Автор аналізує умови та особливості його становлення не лише на українських землях, а й на теренах Росії. Зокрема, причина поступового послаблення на російських теренах крилосів як колегіального органу церковного урядування та суду криється, на його думку, у посиленні централізації як світської, так і церковної влади. Протилежні тенденції, тобто відсутність потужного впливу світської влади на церковну, О. Лотоцький відзначає на землях українських та білоруських. Наслідок – «розвиток колегіальних форм церковного устрою»¹²⁶. Тож, розвиток даного інституту насамперед пов'язується з існуванням чи відсутністю зв'язків зі світською владою. Розглядається майбутнім ученим і склад соборного крилосу, а як період

¹²⁴ Лотоцький О. Сторінки минулого. – Ч.1... – С. 122, 145.

¹²⁵ Там само. – С. 144-145.

¹²⁶ Лотоцький О. Соборні крилоси на Україні та Білій Русі в XV–XVI ст. // Записки НТШ. – Рік V. – Р. 1896. – Кн. I. – Том IX. – С. 1-6.

найбільшого піднесення цього інституту визначається XVI століття. Говорячи про відносини крилосів з єпископською владою, молодий дослідник звертається до теми, яка ще з семінарських років викликала у нього зацікавлення: вплив унії на розвиток православної Церкви на теренах України. У даному випадку увага приділяється розгляду взаємовідносин крилоса та єпископів в умовах унії та подається огляд справ, якими опікувався крилос (церковна служба, адміністративні справи, судові)¹²⁷.

У статті «Соборні крилоси на Україні та Білій Русі в XV–XVI ст.» не завжди згоден молодий дослідник з думками вчених, чиї роботи він опрацьовував. Наприклад, не погоджується з поглядом професора Є. Голубинського з Московської духовної академії, що розподіл обов'язків членів крилосу здійснювався виключно в залежності від єпископа, вважаючи, що функціонування інституту відбувалося і самостійно. Крім того, на основі опрацьованих матеріалів, О. Лотоцький робить власні припущення щодо системи розподілу обов'язків, діяльності крилосу у разі смерті єпископа, адже з цих питань відчувається брак інформації, яка могла б допомогти детальніше їх висвітлити. Відсутність згадок у джерелах з приводу цих аспектів функціонування крилосів О. Лотоцький пояснює тим, що вони у повній мірі відповідали усталеному протягом століть звичаю, були підтверджені тривалою практикою і тому, ймовірно, не виникало потреби у повторному обговоренні цих питань¹²⁸.

Саме ця публікація українською мовою у «Записках НТШ» принесла великі неприємності. Рада академії винесла вердикт про небажаність праці О. Лотоцького, як неблагонадійного, в освітній галузі. Тому, скінчивши академію влітку 1896 р. зі званням кандидата богослов'я, Олександр не зміг знайти роботу, як планувалося, викладачем в освітньому закладі. О. Лотоцький влаштувався працювати у Київську Контрольну Палату «рахунковим

¹²⁷ Лотоцький О. Соборні крилоси на Україні та Білій Русі в XV–XVI ст. // Записки НТШ. – Рік V. – Р. 1896. – Кн. I. – Том IX. – С. 10-11.

¹²⁸ Там само. – С. 29-31.

чиновником», згодом отримав посаду Помічника Ревізора Київської Контрольної Палати з жалуванням за рік – 400 рублів, столовими – 400 рублів¹²⁹.

Позитивні зміни по закінченні академії відбуваються в особистому житті О. Лотоцького. Він зустрів жінку, яка стала його вірною супутницею на усе життя. 1896 р. він одружився з Німфодорою Мефодіївною Руденко. Вона походила з родини православного священика з с. Сидорівка Канівського повіту. З братами своєї дружини, Іоїлем та Іваном, О. Лотоцький був знайомий з часів навчання в семінарії¹³⁰.

Дослідження церковної історії продовжувалися, незважаючи на те, що необхідність забезпечувати гідні умови проживання, служба, громадські справи, як правило, віднімають багато часу. Не можна стверджувати, що на цьому етапі історичні дослідження О. Лотоцького об'єднувалися спільною спрямованістю, адже тематика у рамках церковної історії була досить різноманітною. Проте ідея, яка у майбутньому стане основою досліджень питань автокефалії, зокрема, автокефалії Української православної церкви, вже була присутня – ідея особливого розвитку Української церкви та її історичного права на самостійне існування.

Окремі статті стосувалися питань обрядовості у православній Церкві, зокрема, особливостей святкування Великодня¹³¹, народних вірувань¹³², обрядів, пов'язаних з цим християнським святом¹³³, а також інших звичаїв, традицій на теренах України¹³⁴. У своїх розвідках він розглядає теми вшанування святих¹³⁵, святкування

¹²⁹ Российский государственный исторический архив. – Ф. 1349 Формулярные списки чинов гражданского ведомства (коллекция). – Опись 1. А – Р. – Дело – 2529. Лось И.И. – Лотоцкий М.А.; 1894–1917 гг. – Стр. 84-85.

¹³⁰ Лотоцкий О. Сторінки минулого. – Ч. 1... – С. 148-150.

¹³¹ Лотоцкий А. Церковно-народное празднование Рождества Христова // Подольские Епархиальные ведомости. – 1899. – № 51. – С. 12-14.

¹³² Лотоцкий А. Священные дни страстной седмицы и светлого Воскресенья Христова в связи с народными верованиями и обычаями // Подольские Епархиальные ведомости. – 1897. – № 15-17. – С. 6-9.

¹³³ Лотоцкий А. Пасхальные яйца // Новости. – 1903. – № 95. – С. 3.

¹³⁴ Лотоцкий А. Гадальные дни и святки на Украине // Странник. – 1905. – № 12. – С. 12-13.

¹³⁵ Лотоцкий А. Святитель Николай Чудотворец и церковно-народное чествование его // Подольские Епархиальные ведомости. – 1901. – № 51. – С. 8-9;

українцями, що перебувають поза межами рідної землі, християнських свят¹³⁶.

Молодий історик звертає увагу передусім на окремі сюжети історії Української церкви та умови її розвитку. Дослідник починає цікавитися добою Київської Русі, вивчати, яку роль відігравали київські князі у становленні Церкви на теренах України, досліджувати особливості їх життєвого шляху. Однією з перших спроб став нарис «Святої князь-мученик Игорьь Ольгович», в якому не просто змальовується життя князя, а шукаються причини трагічних подій, що спіткали його. Для цього аналізується не лише час, коли жив князь Ігор, а й попередні події, які могли вплинути на його долю. Пояснення частково знаходяться у несприятливих обставинах, що склалися навколо Ігоря. Головна ж причина, на думку О. Лотоцького, криється в тому, що народ не любив батька князя Ігоря, Олега Святославовича. Ця ненависть поширилася і на його нащадків, призвела до трагічної загибелі Ігоря¹³⁷.

Слід відзначити, що науковець досліджує не тільки вплив світських осіб на розвиток церковного інституту. Він починає висвітлювати діяльність церковних діячів (митрополитів, архієпископів)¹³⁸.

У наукових студіях О. Лотоцького зберігається зацікавленість темою боротьби за православну віру на українських землях у складі Речі Посполитої. Прийняття багатьма шляхтичами унії, неможливість вільно обирати представників вищої ієрархії православної Церкви вважає О. Лотоцький причиною того, що нижче духовенство стає головним захисником православної віри. Аби показати всю

Лотоцкий А. Народное чествование св. Николая Чудотворца (9 мая или 6 декабря) // Странник. – 1903. – № 11. – С. 18-21.

¹³⁶ Ігнатівич О. (псевдонім О. Лотоцького) Святої ночі // Рада. – 1909. – № 72. – С. 1.

¹³⁷ Лотоцкий А. Святой Князь-мученик Игорьь Ольгович // Киевские епархиальные ведомости. – 1897. – № 18 (16 сентября). – С. 809 – 818.

¹³⁸ Лотоцкий А. Труды и деятельность митрополита Московского Платона // Московские епархиальные ведомости. – 1898. – С. 12-13; Лотоцкий А. Святитель Феодосий Углицкий, архиепископ черниговский и новгород-сиверский // Подольские Епархиальные ведомости. – 1894. – № 19. – С. 6-7; Лотоцкий А. Родина святителя Феодосия Углицкого // Церковные ведомости. – 1897. – № 4. – С. 7-9.

складність ситуації, дослідник змальовує різноманітні нюанси взаємовідносин священників з мирянами, утиски, навіть, побиття, яких вони зазнавали зі сторони шляхтичів-уніатів. Подання такої картини призводить до певної ідеалізації православного духовенства. Незворушними у процесі ополячення та окатоличення змальовуються священники, наголошується, що життя кожного з них є прикладом незламної віри, боротьби та безперервних страждань¹³⁹. Лише деякі не витримували і шукали порятунку на російських землях. Обминути факт переходу православного духовенства в унію, звичайно, було не можливо. Цей процес пояснюється тим, що під впливом тяжких умов склався особливий, хоч і мало чисельний, «тип священників», які досить легко змінювали віру, навіть неодноразово. Цей тип характеризується дослідником як певне виключення, яке навіть не заслуговує на детальне вивчення. Хоча, автор і подає декілька прикладів: священник могилівської церкви Іоанн Мамонович, Федір та Андрій Гдишицькі з млієвських приходів. Боротьба ж православного духовенства на західноукраїнських землях за свою віру порівнюється з процесом поширення християнства у перші століття нашої ери¹⁴⁰. Щодо самої унії, то науковець вважає, що запроваджена насильницькими методами, вона не могла пустити міцного коріння в народі, адже лише за бажанням влади народ не міг швидко перейти з однієї культури в іншу¹⁴¹. Як приклад молодий дослідник наводить історію Браїлівського монастиря, що 1795 р. повернувся з унії у православ'я¹⁴². Наприкінці ХІХ ст. в монастирі відбувалися урочистості на честь цієї події і О. Лотоцького було

¹³⁹ Лотоцкий А. Западно-русские сельские пастыри в борьбе за веру // Руководство для сельских пастырей. – 1898. – № 17 (26 апреля). – С. 386-390.

¹⁴⁰ Лотоцкий А. Западно-русские сельские пастыри в борьбе за веру // Руководство для сельских пастырей. – 1898. – № 18 (3 мая). – С. 14-15.

¹⁴¹ ЦДА України, м. Київ. – Фонд 1225. Бумаги Лотоцких (1887–1916). – Опис 1. – Спр. № 3. Очерк истории Виннице-Браиловского женского монастыря (Речь, произнесенная при праздновании столетия со дня перехода монастыря из унии в православье). – Арк. 14.

¹⁴² Лотоцкий А. К истории Браиловского монастыря (архивная справка о перемещении монастыря в Браилов) // Подольские Епархиальные ведомости. – 1894. – № 38. – С. 4; Лотоцкий А. Крестьянское землевладение и Крестьянский банк // Свобода и культура. – 1906. – № 4. – С. 6.

запрошено написати нарис з історії монастиря, що був опублікований 1896 р.¹⁴³.

Дослідження історії Церкви, умов розвитку православ'я на Україні поступово все щільніше переплітаються для вченого з аналізом стану церковних питань на межі XIX–XX ст. Висвітлюючи минуле, О. Лотоцький намагається розібратися у сучасних йому проблемах церковного життя. Така тематика починає привертати увагу дослідника у роки його перебування у Петербурзі. Зокрема, подібний екскурс представляє характеристика церковних відносини на території Галичини¹⁴⁴. Зацікавленість у Росії проблемами, пов'язаними з особливостями устрою галицької церкви, пояснює він тим, що ці території у ході воєнних дій Першої світової війни були зайняті російськими військами. Церковний устрій на цих землях мав суттєві відмінності від російського. Тож, головний акцент у розвідці робиться на окресленні головних рис галицького церковного життя і виявленні причини основних відмінностей. Головна з них – це існування галицької уніатської церкви, яка мала надзвичайний вплив на населення, що сформувався поступово, протягом століть. Однак це не ліквідувало повністю впливу й православної Церкви¹⁴⁵. Галицький священник мав достатній матеріальний і соціальний рівень у галицькому суспільстві. Автор пояснює це кількома причинами: вільний доступ у лави духовенства представників різних суспільних прошарків, можливість для майбутніх священників отримати вищу освіту у Львівському університеті, поступове проходження щаблями церковної ієрархії, підтримка з боку вже діючих священнослужителів. Надзвичайно важливе значення, на думку О. Лотоцького, мало здобуття галицькими священниками вищої освіти, адже завдяки цьому вони знаходилися на одному рівні з освіченими мешканцями краю, мали можливості у більшій мірі задовольняти потреби прихожан різних соціальних

¹⁴³ Лотоцький А. Виннице-Браиловский женский монастырь // Церковные ведомости. – 1896. – № 40. – С. 6-7.

¹⁴⁴ Лотоцький А. Униатская церковь в Галиции // Речь. – 1914. – С. 7-9.

¹⁴⁵ Лотоцький А. Православный прозелитизм в Галиции // Речь. – 1914. – С. 4.

прошарків і не замикається у своєму середовищі¹⁴⁶. Крім того, однією з головних рис галицького духовенства вважає дослідник його активну участь у політичному житті Галичини, що надзвичайно зближує його з народними масами¹⁴⁷. Отже, становище галицького духовенства кардинально відрізнялося від стану церковнослужителів на теренах Російської імперії, що неодноразово підкреслював у своїх матеріалах О.Г. Лотоцький.

Подібний екскурс представляє і нарис розвитку православної Церкви на Буковині. Починаючи з короткого огляду історії буковинської церкви, автор надалі звертається до аналізу її становища на початку ХХ ст. Насамперед, відмічаються схожі риси з галицькою церквою: високі вимоги до рівня освіченості духовенства, представники якого мали змогу отримати вищу освіту на богословському факультеті Чернівецького університету, навіть, могли слухати додаткові лекції з гуманітарних наук; врахування національних особливостей краю – пастирські звернення, оголошення, розпорядження консисторій видавалися мовою, зрозумілою населенню, а вже з урядовими установами спілкування велось німецькою мовою. Відмінність церковного життя Буковини від Галичини О. Лотоцький вбачає насамперед у тому, що буковинське духовенство в меншій мірі переймається соціальними, політичними проблемами населення і це відокремлює його від пастви, не створює національної єдності між ним та населенням краю. Причина цього розуміється дослідником насамперед у потужній асиміляторській політиці, що проводилась протягом століть на Буковині¹⁴⁸.

У розвідках О. Лотоцького отримує продовження тема, розпочата ще під час навчання у Духовній академії, – зміни у суспільному, матеріальному становищі духовенства

¹⁴⁶ Галичина, Буковина, Угорська Русь (составлено сотрудниками журнала «Украинская жизнь»). – Москва, 1915. – С. 168-171

¹⁴⁷ О.Б. (псевдонім О. Лотоцького) Церковные отношения в Галиции // Украинская жизнь. – 1914. – № 8-10. – С. 26-31.

¹⁴⁸ О. Белоусенко (псевдонім О. Лотоцького) Буковинская православная церковь // Украинская жизнь. – 1915. – № 8-9. – С. 60-67.

протягом XVIII–XIX ст. Порівнюючи стан священників на території Російської імперії та на Західній Україні, вчений виявив суттєву різницю між цими регіонами. Особливу увагу історик звертає на зміни, які відбулися у житті та діяльності священників після реформ Петра I. Головні з них пов'язуються науковцем з вихідною ідеєю церковних нововведень: ідея Церкви підпорядковувалась ідеї держави. Унаслідок цього розвиток Церкви протягом наступних двох століть, на думку О. Лотоцького, призвів до низького освітнього, матеріального¹⁴⁹, соціального рівня духовенства, до зверхнього ставлення до нього не лише з боку вищих прошарків суспільства, а й з боку селянства, до відсутності будь-якого авторитету серед населення. Хоча, на території України, за словами О. Лотоцького, становище духовенства було дещо кращим, зважаючи на залишки тих історичних традицій, які були наявні на українських землях ще до початку реформувань Петра I¹⁵⁰. Автор пов'язує це з тим, що духовенство не втратило зв'язків з іншими суспільними верствами, зберігши таким чином деякі прерогативи світського стану і суспільну повагу¹⁵¹.

Дослідження розвитку Церкви проводилися О. Лотоцьким на основі досить широкого і різноманітного кола джерел: Сулимівський архів (1884 р.), Історико-статистичний опис Чернігівської єпархії та Історико-статистичний опис Харківської єпархії 1859 р. (архієпископ Філарет (Гумілевський)), Мотижинський архів (1890 р.), Опис документів та справ синодального архіву, Архів київської духовної консисторії тощо¹⁵². Широта джерельної бази дала можливість історичному проаналізувати державну політику стосовно Церкви в Російській державі, дослідити стан, в якому перебувало духовенство на українських землях. Дії державного апарату щодо Церкви протягом XVIII

¹⁴⁹ Лотоцкий А. Источники материального обеспечения приходского духовенства (историческая справка) // Странник. – 1904. – № 10. – С. 5-6.

¹⁵⁰ Лотоцкий А.И. Между двух огней. Очерки из далекого прошлого // Исторический Вестник. – 1905. – Июль. – С. 895-898.

¹⁵¹ Лотоцкий О. Суспільне становище білого (світського) духовенства на Україні і в Росії в XVIII ст. // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. – 1898. – Кн. I. – Т. XXI. – С. 45.

¹⁵² Там само.

ст. цілком залежали, на думку дослідника, від настроїв і особистого відношення до православних священиків російського правителя. Загалом, ставлення царського уряду в цей період до Церкви він характеризує як «неприхильне», утиски щодо представників Церкви ілюструє прикладами з життя нижчого духовенства: обмеження щодо володіння землею, податки, повинності, утримання на церковних землях військових, іноді навіть поліцейська служба, зобов'язання доносити про почуті на сповіді злочини¹⁵³.

Різниця в становищі духовенства на українських та російських землях, залежність духовного життя від змін у світському житті, вплив реформувань Петра I на стан церковних справ підкреслюється О. Лотоцьким стосовно найрізноманітніших аспектів розвитку церковних інститутів, діяльності церковнослужителів. Ці моменти стосувалися, на його думку, навіть розвитку релігійно-доброчинної та релігійно-просвітницької діяльності духовенства¹⁵⁴. На російських землях духовенство майже припинило читати проповіді ще на межі XVI–XVII століть, тоді як на українських вони були досить поширені ще на початку XVIII ст. Науковець акцентує увагу на створенні випускниками Київської академії І. Галятовським, Л. Барановичем, А. Радивиловським своєї рідної проповідницької школи. Проте нові реалії політичного життя XVIII століття вимагали від духовенства змін, пристосування, вироблення нових засобів впливу на населення¹⁵⁵. Умови, в які було поставлено цю верству протягом XVIII–XIX ст., поступово все більше призводили до зацікавлення матеріальною стороною свого побуту, а не розширенням світогляду та збереженням моральних цінностей¹⁵⁶.

¹⁵³ Лотоцький О. Суспільне становище білого (світського) духовенства на Україні і в Росії в XVIII ст. // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. – 1898. – Кн. I. – Т. XXI. – С. 7-20.

¹⁵⁴ Лотоцький А. Религиозно-благотворительная деятельность приходского духовенства в XVIII веке // Странник. – 1904. – № 2. – С. 23-27.

¹⁵⁵ Лотоцький А. Религиозно-просветительная деятельность русского белого духовенства в прошлом веке // Руководство для сельских пастырей. – 1897. – № 28. – С. 241-244.

¹⁵⁶ Лотоцький А.И. Между двух огней. Очерки из далекого прошлого // Исторический Вестник. – 1905. – Июль. – С. 913.

Поступово дослідник приходить до загальної характеристики духовенства на початку ХХ ст. та визначення комплексу причин втрати ним статусу духовного провідника народу. За два століття воно загубило зв'язок з церковною громадою, свій високий моральний статус, було поставлено в неможливі матеріальні та соціальні умови¹⁵⁷. Ці зміни проявлялися у кожному аспекті життя та діяльності священика.

Отже, на думку О. Лотоцького, духовенство у Російській імперії на початку ХХ ст.:

- знаходилося в принизливому становищі в результаті підкорення інтересів Церкви державним справам;

- втратило родинні зв'язки з вищими прошарками суспільства, вважалося нижчим класом;

- сприймалося народними масами як засіб впливу з боку державної влади;

- перетворилося на закритий прошарок, з якого люди, що не відчували поклику до духовної служби, майже не могли вийти;

- зазнавало тілесних покарань;

- було матеріально незабезпеченим, що змушувало самостійно шукати засоби для проживання;

- іноді досить цинічно ставилося до своїх обов'язків, що сприяло поширенню хабарництва;

- знаходилося на дуже низькому освітньому рівні, який часто не перевищував невігластво сільського населення;

- відзначалося численними вадами, серед яких були пияцтво, бійки, доноси, крадіжки.

У світлі революційних подій 1905–1907 рр. О. Лотоцький був переконаний, що духовенство, як і інші суспільні прошарки російського суспільства, отримало можливість повністю оновити свій життєвий уклад. Але цей процес значно ускладнювався консервативністю священиків та їх небажанням приймати нововведення¹⁵⁸.

Така увага до становища Церкви, звичайно, визначалася

¹⁵⁷ Лотоцкий А.И. На повороте. – СПб. – 1907. – С. 66-67.

¹⁵⁸ Там само. – С. 1-66.

не просто інтересом до епохи реформ Петра I, які кардинально змінили обличчя Російської держави. Походження з родини православного священика робило цю тему надзвичайно актуальною для дослідника. З багатьма проблемами церковного життя він був знайомий за досвідом власної сім'ї. Їх висвітлення, пошук причин виникнення становлять окремих вектор наукових розвідок О. Лотоцького наприкінці XIX – на початку XX ст. Ці питання стануть у майбутньому важливим підґрунтям при створенні вченим власної концепції розвитку Української православної церкви.

Таким чином, поступово відбувається формування О. Лотоцького як інтелектуала-фахівця у галузі церковної історії. Етичною основою становлення О. Лотоцького як національно свідомого українця та історика Церкви стало родинне виховання, вплив батька, православного священика. Якості фахового історика формуються у нього завдяки спілкуванню з В. Антоновичем, М. Грушевським, О. Лазаревським. До кола питань, що розглядалися молодим дослідником, потрапляло все більше аспектів церковної історії, а наукові студії з часом усе щільніше перепліталися з аналізом стану православної Церкви на українських землях наприкінці XIX – на початку XX ст. Дослідницькі інтереси не лише визначали напрями історичних студій, й а почали впливати на громадську діяльність О. Лотоцького. Він усе активніше занурюється у різні сфери суспільного життя, стає активним учасником громадсько-політичного життя на українських землях наприкінці XIX – на початку XX ст.

Громадсько-політичне життя української інтелігенції: О. Лотоцький як учасник та дослідник

Життя О. Лотоцького склалося таким чином, що сфера його діяльності була значно ширшою, ніж тільки історичні дослідження та праця в освітній галузі. Робота, не пов'язана з науковими інтересами, активна громадська та політична

діяльність – можливо, все це тривалий час заважало досліднику стати науковцем першої величини, тим, кого долучають до когорти так званих істориків «першого плану». Останні півтора десятиріччя свого життя він присвятить саме освітній сфері і, найголовніше, науці. Світ побачать його праці «Автокефалія», «Українські джерела церковного права». Однак більшу частину життя перевага надавалася іншій діяльності, в силу життєвих обставин переважали інші напрями роботи. Це, звичайно, розширило сферу його знань, тематику робіт, публікацій. Проте, все ж таки, відібрало час на шляху реалізації О. Лотоцького як ученого.

На межі XIX–XX ст. українські землі знаходилися у складі двох імперій, їх населення не мало можливості вільного розвитку власної культури, освіти, державності. Провідну роль у цих умовах в українському національному відродженні відіграла інтелектуальна еліта. Зокрема, громадська та політична, культурна та просвітницька діяльність української інтелігенції стали його вагомим чинником¹⁵⁹. Вона поступово переходила до самоорганізації, до мобілізації суспільства з метою втілення своїх ідей у життя. Олександр Лотоцький був одним із тих представників української інтелігенції, хто відстоював права українців на вільний національно-культурний розвиток, хто присвятив себе українській ідеї. На перше місце для нього вийшли не особисті наукові зацікавлення, а потреби українського руху.

Отже, більше двадцяти років після закінчення академії державна служба та самоосвіта в економічній сфері, громадсько-політична та просвітницька діяльність значною мірою спрямовували становлення О. Лотоцького як інтелектуала. У його творчому доробку, окрім наукових статей з історії Церкви, з'являються публіцистичні матеріали, замітки з економічних питань, книжки для дітей. Відбувається формування особистості, яка вміє реалізувати свій творчий потенціал у різних сферах діяльності, яка слідує певним принципам, переконанням.

¹⁵⁹ Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). – К.: Генеза, 2000. – С. 211.

У другій половині 1890-х рр. почали з'являтися огляди О. Лотоцького у періодичних виданнях, присвячені подіям політичного, громадського, культурного життя українців. Як людина, що планувала пов'язати своє життя зі сферою освіти, він не міг не звернутися до вивчення становища навчальних закладів на українських землях – матеріальний стан шкіл, національний елемент в українській школі, освітні товариства¹⁶⁰. Поступово короткі повідомлення переростуть у дослідження історії духовних освітніх закладів та ґрунтовний аналіз їх становища на межі ХІХ–ХХ ст.

Почавши співпрацю з періодичними виданнями, він аналізував їх позиції щодо українства¹⁶¹. Не залишилися поза його увагою історичні установи, наукові з'їзди, товариства: ХІ археологічний з'їзд у Києві 1899 р., петербурзькі товариства «Издания общепользых дешевых книг» імені Т. Шевченка, «Общество любителей изучения Полтавской губернии», «Общество любителей науки, литературы и искусств»¹⁶². Крім того, у статтях О. Лотоцького знайшли достатньо широке висвітлення потреби українських театрів, їх репертуар, проблеми, а також становище української літератури¹⁶³.

У 1900 р., працюючи у Державному контролі, О. Лотоцький погодився на переміщення по службі і переїхав до Петербурга. Сам він пояснював це так: «Потрібно було

¹⁶⁰ О.Л. (криптонім О. Лотоцького) З Російської України // Літературно-науковий вісник. – 1898. – № 3. – С. 3-5.

¹⁶¹ О.Л. (криптонім О. Лотоцького) З Російської України // Літературно-науковий вісник. – 1898. – № 4. – С. 3-4; О.Л. (криптонім О. Лотоцького) З Російської України // Літературно-науковий вісник. – 1898. – № 10. – С. 4-6; О.Л. (криптонім О. Лотоцького) З Російської України // Літературно-науковий вісник. – 1898. – № 12. – С. 4-6.

¹⁶² О.Л. (криптонім О. Лотоцького) З Російської України // Літературно-науковий вісник. – 1898. – № 8. – С. 5-7; О.Л. (криптонім О. Лотоцького) З Російської України // Літературно-науковий вісник. – 1899. – № 4. – С. 3-4; О.Л. (криптонім О. Лотоцького) З Російської України // Літературно-науковий вісник. – 1899. – № 10. – С. 6-7.

¹⁶³ О.Л. (криптонім О. Лотоцького) З Російської України // Літературно-науковий вісник. – 1899. – № 2. – С. 3-5; Лотоцький О. Проф. Флоринський і українсько-руське письменство // Літературно-науковий вісник. – 1900. – № 6. – С. 4-5; О.Л. (криптонім О. Лотоцького) З Російської України // Літературно-науковий вісник. – 1901. – № 12. – С. 4-7; Лотоцький О. Безвісний поет-демократ // Літературно-науковий вісник. – 1909. – № 1. – С. 5-6; Лотоцький О. Нова поетична сила // Літературно-науковий вісник. – 1909. – № 7. – С. 3-4.

мати в Петербурзі людину, що провадила б постійні зносини з цензурою, переговорювала, пояснювала, штурхала, натискала, бо без того найбільші зусилля товариства пропадали марно... тож... важливішим мотивом для... сеї справи були потреби видавництва «Вік», що стало для нас на той час головним завданням нашого життя». Українське видавництво «Вік» було започатковано в Києві зусиллями О. Лотоцького, С. Єфремова, В. Доманицького, Ф. Матушевського¹⁶⁴. У видавництві друкувалися твори І. Нечуя-Левицького, А. Кримського, Бориса та Марії Грінченків, П. Куліша, Т. Шевченка¹⁶⁵. О. Лотоцький, як справжній дипломат, сам розмовляв з кожним цензором, просив, доводив і переконував¹⁶⁶.

У Петербурзі О. Лотоцький продовжив працювати у Державному кредитовому контролі. Відповідально ставлячись до своєї роботи, він зайнявся самоосвітою. Поступово звернув на себе увагу на службі і отримав підвищення: посаду заступника генерал-контролера. У 1911 р. йому доручили написати історичний нарис до 100-річчя встановлення Державного контролю. Розглядаючи історію цієї інституції як окремого органу, який почав діяти з 1811 р., О. Лотоцький робить висновок, що установи з функціями Державного контролю з'являються ще у другій половині XVII ст. Саме тому його «Історія

¹⁶⁴ Лотоцький О. Сторінки минулого. – Ч. 1... – С. 256-263, 273-277.

¹⁶⁵ Лотоцький О. Сторінки минулого. – Ч. 2... – С. 228-245.

¹⁶⁶ ІР НБУВ. – Фонд 335. Особовий архівний фонд Лотоцького О.Г. – Опис 1. – Спр. № 3. Шевченко Тарас Григорьевич. З пісень «Кобзаря» – збірка віршів, підготовлена до друку з помітками і дозволом цензури; 1905 р., 60 арк.; Спр. № 4. Рукопись М. Комарова «Святы Кирилл и Мефодий» представлена в цензуру А.Л.; 7 арк.; Спр. № 5. Извещение Московского духовно-цензурного комитета Лотоцкого Александра Игнатъевича о запрещении печатать на украинском языке рукописи; 2 декабря 1899; 2 арк.; Спр. № 6. Главное управление по делам печати Лотоцкому А. Письмо 3.VII.1901 г. об украинских произведениях А. Крымского, разрешенных и запрещенных к печати; 1901; 2 арк.; Спр. № 7. Лотоцкий Александр Игнатъевич. Начальнику Главного Управления по делам печати о пересмотре запрета к печатанию сборника рассказов А.Е. Крымского и о пропуске к печати приведенный Т.Г. Шевенко, П.А. Кулиша, И.С. Нечуя-Левицкого; 1901; 2 арк.; Спр. № 8. Министерство внутренних дел. Санкт-Петербургский комитет по делам печати. Лотоцкому А.И. Сопроводительное письмо из Петербурга в Киев к брошюре М.П. Драгоманова «Чудацькі думки про українську національну справу»; 2 арк.; Спр. № 11. Видавництво «Час» (Київ). Лист О. Лотоцького з проханням допомогти у розповсюдженні видань; 1910-і рр.; 1 арк.

государственного контроля» містить не лише нарис діяльності цієї установи за 100 років, але й історичний огляд початків становлення подібних органів у Росії¹⁶⁷.

Після вступу на службу до Державного контролю потреба самоосвіти сприяла розширенню знань в галузі економіки, дала змогу вже не просто з позиції українця, що турбується про становище своєї батьківщини, а з точки зору професіонала аналізувати економічні проблеми, що виникали на теренах України. Спочатку це були короткі огляди, що присвячувалися характеристиці народного господарства, аналізу причин неврожаїв, діяльності господарських спілок, Сільськогосподарської Ради у Петербурзі та земств¹⁶⁸. Набуваючи досвіду, розширюючи свої знання у новій сфері, О. Лотоцький з часом подає ґрунтовні аналітичні статті, що стосувалися економічних проблем в Російській імперії на початку ХХ ст. Насамперед, ці матеріали були пов'язані з питаннями землеволодіння¹⁶⁹, перспектив та криз промислового розвитку¹⁷⁰, діяльності банків, особливостей акціонерної діяльності та кредитування¹⁷¹.

¹⁶⁷ ЦДА України, м. Київ. – Фонд 1225. Бумаги Лотоцких (1887–1916). – Опис 1. – Спр. № 103. Лотоцкий А.И. История государственного контроля. – Арк. 1-8; Лотоцкий А.И. История государственного контроля. – 1911. – С. I-XIV, 1-358.

¹⁶⁸ О.Л. (криптонім О. Лотоцького) З Російської України // Літературно-науковий вісник. – 1898. – № 1. – С. 3-8; О.Л. (криптонім О. Лотоцького) З Російської України // Літературно-науковий вісник. – 1898. – № 2. – С. 6-8; О.Л. (криптонім О. Лотоцького) З Російської України // Літературно-науковий вісник. – 1898. – № 6. – С. 5-7; О.Л. (криптонім О. Лотоцького) З Російської України // Літературно-науковий вісник. – 1899. – № 7. – С. 6-8.

¹⁶⁹ Лотоцкий А. Земельные перспективы дворянского сословия // Свобода и культура. – 1906. – № 8. – С. 544-559; Лотоцкий А. Крестьянское землевладение и Крестьянский банк // Свобода и культура. – 1906. – № 4. – С. 266-280; Лотоцкий А. Мобилизация земли // Промышленный мир. – 1903. – № 48. – С. 9-10.

¹⁷⁰ Лотоцкий А. Промышленные кризисы // Промышленный мир. – 1905. – С. 3-4; Лотоцкий А. Промышленные перспективы // Промышленный мир. – 1905. – С. 3-4; Лотоцкий А. Промышленное учреждение // Промышленный мир. – 1904. – С. 7.

¹⁷¹ Лотоцкий А. Акционерные язвы // Промышленный мир. – 1903. – № 20-21. – С. 4; Лотоцкий А. Государственный банк и народный кредит // Промышленный мир. – 1903. – № 41. – С. 5; Лотоцкий А. Система акционерного законодательства // Промышленный мир. – 1902. – № 44-45. – С. 3-4; Лотоцкий А. Народный кредит. I. Мелкий кредит за границей // Южные записки. – 1904. – № 32. – С. 1-8; Лотоцкий А. Народный кредит. II. Мелкий кредит в России // Южные записки. – 1904. – № 34. – С. 1-8; Лотоцкий А. Народный кредит. III. Ссудо-сберегательные товарищества // Южные записки. – 1904. – № 37. – С. 1-8; Лотоцкий А. Народный кредит. IV. Вопрос о мелком кредите в «Особом совещании о нуждах сельскохозяйственной

Головна проблема, різні аспекти якої отримали висвітлення у розвідках О. Лотоцького, – аграрне питання в Росії. У нарисах, пов'язаних з цією темою, дослідник намагається досягнути, як мінімум, таких основних результатів: привернути увагу громадськості до селянських потреб на початку ХХ ст., довести можливість і необхідність перейняття досвіду західноєвропейських країн у врегулюванні економічних проблем сільського населення.

Роздуми О. Лотоцького головним чином стосуються селянського землеволодіння та створення в державі умов для селянського кредитування. Автор статей констатує збільшення селянського землеволодіння за останні три десятиліття ХІХ ст. і аналізує, яку роль відіграв у цьому процесі Селянський Поземельний Банк, створений для активізації купівлі селянами землі. Висновок: діяльність Банку так і не розгорнулася в повній мірі, відсотки на кредити дуже високі, земельні спекуляції призводять до зростання цін на землю. У підсумку це дає змогу констатувати, що аграрне завдання, покладене на Селянський Банк, виявилось йому не під силу, а дії уряду в цьому питанні також визнаються недостатніми¹⁷². Так само, на думку О. Лотоцького, були приреченими на невдачу дії уряду, спрямовані на збереження дворянського землеволодіння. Він вивчає дані стосовно продажу дворянами землі починаючи з 60-х рр. ХІХ ст. у різних регіонах Російської імперії, характеризує діяльність Дворянського державного банку і констатує, що перерозподіл землі – це об'єктивний процес, який має бути прийнятий дворянством¹⁷³.

Одним з головних засобів вирішення аграрного питання О. Лотоцький вважав землеробський кредит. У першу чергу це спонукало його відстежувати заходи уряду стосовно селянського кредитування, адже він висловлював побоювання, що цей процес набуде бюрократичного характеру¹⁷⁴. Крім того, дослідник намагається всебічно

промышленности» // Южные записки. – 1904. – № 38. – С. 4-12; Лотоцький А. Земледельческий кредит // Южные записки. – 1905. – № 14. – С. 1-6.

¹⁷² Лотоцький А. Крестьянское землевладение и Крестьянский банк // Свобода и культура. – 1906. – № 4. – С. 266-280.

¹⁷³ Лотоцький А. Земельные перспективы дворянского сословия // Свобода и культура. – 1906. – № 8. – С. 544-559.

¹⁷⁴ Лотоцький А. Земледельческий кредит // Южные записки. – 1905. – № 14. – С. 1-6.

вивчити питання дрібного народного кредиту. Насамперед, він характеризує діяльність європейських товариств, що надають дрібні кредити селянам, ремісникам в Австрії, Німеччині, Італії; доводить, що успішному розвитку кредитної справи в Західній Європі сприяло раціональне державне законодавство¹⁷⁵. Надалі аналізуються умови отримання дрібного кредиту в Росії, перспективи розвитку позикоощадних товариств та законопроекти устрою дрібних кредитних установ¹⁷⁶.

Праці інших дослідників, пов'язані з вирішенням селянського питання в Росії, також привертали увагу вченого. Зокрема, він дає стисло характеристику праці А. Мануїлова¹⁷⁷. Також, можемо ознайомитися з його відгуком на роботу Г. Євреїнова, в якому О. Лотоцький подає короткий огляд змісту праці і відмічає, що загальне уявлення про досліджувану проблему робота дає, але багато моментів не розроблені детально через невеликий обсяг, повідомляються лише основні факти і даються вже готові висновки читачу¹⁷⁸. Схвальний відзив отримує праця М. Толмачева¹⁷⁹. Позитивно оцінює О. Лотоцький як матеріал, що подається автором, так і висновок, який він робить щодо необхідності селянської реформи. Стосовно двох випусків збірок «Очерки по крестьянскому вопросу», то дослідник відмічає відсутність новизни, адже статті вже друкувалися в інших виданнях, але зауважує збереження інтересу до цих матеріалів, оскільки вони стосуються важливих питань¹⁸⁰.

¹⁷⁵ Лотоцький А. Народный кредит. I. Мелкий кредит за границей // Южные записки. – 1904. – № 32. – С. 1-8.

¹⁷⁶ Лотоцький А. Народный кредит. II. Мелкий кредит в России // Южные записки. – 1904. – № 34. – С. 1-8; Лотоцький А. Народный кредит. III. Судосберегательные товарищества // Южные записки. – 1904. – № 37. – С. 1-8; Лотоцький А. Народный кредит. IV. Вопрос о мелком кредите в «Особом совещании о нуждах сельскохозяйственной промышленности» // Южные записки. – 1904. – № 38. – С. 4-12.

¹⁷⁷ Лотоцький А. А.А. Мануилов. Поземельный вопрос в России // Журнал для всех. – 1905. – № 9. – С. 279.

¹⁷⁸ Лотоцький А. Г.А. Евреинов. Крестьянский вопрос в его современной постановке. – СПб, 1905 // Образование. – 1905. – № 1. – С. 133-134.

¹⁷⁹ А.Л. (криптонім О. Лотоцького) М.С. Толмачев. Крестьянский вопрос по взглядам земства и местных людей. – М., 1903 // Образование. – 1904, № 1. – С. 146-152.

¹⁸⁰ Лотоцький А. Очерки по крестьянскому вопросу. Вып. 1 и 2. – СПб, 1904–1905 // Журнал для всех. – 1905. – № 8. – С. 519-520.

Перебування у Петербурзі справило суттєвий відбиток на наукову і публіцистичну діяльність О. Лотоцького. Можна говорити, що остання переважала протягом вісімнадцяти років, що він провів поза межами України. Проте це було зумовлено потребами тогочасного життя українства. Більш нагальною справою на той момент було висвітлення проблем, що виникали у суспільному житті, розгляд сучасного стану та історії питань, які з'являлись на порядку денному на початку ХХ століття. З іншого боку, цей період можна розглядати як час накопичення інформації з історії Церкви, яка залишалася провідною темою наукових зацікавлень ученого. Серед особистих матеріалів О. Лотоцького містяться численні виписки на церковну тематику з архівних джерел¹⁸¹, переліки книг з історії Росії та України, церковної історії¹⁸², газетні вирізки на тему релігійного виховання та становища церков, зокрема, православної та уніатської церков в Галичині¹⁸³. У рамках публіцистичних матеріалів, що стосувалися українських справ, дослідник намагався звернути увагу читачів і на історичне підґрунтя питання. А це вимагало продовження наукових пошуків. У ході аналізу подій та історичних екскурсів у глибинну сутність тем, що розглядались, все чіткіше викристалізовувалася, формувалася не лише громадянська і політична позиція О. Лотоцького, а його підходи і методи наукових досліджень, ідеї, які стануть у подальшому провідними, формоутворюючими у наукових студіях. Але на цьому етапі життя історичні розвідки залишалися на другому плані. Посада, не пов'язана з науковою чи викладацькою роботою, численні громадські справи – все це не давало можливості присвятити себе науці чи викладанню

¹⁸¹ ЦДІА України, м. Київ. – Фонд 1225. Бумаги Лотоцких (1887–1916). – Опис 1. – Спр. № 39. Выписки по истории Юго-Западной России из «Актов Западной России», «Актов исторических», «Актов Южно-Западной России», книг Голубинского и Макария по истории русской церкви. – Арк. 1-55.

¹⁸² ЦДІА України, м. Київ. – Фонд 1225. Бумаги Лотоцких (1887–1916). – Опис 1. – Спр. № 40. Списки книг (преимущественно по истории России, Украины и Юго-Западной церкви. Выписки из каталогов). – Арк. 1-18.

¹⁸³ ЦДІА України, м. Київ. – Фонд 1225. Бумаги Лотоцких (1887–1916). – Опис 1. – Спр. № 125. Газетные вырезки (православная и униатская церковь в Галиции). – Арк. 1-146; Спр. № 136. Газетные вырезки (религиозное воспитание и церковь). – Арк. 1-143.

у навчальному закладі. Реалії життя, необхідність забезпечувати кошти на проживання не давали можливості реалізуватися у повній мірі як науковцю, залишаючи О. Лотоцького на «другому плані» у порівнянні з визнаними українськими істориками.

Нагальні потреби життя українського громадянства знаходили відгуки у статтях О. Лотоцького. Значна їх частина присвячена саме проблемам українства, як на теренах України, так і поза її межами. Українське національне питання у Державній думі, становище української мови, територіальні проблеми, пов'язані з українськими землями, ставлення різних політичних течій до українських справ – усе це отримувало відгук у публікаціях О. Лотоцького. Теми, які висвітлювалися у публіцистичних статтях науковця, досить часто були пов'язані з питаннями, у вирішенні яких він брав участь. Насамперед, це стосується використання української мови, видання та поширення книг українських авторів.

Однією з найважливіших справ О. Лотоцького впродовж усього життя була боротьба за українську мову, українську книгу. Він був переконаний, що «традиційна політика нищення українського слова була надзвичайно тяжким для українського народу фактором пониження його національної та всякої взагалі культури»¹⁸⁴. Діяти брав участь у створенні українських видавництв та книгарень. Щоб діти українців, що проживали в Росії, мали можливість виховуватися на засадах українських традицій, він працював і на ниві дитячої літератури, був співорганізатором видавництва «Мальовані казочки». О. Лотоцький почав самостійно писати казки та укладати збірки релігійного характеру для дітей. Чи то перебуваючи в Петербурзі, чи в майбутньому – в еміграції, О. Лотоцький уважав, що українські діти мають обов'язково виховуватися рідною мовою, тому постійно публікував книги для дітей. Володіння темою, детальне знання матеріалу дослідження проявляється ще і в умінні його узагальнити, викласти коротко, чітко, зрозуміло. Книги для дітей О. Лотоцького

¹⁸⁴ Лотоцький О. Українська книга. – Прага, 1926. – С. 7.

якраз написані легкою, простою, доступною мовою. Вони позитивно оцінювалося сучасниками¹⁸⁵, перевидавалися протягом життя та після смерті їх укладача: «Наша віра»¹⁸⁶, «Пригоди Вовка-Неситого»¹⁸⁷, «Зайчик-побігайчик»¹⁸⁸, «Лисичка-сестричка»¹⁸⁹, релігійні оповідання для дітей «Старий заповіт»¹⁹⁰, «Новий заповіт»¹⁹¹, «Катехізис»¹⁹², «Наука про службу Божу»¹⁹³, біблійна історія Нового Заповіту¹⁹⁴, читанка для молодших школярів «Вінок»¹⁹⁵. Про ретельну роботу над матеріалами для дітей свідчать архівні матеріали, в яких містяться підготовлені до друку збірки «Бог і люди»¹⁹⁶ та «Закон Божий»¹⁹⁷.

Майже одразу по приїзді до Петербурга О. Лотоцький активно включився у діяльність «Благотворительного общества издания общепользных и дешевых книг», став

¹⁸⁵ Хроніка // Тризуб. – 1928. – 23 грудня. – № 50 (156). – С. 19-26.

¹⁸⁶ Білоусенко О. (псевдонім О. Лотоцького) Наша віра. Короткий катехізис православної віри. – Нью-Йорк. – 1956. – С. 45-46.

¹⁸⁷ Лотоцький-Білоусенко О. Пригоди Вовка-Неситого: Збірка байок. – Торонто, Нью-Йорк. – 1971. – 48 с.; Білоусенко О. (псевдонім О. Лотоцького) Пригоди вовка-неситого. Збірка байок. – Львів: Світ дитини. – 1937. – 60 с.

¹⁸⁸ Білоусенко О. (псевдонім О. Лотоцького) Зайчик-побігайчик. Збірка байок. – Львів: Світ дитини. – 1928. – 70 с.

¹⁸⁹ Білоусенко О. (псевдонім О. Лотоцького) Лисичка-сестричка. Збірка байок. – Львів: Світ дитини. – 1928. – 144 с.

¹⁹⁰ Білоусенко О. (псевдонім О. Лотоцького) Старий Заповіт. Біблійна історія / Вступ. ст. В.І. Ульяновського. – К.: Либідь, 1993. – 160 с.; Білоусенко О. (псевдонім О. Лотоцького) Старий Заповіт. Біблійна історія для шкіл середніх. – Варшава: Друкарня Синодальна. – 1927. – 160 с.

¹⁹¹ Білоусенко О. (псевдонім О. Лотоцького) Новий Заповіт. Біблійна історія. – К., 1993. – 145 с.; Білоусенко О. (псевдонім О. Лотоцького) Новий Заповіт. Біблійна історія для шкіл середніх. – Варшава: Друкарня Синодальна. – 1927. – 160 с.

¹⁹² Білоусенко О. (псевдонім О. Лотоцького) Катехізис. – К.: Либідь, 1993. – 45 с.

¹⁹³ Білоусенко О. (псевдонім О. Лотоцького) Наука про службу Божу. – К.: Либідь, 1993. – 63 с.

¹⁹⁴ Білоусенко О. (псевдонім О. Лотоцького) Борець за народну свободу і партія «Народної свободи» // Рада. – 1909. – № 56. – С. 1-2.

¹⁹⁵ Вінок: читанка для молодших школярів / Упоряд. О.Г. Білоусенко; [Підгот. текстів і приміт. Л.П. Гуцало; передм. Д.С. Чередниченка; іл. М.І. Копаниця; обкл. В.В. Ковальчука]. – 3-те вид. – К.: Веселка, 1999. – 654 с.

¹⁹⁶ ЦДА України, м. Київ. – Фонд 1225. Бумаги Лотоцьких (1887–1916). – Опис 1. – Спр. № 81. Подготовленная к печати книга для чтения «Бог і люде» (стихотворення и рассказы, преимущественно на украинском языке, в рукописном виде и печатных вырезках). – 367 арк.

¹⁹⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Фонд 4465. Колекція окремих документальних матеріалів українських націоналістичних емігрантських установ, організацій та осіб. – Опис 1. – Спр. № 406. Статті Білоусенка О. на релігійну тему під загальною назвою «Закон Божий». – 192 арк.

його секретарем. Разом із П. Стебницьким він клопотався про дозвіл українських видань у Києві, Одесі, Чернігові та інших містах. Метою товариства визначалася релігійно-просвітницька діяльність, яка мала сприяти культурному та економічному розвитку українського населення шляхом видання книжок, що були б доступні та зрозумілі простому українському населенню, тобто – дешеві та рідною українською мовою. Товариство надрукувало низку праць, зокрема: перша українська енциклопедія «Украинский народ в его прошлом и настоящем», Т. Шевченко «Катерина», Т. Рильський «Сільські пригоди», читанка для дітей О. Лотоцького (під псевдонімом О. Білоусенко) «Вінок»¹⁹⁸.

Одночасно О. Лотоцький був співробітником «Общества имени Т.Г. Шевченка для вспомоществования нуждающимся уроженцам Южной России, учащимся в высших учебных заведениях Санкт-Петербурга». Найбільшою спільною справою обох товариств було перше видання повного «Кобзаря»¹⁹⁹. Серед матеріалів про видавничу діяльність О. Лотоцького міститься укладене ним «Ходатайство об отмене решения Спб Судебной палаты в отношении издания «Кобзаря» Т. Шевченко и о восстановлении части изъятых цензурой мест». У ньому, зокрема, він відзначає: «...запретные произведения Шевченко за давностью времен, к какому относится их содержание, сохраняют лишь историко-литературное значение и не могут считаться вредоносными»²⁰⁰. У своїх публіцистичних матеріалах О. Лотоцький неодноразово повертався до обговорення питання щодо святкування ювілеїв Т. Шевченка, вважаючи ці дати українським національним святом. Для українців, що перебували поза межами рідної землі, відзначення шевченкових роковин, за словами О. Лотоцького, ніби посилювало зв'язок з батьківщиною, давало сили і

¹⁹⁸ А.Л. (криптонім О. Лотоцького) Украинское народное издательство // Вестник воспитания. – 1905. – № 6. – С. 81-88.

¹⁹⁹ Лотоцький О. Сторінки минулого. – Ч.1... – С. 268-276.

²⁰⁰ ЦДА України, м. Київ. – Фонд 1225. Бумаги Лотоцких (1887–1916). – Опис 1. – Спр. №75. Ходатайство об отмене решения Спб Судебной палаты в отношении издания «Кобзаря» Шевченко и о восстановлении части изъятых цензурой мест. – Арк. 1.

наснагу²⁰¹. Тож, українська інтелігенція намагалася урочисто проводити вшанування пам'яті поета, влаштовувати концерти, збирати кошти на новий пам'ятник²⁰². Публіцист постійно висвітлював у своїх статтях те, як саме проходили ці події, якою була реакція влади. Звичайно, він не обходив своєю увагою критичні зауваження на адресу Т. Шевченка. Особливе обурення викликало нерозуміння сутності його поезії, її спрощення. Саме таким представляє О. Лотоцький критику К. Чукорського на шпальтах газети «Речь», який намагався проаналізувати ідейний зміст поезії Т. Шевченка, звівши його до підрахунку кількості використання слів «покинутий», «плач» тощо. Відповідаючи на такі матеріали, О. Лотоцький не втримується від іронічних зауважень, від сарказму з приводу того, що такі автори дивляться, а нічого не бачать, слухають, а нічого не чують. Але найголовніше дослідник убачає в іншому: автори подібних матеріалів є представниками певного прошарку російського суспільства, тому це є зайвим свідченням необізнаності росіян в українському питанні, вираженням їх позиції щодо проблем, пов'язаних з українськими справами. Тобто, зовні – ніби доброзичливе ставлення, вираження співчуття, але насправді – повне нерозуміння справжніх мотивів поведінки і потреб українців²⁰³.

У своїх матеріалах О. Лотоцький ілюструє те, що українці не мали можливостей для виявлення своїх національних уподобань. Якщо 1909 р. це було дозволено, то вже 1914 р. українці мало численні перепони, зокрема, у питаннях вшанування пам'яті Т. Шевченка. Заборони святкувати його ювілеї, навіть служити панахиди по померлому поету, з якими зіткнулася українська громада Петербурга, викликали обурення О. Лотоцького. Причини цих дій російського уряду вчений бачив у тому, що ідеї Т. Шевченка навіть через п'ятдесят років після його смерті залишалися

²⁰¹ Білоусенко О. (псевдонім О. Лотоцького) Шевченків день // Рада. – 1909. – № 52. – С. 1.

²⁰² Білоусенко О. (псевдонім О. Лотоцького) Шевченкові роковини // Рада. – 1909. – № 53. – С. 1.

²⁰³ Білоусенко О. (псевдонім О. Лотоцького) Борець за народну свободу і партія «Народної свободи» // Рада. – 1909. – № 56. – С. 1-2.

надзвичайно актуальними, не втратили своєї життєздатності і продовжували знаходити відгук серед нового покоління українців. Діяч, звичайно, погоджується з тим, що масове святкування ювілею Т. Шевченка, вшанування його пам'яті сприяло б не просто популяризації ідей поета, а й піднесенню національної самосвідомості українців. Однак заборони з боку уряду, на його думку, не зменшували, а навпаки, посилювали ці тенденції серед українського населення. Обурення українців призвело до того, що питання про ювілейне вшанування Т. Шевченка розглядалося в Державній думі. Змін це не принесло, але саме обговорення, за словами О. Лотоцького, поступово переходило до більш широкого кола проблем так званого українського питання²⁰⁴. Єдиний позитив, який дослідник знаходить у ситуації, пов'язаній із забороною святкування ювілею Т. Шевченка, це те, що принаймні ця проблема не замовчувалася самими українцями і отримала висвітлення на найвищому державному рівні²⁰⁵. О. Лотоцький постійно спостерігав за діяльністю Державної думи²⁰⁶. Для кращого розуміння процесу дебатів у Державній думі дослідник подає характеристики позицій окремих депутатів щодо українських проблем. Зокрема, говорить про О. Александрова, С. Іванова, В. Дзюбинського, П. Мілюкова. Позиція останнього, на думку О. Лотоцького, в цілому відбивала державну позицію щодо українського питання. Проте П. Мілюков демонстрував ґрунтовне знайомство з українськими проблемами та бажання розібратися в складному політичному питанні, що не часто зустрічалося серед депутатів Державної думи²⁰⁷. До виступів вище зазначених депутатів Державної думи О. Лотоцький звертався і при розгляді інших аспектів українських

²⁰⁴ Белоусенко А. (псевдонім О. Лотоцького) На общественом посту. М.С. Грушевский как общественный деятель // Украинская жизнь. – 1916. – № 12. – С. 7-8.

²⁰⁵ Там само. – С. 18.

²⁰⁶ Белоусенко О. (псевдонім О. Лотоцького) Украинский парламентский клуб // Украинский вестник. – 1906. – № 1. – С. 68-69; Лотоцкий А. Шаблон и жизнь // Украинский вестник. – 1906. – № 2. – С. 91-96; Spectator (псевдонім О. Лотоцького) На Украине // Украинский вестник. – 1906. – № 2. – С. 123-132.

²⁰⁷ Белоусенко А. (псевдонім О. Лотоцького) На общественом посту. М.С. Грушевский как общественный деятель // Украинская жизнь. – 1916. – № 12. – С. 7-16.

національних проблем. Він намагався проілюструвати, що незважаючи на чіткий вектор російської державної політики, іноді лунали голоси на підтримку українських потреб, на захист права українців на вільний національно-культурний розвиток²⁰⁸.

О. Лотоцьким було також укладено «Устав Українського Литературно-научного общества в Петербурге». У відповідності до цього документа товариство повинно було сприяти заснуванню шкіл, музеїв, театрів; турбуватися про охорону пам'яток історії; влаштовувати лекції, читання, концерти, екскурсії; друкувати художні твори²⁰⁹.

Значну роль О. Лотоцький відіграв і у виданні україномовного Євангелія. Заборона української мови у книгодрукуванні викликала у нього велике обурення, особливо коли йшлося про церковну літературу. Він уважав неприпустим те, що у християнській державі 25 мільйонів українців позбавлені можливості читати Біблію рідною мовою²¹⁰. У 1904 р. була створена комісія Академії наук на чолі з академіком Ф. Коршем та О. Шахматовим, до якої увійшли і члени української громади у Петербурзі, у тому числі і О. Лотоцький. Синод доручив справу видання українського Євангелія архієпископові Парфенію Левицькому. Комісія працювала два роки. Було проведено велику роботу по уточненню тексту Євангелія у перекладі П. Морачевського. Протоколи засідань вів академік О. Шахматов, а їх оригінали відсилалися архієпископу Парфенію. Архієпископ створив ще й власну комісію, з якою переглядав і корегував текст, уже перевірений академічною комісією²¹¹. Врешті Євангеліє було видано з поправками Парфенія²¹².

²⁰⁸ Липовецкий О. (псевдонім О. Лотоцького) Дни нашей жизни // Украинская жизнь. – 1915. – № 8-9. – С. 38-43.

²⁰⁹ ЦДА України, м. Київ. – Фонд 1225. Бумаги Лотоцких (1887–1916). – Опис 1. – Спр. №107. Устав Українського Литературно-научного общества в Петербурге. – Арк. 1-7.

²¹⁰ Лотоцкий А. Слово Божие под спудом // Украинский вестник. – 1906. – № 1. – С. 63.

²¹¹ Завітневич В. Видавнича діяльність Української Православної Церкви в США // Ювілейна Книга – 50-річчя Відродження Української Автокефальної Православної Церкви. – Баунд-Брук, 1971. – С. 66.

²¹² Власовський І. Олександр Лотоцький як церковний діяч // Лицар праці і обов'язку... – С. 41.

Окрему сторінку діяльності О. Лотоцького у Петербурзі складає його участь у боротьбі за скасування Емського указу 1876 р., який він називає найбільш принизливою образою для народу, що сковувала його творчі, наукові сили. Наслідки обмежень щодо використання української мови дослідник убачав не тільки в освітній сфері. Населення, позбавлене книг рідною мовою, відстає у своєму культурному розвитку, переходить у розряд найменш освічених, безпосереднім наслідком цього є неспроможність покращити економічний розвиток своїх земель²¹³. Положення указу 1876 р. негативно впливали на розвиток українського письменства, яке поступово переміщувалося в Галичину. Проте О. Лотоцький вважав, що з року в рік, зі зростанням української національної самосвідомості, посилювався і літературний рух, з'являлися наукові дослідження історії України. Пояснення цьому науковець убачав у глибокій органічній потребі народу зберегти свої духовні сили²¹⁴.

У 1904 р. О. Лотоцький і П. Стебницький склали обґрунтовану записку з мовного питання, яку підписав письменник Данило Мордовець. Записка була надіслана до Міністерства внутрішніх справ та Головного управління. 26 грудня 1904 р. О. Лотоцький особисто передав листа голові Кабінету міністрів С. Вітте. Справа була розглянута міністрами і Кабінет виніс рішення запитати думку Академії наук, Київського і Харківського університетів, Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора. Дане рішення 21 січня 1905 р. затвердив Микола II. Питання було переведено до Академії наук. Керівник філологічного відділення О. Шахматов створив комісію з прихильників української мови – академіка Ф. Фортунатова, академіка Ф. Корша, історика О. Лаппо-Данилевського, зоолога В. Зеленського та ботаніка А. Фамінцина, секретаря – акад.

²¹³ А.Л. (криптонім О. Лотоцького) Украинское народное издательство // Вестник воспитания. – 1905. – № 6. – С. 84.

²¹⁴ Лотоцкий А. Краткий обзор украинского литературного движения в России и за границей // Об отмене стесненной малорусского печатного слова. Доклад Комиссии по вопросу об отмене стесненной малорусского печатного слова. – СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1905. – С. 60-72.

С. Ольденбурга. До участі в її роботі були запрошені і члени петербурзької української громади, в тому числі і О. Лотоцький. Ретельно опрацювавши багато документів, Академія наук рішуче виступила за відміну указу. З початку 1905 р. уже спостерігалось деяке ослаблення стосовно заборон друкувати українською мовою. О. Лотоцький особисто це помічав на прикладі діяльності «Благотворительного общества издания общепольных и дешевых книг», яке отримало дозвіл на друк деяких книжок, що раніше заборонялися²¹⁵. Однак на цьому справа не завершилася. 17 жовтня 1905 р. делегація у складі О. Лотоцького, О. Русова та А. Снарського добилася прийому у С. Вітте, і той пообіцяв посприяти справі. Нові правила щодо вживання української мови у друці вийшли вже 24 листопада 1905 р.²¹⁶.

Після скасування обмежень щодо використання української мови, в умовах відсутності національної школи, головні зусилля спрямовуються на позашкільну народну освіту. Це призводить до виникнення по всій Україні мережі просвітницьких організацій – «Просвіт», діяльність яких і аналізує дослідник. Суттєвий внесок «Просвіт» у справу навчання він убачає, насамперед, у тому, що значна частина роботи в освітній галузі, яку мала проводити сама держава, робилася власними силами громадянства. Щодо ставлення держави до цих просвітніх товариств, то О. Лотоцький висловлює відкрите здивування, нерозуміння державної позиції. Росія мала величезну кількість проблем, і не лише в освітній сфері, тому подібні ініціативи мали заохочуватися²¹⁷. Однак відзначається, що з самого початку свого виникнення «Просвіти» зіткнулися з різноманітними труднощами і перепонами на шляху своєї діяльності. Висвітлюючи спочатку роботу петербурзької організації²¹⁸, дослідник пропонує читачам і короткі огляди діяльності

²¹⁵ Там само. – С. 89.

²¹⁶ Прицак О. Роль О. Лотоцького в заходах для уневажнення заборони українського слова з 1876 р. // Лицар праці та обов'язку... – С. 109-115.

²¹⁷ Белоусенко О. (псевдонім О. Лотоцького) Гибель «Просвіт» // Украинская жизнь. – 1914. – № 3. – С. 29-39.

²¹⁸ Белоусенко О. (псевдонім О. Лотоцького) Петербурзька «Просвіта» // Рада. – 1909. – № 71. – С. 1.

київської, чернігівської, одеської та кам'янець-подільської «Просвіт», відзначає їх досягнення, перешкоди, що виникали з перших же кроків діяльності. Щодо причин закриття, О. Лотоцький подає інформацію стосовно офіційних, формальних мотивувань: невідповідний устав (київська), постійні заборони акцій, обшуки (чернігівська), вимоги виключити деяких членів, повернення книг, що спочатку вільно продавалися, а потім були заборонені (кам'янець-подільська), нібито відхилення від просвітницької діяльності (козелецька). Останнє мотивування, за словами дослідника, зустрічається найчастіше. Справжнє пояснення утисків О. Лотоцький убачає у самій просвітницькій діяльності, яку здійснювали товариства. На підтвердження цього йдеться про прийняття у 1910 році циркуляра, «причислюючого українцев к инородцам», і саме з цієї точки зору розвиток української національної культури визнається шкідливим. Непоправну шкоду суспільним, культурним явищам, на думку діяча, приносить те, що вони розглядаються через призму різноманітних політичних віянь, що призводить до викривленого сприйняття їх діяльності. Справжню причину переслідувань українських товариств О. Лотоцький розуміє таким чином: українське суспільство переслідується за те, що належить до окремої національності і не бажає від неї відмовлятися. Він намагається окреслити наслідки, які може мати для українців така позиція уряду: зниження культурного рівня населення, зміни у психологічних особливостях народу, поява агресивного вираження національного почуття, чого на початок ХХ ст. О. Лотоцький не вбачав в українському народі²¹⁹.

Досить яскраво в цих матеріалах проявляється національно-громадянська позиція О. Лотоцького: захист і боротьба за національні права українського народу, переконання у тому, що українські сили не зломлено, а дієвість національної боротьби буде тим більш ефективною, чим більше людей буде до неї залучено, чим більше

²¹⁹ Белоусенко О. (псевдонім О. Лотоцького) Гибель «Просвіт» // Украинская жизнь. – 1914. – № 3. – С. 33-39.

українців буде перейматися справою збереження надбань української культури. Як приклад він наводить діяльність гуртка українознавців при Петербурзькому університеті. Академік О. Шахматов дав членам гуртка завдання: збирати фольклорний матеріал, інформацію про мовні особливості регіонів, топографічні відомості, малюнки одягу, розповіді старожилів тощо. Зважаючи на важливість подібної роботи та легкість у виконанні, О. Лотоцький наголошує на необхідності залучення до неї якомога ширшого кола учасників²²⁰.

У значній мірі наповнені емоційними характеристиками, зауваженнями, різкими коментарями відгуки О. Лотоцького на публікації щодо обмеження національно-культурних прав українського народу. Автор використовує досить своєрідні характеристики: «реакционные националистические круги»²²¹, «рыцарь обрусения»²²², «украинофоб»²²³, «украинофобствующие газеты»²²⁴, «правые горланы»²²⁵, «представители агрессивно-национализаторских течений», «на почве агрессивного человеконенавистнического национализма»²²⁶, «зоологический национализм»²²⁷. Щодо безпосереднього вирішення українського національного питання, то відзначається байдуже ставлення громадськості до його розв'язання, небажання займатися ним, сподівання на те, що все заспокоїться саме собою. На думку О. Лотоцького, вся заплутаність національних питань виразно проявляється під час обговорення у законодавчих органах різноманітних шкільних проектів та питань фінансування народної освіти. Величезний опір зустрічає проблема запровадження в школах рідної (української мови).

²²⁰ Z. На ниві українознавства // Рада. – 1910. – № 110. – С. 1.

²²¹ Белоусенко О. (псевдонім О. Лотоцького) Lex Pichniana // Украинская жизнь. – 1912. – № 5. – С. 28.

²²² Там само. – С. 29.

²²³ Там само. – С. 31.

²²⁴ Липовецкий О. (псевдонім О. Лотоцького) Украинство в призме реакционной мысли // Украинская жизнь. – 1916. – № 1. – С. 26.

²²⁵ Там само. – С. 32.

²²⁶ Білоусенко О. (псевдонім О. Лотоцького) Украинские моменты в Холмсом вопросе // Украинская жизнь. – 1912. – № 3. – С. 15.

²²⁷ Білоусенко О. (псевдонім О. Лотоцького) С больной головы на здоровую // Украинская жизнь. – 1912. – № 9. – С. 45.

Звичайно, що мовно-освітні проблеми – не єдині, що звертали на себе увагу публіциста. Становище українських земель у складі Росії, ставлення до українців, до вирішення українських справ – ці аспекти також знаходять своє місце у статтях О. Лотоцького. Наприклад, його увагу привернуло так зване «Холмське питання», розгляд якого сприймається як виразна ілюстрація відношення до українських потреб з боку вищих органів влади. Автор викладає сутність проблеми виділення Холмщини зі складу королівства Польського, подає історичну довідку щодо коренів виникнення цього питання. Особливо пильно він аналізує перебіг розгляду проблеми у Державній думі, ставлення членів різних політичних сил до неї, погляди представників різних національних груп. Найбільше обурення у О. Лотоцького викликає те, що дебати ведуться не з приводу того, що покращить життя населення Холмщини, а як врахувати інтереси обох сторін, тобто – польської та російської, які претендують на цю територію²²⁸. З цього дослідник виокремлює найхарактернішу рису ще навіть не вирішення, а обговорення даної проблеми: усі розмови ведуться між російськими і польськими колами, представниками бюрократичного апарату, тоді як позицію самого населення краю, доля якого вирішується, ніхто не намагається з'ясувати²²⁹. Точка зору українського населення залишається у пресі майже невисвітленою. Але при будь-якому вирішенні питання дослідник відзначає той момент, що у соціально-економічному відношенні змін взагалі не слід очікувати, а ось в національному – полонізація може бути змінена на русифікацію. Урешті-решт це може призвести до того, що українські землі втратять свою національно-етнографічну частину, тобто Холмщину²³⁰. На думку О. Лотоцького, позиція більшості українців з подібних питань чітко виражалася М. Грушевським, який

²²⁸ Білоусенко О. (псевдонім О. Лотоцького) Украинские моменты в Холмсом вопросе // Украинская жизнь. – 1912. – № 3. – С. 11-15.

²²⁹ Білоусенко О. (псевдонім О. Лотоцького) Холмська справа // Рада. – 1909. – № 86. – С. 1.

²³⁰ Білоусенко О. (псевдонім О. Лотоцького) Українці в холмській справі // Рада. – 1909. – № 89. – С. 2.

наголошував, що головне – це зберегти національну особливість усіх представників українського народу. О.Г. Лотоцький приєднується до цієї думки, вважає, що у вирішенні Холмського питання має бути розуміння того, що поляки та українці, незважаючи на спорідненість, ніколи спокійно не уживалися разом. У матеріалах також підкреслюється, що більшість депутатів, у тому числі і від українських земель, демонструють необізнаність в українських проблемах, небажання в них розібратися²³¹. З цього приводу досить цікавим виглядає «спілкування» О. Лотоцького та депутата від Одеси О. Нікольського на шпальтах газети «Украинская жизнь». Члену Державної думи прийшлися не до душі критичні зауваження публіциста щодо його позиції у Холмському та мовному питаннях²³². Натомість, О. Лотоцький стримано характеризував позицію О. Нікольського як «більшу некоректність». Відповідаючи на закиди депутата, він наголошує насамперед на тому, що тривала бездіяльність та характер поодиноких виступів пана О. Нікольського, як і багатьох інших депутатів, не дає приводів для особливої гордості та обурення в разі критики²³³. О. Лотоцький досить негативно ставиться саме до бездіяльності політичних сил, до того, що «ідея народного представництва» зводиться нанівець. Це стосується не тільки окремих депутатів Державної думи, а й політичних сил, наприклад, октябристів, які, на його думку, не дотримувалися проголошених позицій²³⁴. Критики публіциста зазнали і прихильники вирішення Холмського питання на користь Польщі, а особливо їх зауваження, що навіть у разі колонізації краю населення все одно залишиться слов'янським²³⁵. Точка зору представників російських демократів також не сприймається О. Лотоцьким як така, що має врахувати

²³¹ Білоусенко О. (псевдонім О. Лотоцького) Украинские моменты в Холмском вопросе // Украинская жизнь. – 1912. – № 3. – С. 10, 21.

²³² Білоусенко О. (псевдонім О. Лотоцького) С большой головы на здоровую // Украинская жизнь. – 1912. – № 9. – С. 44.

²³³ Там само. – С. 51.

²³⁴ Білоусенко О. (псевдонім О. Лотоцького) Комиші // Рада. – 1909. – № 110. – С. 1.

²³⁵ Білоусенко О. (псевдонім О. Лотоцького) Холмська справа // Рада. – 1909. – № 86. – С. 1.

інтереси населення краю²³⁶. «Неослов'янська політика російсько-польських кіл» – так називає він позицію двох основних сторін, що вирішують долю українського населення на початку ХХ століття. Мету цього «неослов'янства» вчений убачає в тому, що російській та польській сторонам необхідно дійти згоди, а через це залишається поза увагою так зване «національне питання», не лише стосовно українського, а й білоруського, литовського та інших народів. Головний мінус для українців у подібних справах – це нестача реальної політичної сили²³⁷.

Доля західноукраїнських земель також опинилася у сфері зацікавленень дослідника. У першу чергу, це були питання, що перетиналися з його історичними розвідками, а саме: освіта та релігійно-церковні аспекти. Також, розглядалися О. Лотоцьким і проблеми політично-адміністративного характеру. Зокрема, ним висвітлюється розгортання національно-культурного руху в Галичині, Буковині, Угорській Русі протягом ХІХ ст., адміністративний устрій цих земель, національні відношення, діяльність перших політичних партій²³⁸.

Говорячи про національний розвиток українських земель, учений відмічає чергове піднесення Галичини, перетворення її на осередок культурного життя українців. Для кращого розумінні цього процесу дослідник характеризує передумови національного відродження цього краю, участь в ньому видатних українців, зокрема, М. Драгоманова та М. Грушевського²³⁹. Щодо Буковини, то О. Лотоцький констатує доволі високий рівень освіти населення, інтенсивну культурну роботу, що ведеться на території краю. Як головний недолік національно-культурного життя Буковини відзначається ослаблення культурних зв'язків з іншими українськими землями через румунізацію²⁴⁰.

²³⁶ Білоусенко О. (псевдонім О. Лотоцького) Російські демократи в холмській справі // Рада. – 1909. – № 87. – С. 1.

²³⁷ Білоусенко О. (псевдонім О. Лотоцького) Практичні наслідки Холмської справи // Рада. – 1909. – № 90. – С. 1.

²³⁸ Галичина, Буковина, Угорська Русь (составлено сотрудниками журнала «Украинская жизнь»). – Москва, 1915. – С. 57-166

²³⁹ Там само. – С. 57-79.

²⁴⁰ Там само. – С. 80-83.

Висвітлюючи становище Угорської Русі, історик робить висновок не тільки про економічну відсталість регіону, а й про занепад власної культури, майже повну відсутність національного руху²⁴¹.

Окрім культурного життя в поле зору дослідника потрапляють й особливості керування західноукраїнськими землями. Щодо Галичини публіцист наголошує на переважанні шляхетського прошарку в управлінні та пануванні в краю поляків. Через це О. Лотоцький припускає, що у разі надання автономії Галичині посилилась би колонізація українських територій, тому українці виступають за відділення Східної Галичини від Західної і борються за рівноправність у національному відношенні²⁴². Щодо Буковини, то, на погляд дослідника, німецька адміністрація намагається балансувати між румунами та українцями, тому в регіоні не відчувається сильної національної боротьби. Стосовно Угорської Русі, наголошується на спрямуванні Угорщини на поглинення всіх національностей, тому український елемент перебуває у повному зневаженні. Боротьба за інтереси українського народу стала об'єднуючим чинником для перших політичних партій в Галичині та Буковині, відмінність між якими полягала лише у засобах досягнення цілей. Щодо політичного життя в Угорській Русі, то дослідник констатує його нерозвинутість насамперед через відсутність національної самосвідомості навіть у інтелігенції²⁴³.

Висвітлюючи національні відносини в західноукраїнських землях, О. Лотоцький аналізує польсько-українські, румунсько-українські, угорсько-українські, німецько-українські та українсько-єврейські відносини. Спільна їх риса, на думка публіциста, – це прагнення сусідніх народів поглинути український елемент, адже навіть євреї розглядаються як провідники колонізації. Єдиний засіб зняти напругу у відносинах – це прибрати елемент пригнічення з однієї сторони (польської, румунської,

²⁴¹ Галичина, Буковина, Угорська Русь (составлено сотрудниками журнала «Украинская жизнь»). – Москва, 1915. – С. 84-87.

²⁴² Там само. – С. 88-94.

²⁴³ Там само. – С. 95-97, 140-145.

угорської, німецької, єврейської) та підкорення – з іншою (українською)²⁴⁴

У творчому доробку О. Лотоцького, чи то публіцистичні статті, чи то наукові історичні нариси, постійно ілюструється зв'язок громадського та культурного життя з політичними змінами у державі, у світі. Для українців в Російській імперії на початку ХХ ст. такими віховими подіями стали революція 1905–1907 рр. та Перша світова війна. Протягом 1905–1906 рр. О. Лотоцький був переконаний, що коли вся країна ніби прокинулася після тривалого сну, то має сколихнутися все світле і чесне, що живе в людях²⁴⁵, що на українських землях почнеться національне відродження, проникнення національної свідомості у народні маси²⁴⁶, що адміністративні та політичні утиски тільки сприятимуть розгортанню революційних подій²⁴⁷. Зміни, що відбувалися в Росії у ході революційних років, він оцінював як початок становлення правового порядку. Одним з головних політичних наслідків цих перетворень для українців дослідник вважав функціонування в I та II Державних думах української фракції, яка ставила питання, важливі для українського населення: аграрне, освітнє, мовне. І хоча ця відлига була нетривалою, публіцист розглядає як позитивний здобуток для українського руху досвід політичної діяльності української фракції²⁴⁸.

У роботах О. Лотоцького містяться матеріали, які висвітлюють зміни у ставленні до українського народу як з боку державної влади, так і з боку різних політичних та громадських сил, що відбулися з початком Першої світової

²⁴⁴ Галичина, Буковина, Угорська Русь (составлено сотрудниками журнала «Украинская жизнь»). – Москва, 1915. – С. 98-139.

²⁴⁵ Spectator (псевдонім О. Лотоцького) На Украине // Украинский вестник. – 1906. – № 4. – С. 238.

²⁴⁶ Spectator (псевдонім О. Лотоцького) На Украине // Украинский вестник. – 1906. – № 1. – С. 58.

²⁴⁷ Spectator (псевдонім О. Лотоцького) На Украине // Украинский вестник. – 1906. – № 3. – С. 192; Лотоцький Лотоцькій А. Илоты XX века // Украинский вестник. – 1906. – № 6. – С.360; Spectator (псевдонім О. Лотоцького) На Украине // Украинский вестник. – 1906. – № 4. – С. 381.

²⁴⁸ Білоусенко О. (псевдонім О. Лотоцького) Украинское национальное представительство // Украинская жизнь. – 1916. – № 4-5. – С. 12-19.

війни. З одного боку, як наголошував дослідник, війна об'єднала прогресивно налаштовані кола, які до цього часу були роз'єднані дрібними суперечками. З іншого – призвела до активізації консервативних правих кіл, позиція яких викликала чи не найбільше нерозуміння з боку публіциста. Його обурювали, по-перше, намагання скористатися важким військовим періодом для ослаблення політичних супротивників. По-друге, обвинувачення в бік українців та характеристики діячів українського руху на кшталт: «мазепіанство» існує на німецькі гроші; російські українці – зрадники, що бажають загибелі Росії, щоб на її руїнах створити незалежну Україну; «бездарний и злобний» професор М. Грушевський²⁴⁹. Крім того, О. Лотоцький наголошував, що факти фальсифікувалися, а українська преса, через обмеження, запроваджені з початком війни, навіть не могла відповісти на всі закиди на адресу українців.

Якщо погляди політиків, філологів, істориків, що виступали за обмеження прав українського народу, викликали досить жорстку критику з боку О. Лотоцького, то ті, хто з розумінням і прихильністю ставився до нього – повагу та позитивне ставлення. Найяскравіше ця позиція висловлювалася ним у роки національно-визвольних змагань в Україні 1917–1920 рр. у доповідях, заявах, з якими він виступав, займаючи державні посади. Але і раніше, у петербурзький період життя, ця точка зору чітко прослідковується у його публікаціях. Зокрема, слід відмітити статті, присвячені російському філологу О. Коршу. Детальне висвітлення отримала позиція О. Корша стосовно українського народу: його шанобливе ставлення до українців; визнання за ними особливостей історичного розвитку, побутових рис, відмінностей мови і фізичного типу, рис характеру та культури; прийняття факту, що ще у XVII ст. культура населення українських земель стояла значно вище російської. Крім того, наводяться зауваження вченого-філолога з приводу того, що доцільним є розвиток літературної української мови, а розвиток української

²⁴⁹ Липовецкий О. (псевдонім О. Лотоцького) Украинство в призме реакционной мысли // Украинская жизнь. – 1916. – № 1. – С. 14-20.

літератури ніяким чином не ослабить російську, а навпаки – збагатить її. О. Корш не відкидав наявності спільних рис українського, російського та білоруського народів, однак і не наголошував на повній тотожності трьох народів, що давало можливість О. Лотоцькому сприйняти його позицію не критикуючи. Погоджується він і з думками російського філолога, що ідеальний державний устрій передбачає задоволення потреб усіх складових частин держави, а історія українського народу підтверджує його прагнення якщо не до державної незалежності, то принаймні до культурної²⁵⁰. Слід звернути увагу, що самого О. Лотоцького постійно турбувала проблема розвитку школи на українських землях, мови викладання у навчальних закладах, тому він не оминув і позицію О. Корша з цього питання. Російський учений також дотримувався думки, що викладання у школі має відбуватися рідною мовою; державні та громадські організацій, що знаходяться на певній території, мають користуватися рідною мовою народу, що на ній проживає²⁵¹.

Щодо позицій самих українців стосовно власного майбутнього, то О. Лотоцький відмічає відсутність єдності у поглядах, вплив різних політичних течій, які призводять до розгубленості населення. Подібні процеси він спостерігав протягом перших років ХХ ст. на прикладі української громади. Люди намагалися поєднати власні думки, впливи російських, західнослов'янських політичних течій та розібратися у тонкощах політичних закликів і пропонованих варіантів розвитку. Як одну з таких спроб розглядає О. Лотоцький зустріч 1909 р. членів українського клубу в Петербурзі з М. Грушевським, який виступив з доповіддю «Українство та неослов'янство». Головні положення, що дискутувалися під час цієї зустрічі, схвально сприймаються і самим О. Лотоцьким. У рамках доповіді М. Грушевський відзначав, що українці завжди сприймали ідеї загальнослов'янської єдності, що підтверджується і діяльністю Кирило-Мефодіївського товариства, і творчістю Т. Шевченка. Однак на початку ХХ ст.

²⁵⁰ Білоусенко О. (псевдонім О. Лотоцького) О.Е. Корш об украинском вопросе // Украинская жизнь. – 1915. – № 3-4. – С. 35-45.

²⁵¹ Білоусенко О. (псевдонім О. Лотоцького) О.Е. Корш об украинском вопросе // Украинская жизнь. – 1915. – № 5-6. – С. 50-51.

ставлення українців до так званого «неослов'янства» стає трохи скептичним і недовірливим. Насамперед це пояснюється тим, що ідеями слов'янської єдності намагалися підмінити нагальні для українських земель національні та соціальні питання. Крім того, і це викликає значне обурення О. Лотоцького, ідея солідарності слов'янських народів, їх рівності поступово замінюється ідеєю протекції більш сильних народів над слабкими. На підтвердження М. Грушевським наводиться той факт, що українське населення Галичини зазнає найсильніших утисків не з боку австрійців, угорців чи німців, а саме з боку братерського польського народу. До того ж, антиукраїнські виступи часто лунають від представників «неослов'янства». Слов'янське братерство визнається ним можливим лише на засадах рівності і правди. О. Лотоцький погоджувався з висновками, запропонованими у своїй доповіді М. Грушевським, і вважав, що вони допомагають визначити шлях, яким слід рухатися далі у політичному та соціальному житті українцям, які вагалися, знаходилися на роздоріжжі²⁵². Проте такі думки зовсім не означають, що О. Лотоцький вважав недоцільним співпрацю з іншими громадськими та політичними течіями. Зовсім навпаки. Діяч наголошував, що ідейне порозуміння необхідне, а для української справи це насамперед має бути згода між українською та російською інтелігенцією. Непорозуміння та ізоляції слід уникати. О. Лотоцький був переконаний, що саме той рух буде більш потужним, буде мати більше шансів на успіх, який співпрацюватиме з колами, що мають схожі ідейні платформи²⁵³.

Головну причину нерозуміння російською інтелігенцією українського народу, сутності українських вимог О. Лотоцький убачав в елементарному незнанні. Тобто, російська інтелігенція, за його словами, окрім приблизного географічного розташування українських земель, українських театральних вистав, анекдотів, творів Т. Шевченка та М. Гоголя більше нічого про Україну не знає.

²⁵² Білоусенко О. (псевдонім О. Лотоцького) В петербурзькій громаді // Рада. – 1909. – № 38. – С. 1.

²⁵³ Білоусенко О. (псевдонім О. Лотоцького) Потреба порозуміння // Рада. – 1909. – № 42. – С. 1-2.

Тим більше – не розуміє потреб та вимог населення українських земель через незнання самих українців. Наслідок – або українське питання оминається, або невірно трактується. Деякі представники російської інтелігенції розуміють наявність цієї проблеми. Зокрема, вчений відмічав думки з цього приводу вже згаданого російського вченого О. Корша, який вважав, що шлях «эгоистического национализма» веде до внутрішньої ворожнечі, а національність і держава – це дві різні речі²⁵⁴.

Слід відмітити, що у такій ситуації О. Лотоцький убачає вину не тільки росіян, а й українців, які допустили, щоб склався такий стан речей. Тому він з радістю відзначає спроби з обох сторін прийти до згоди, яка б полегшила співпрацю. Для росіян це має бути розуміння індивідуальності, особливості, відмінності українського народу, а для українців – усвідомлення того, що розвиваючи свою національну культуру, вимагаючи прав на її визнання, слід не втратити духовні зв'язки, які існують з іншими народами. Взаєморозуміння і взаємопідтримка – це той шлях, на думку О. Лотоцького, який спрямує національні сили та енергію українців і росіян на вирішення спільних проблем і подальший розвиток, адже протистояння знесилить обидва народи²⁵⁵. Значна роль на цьому шляху відводиться дослідником обов'язковій зміні курсу державної політики стосовно українців – це мало б зблизити два споріднені народи, подолати створену між ними прірву. О. Лотоцький уважав, що український народ не втратив своєї національної сили незважаючи на польсько-українську боротьбу, на співіснування у рамках однієї держави з російським народом. Хоча, це призвело до появи інертності українського суспільства, слабкості політичного руху. Проте дослідник не сумнівався, що українство має значний національно-культурний потенціал, щоб відродитися у потужну та активну націю²⁵⁶.

²⁵⁴ Білоусенко О. (псевдонім О. Лотоцького) О.Е. Корш об украинском вопросе // Украинская жизнь. – 1915. – № 5-6. – С. 46-52.

²⁵⁵ Білоусенко О. (псевдонім О. Лотоцького) Український бенкет // Рада. – 1909. – № 44. – С. 1-2.

²⁵⁶ Липовецкий О. (псевдонім О. Лотоцького) Дни нашей жизни // Украинская жизнь. – 1915. – № 8-9. – С. 44-45.

Отже, у силу життєвих обставин О. Лотоцький опинився у вирі громадсько-політичного життя української інтелігенції Петербурга. Будучи національно свідомою людиною, він став активним учасником життя української громади. Проводячи громадську, просвітницьку діяльність, виконуючи обов'язки на державній службі, О. Лотоцький розширював коло своїх знань, набував досвіду. Це був процес його становлення не просто як освіченої та активної людини, а як патріота своєї Батьківщини, мислячого інтелектуала, який має власну думку, критично оцінює події і по мірі можливостей втілює свої ідеї в життя. Дослідницька сфера поступово розширилася: до студій з історії Церкви додалися дослідження громадсько-політичного життя української інтелігенції, проблем політичного, економічного та культурного розвитку українських земель.

Розвиток духовної освіти на українських землях у висвітленні О. Лотоцького

Реформування освіти, вироблення нових методик виховання та навчання залишаються і сьогодні серед проблем, якими переймаються як прості громадянина, так і науковці та урядовці. Тому не дивно, що ці теми знайшли відображення і у працях О. Лотоцького, активного громадського діяча, політика, науковця. Народження в сім'ї православного священика, навчання у духовній семінарії та духовній академії, наукові студії з історії Церкви – усе це визначило зацікавленість проблемами освіти, у першу чергу – становищем духовних шкіл та академій. О. Лотоцький поєднував дослідження історії розвитку системи освіти на українських землях зі спостереженнями над процесами реформування освіти на початку ХХ ст. в Російській імперії, зі спробами донести до громадянства інформацію про нагальні проблеми освітніх установ, про зміни, нововведення у цій царині, які або наближають суспільство до вирішення проблеми, або повертають його на кілька

десятиліть, а то й століть, назад. Публіцист відзначав наявність постійної уваги серед української та російської громадськості до освітянських проблем. Незважаючи на бурхливе політичне життя початку ХХ ст.: «...как до войны (мається на увазі Перша світова війна – Г.М.), так и в течении ее одинаково не теряли своего значения в общественном сознании вопросы образования»²⁵⁷. Саме ця стійка увага до діяльності та потреб закладів освіти і зобов'язувала спостерігати за їх розглядом, намагатися вказувати на недоліки та визначати позитивні риси нових ідей, що мали зрушити з місця процес реформування духовної освіти.

Незважаючи на те, що громадська робота та державна служба відтіснили на другий план наукові студії з історії Церкви, час від часу О. Лотоцький все ж таки звертався до історичних розвідок, висвітлюючи проблеми громадського, культурного, політичного життя і, звичайно, стан розвитку освіти на українських землях. Звернення до історичних розвідок у галузі освіти вчений пояснює тим, що на початку ХХ століття виникла чергова потреба реформування багатьох сфер життя, у тому числі і навчання духовенства. Схожим на кінець ХІХ – перші роки ХХ ст. був, на думку дослідника, початок ХVІІІ ст. Тому він і вважав за потрібне проаналізувати шлях та особливості розвитку освітніх закладів на теренах України, аби врахувати всі національні риси та потреби в навчальному процесі.

У своїх роботах О. Лотоцький намагався простежити зміни в умовах розвитку освіти на українських землях починаючи з часів Київської Русі і закінчуючи початком ХХ ст., прагнув проаналізувати наявний на початок ХХ ст. стан освітніх установ (початкових, духовних шкіл, гімназій, університетів), охарактеризувати умови праці викладачів. Він визначив історичні передумови тих процесів в освітній галузі, які сам міг спостерігати. Насамперед, дослідник наголошував, що освіта на українських землях, як і загалом українська культура, постійно зазнавала зовнішніх впливів: Візантії, Речі Посполитої, Московської держави. Зовнішній фактор завжди впливав на формування української культури, національної системи

²⁵⁷ Лотоцький А.И. За родную школу // Вестник воспитания. – 1916. – № 5. – С. 1.

виховання, адже це визначалося самим географічним положенням українських земель: «Вже зі свого географічного положення на межі двох світів – західного, європейського, та східного, що містить у собі, в більшій чи меншій мірі, риси азійської культури – Україна вступала в різні відносини з цим своїм територіальним оточенням. З перехрещення цих відносин повстає в нас питання приналежності до цього чи того світу»²⁵⁸.

З прийняттям християнства за посередництва Візантії на кілька століть визначальним для руської культури став вплив Сходу. Поступово, через грецьких церковних ієрархів, відбувалося підпорядкування життя народу новим християнським нормам. О. Лотоцький нагадує, що за літописними свідченнями з часу запровадження християнства на Русі з'являється і «книжное учение», яке набуло значного поширення, «пуская глубокие корни в народную жизнь». Говорячи про навчання духовенства, дослідник відмічає, що особливої системи здобуття освіти церковнослужителями на Русі так і не було вироблено. З одного боку, на його думку, це зближувало духовенство з населенням, але, з іншого, церковнослужитель стояв на тому ж рівні релігійного знання, що і його прихожани, будучи в такому випадку лише «представителем того же религиозного мирозерцания»²⁵⁹.

Через монгольську навалу зростання рівня освіти дещо загальмувалося, а з часу об'єднання Польського королівства з Великим князівством Литовським учбові заклади підпадають під вплив католицької церкви. Поширення католицизму на українських землях диктувалося ідеєю єдності новоствореної держави. Отже, головним завданням для Речі Посполитої стає релігійна єдність українського народу з польським. Для досягнення цієї мети, за словами О. Лотоцького, було знайдено відповідне знаряддя – Орден

²⁵⁸ Лотоцький О. Схід і Захід у проблемі української культури. – Львів, 1939 – С. 3-4.

²⁵⁹ Лотоцький А.И. Где обучалось Подольское духовенство до учреждения Подольской духовной семинарии. – Исторический очерк. – Каменец-Подольский. – 1898. – С. 5; Лотоцький А. Духовное образование в России // Странник. – 1904. – Август. – С. 150-152.

езуїтів, який розгорнув на українських землях цілу мережу єзуїтських шкіл. Науковець відзначає, що релігійна унія мала на меті підготувати українське населення до окатоличення та ополячення, однак призвела до протилежних результатів – пробудила національне самопочуття, виразниками якого стають міське населення та козацтво. Якщо козаки використовували силу зброї, то міське населення, як відмічає О. Лотоцький, використовувало проти поляків та єзуїтів їхню ж зброю – науку, навчання, і створило широку мережу братських шкіл²⁶⁰.

Братські школи стали продовжувачами православних традицій. Головними вимогами до вчителів у цих навчальних установах, окрім знань, були православні переконання. Ці навчальні заклади, на думку вченого, стали «національно-народними учреждениями, в которых все было родным и отвечало на насущные потребности современного общества»²⁶¹. Мережа братських шкіл (Львівська, Могилевська, Луцька, Київська тощо), що постали з протидії польсько-католицькому втручання, стала надійним знаряддям для збереження православних традицій українського населення. Вони стали всестановими навчальними закладами, що широко підтримувалися населенням. Випускники братських шкіл надалі продовжували свою діяльність у найрізноманітніших сферах суспільної діяльності, крім того, світських учнів у них було більше, ніж духовних, як протягом XVII ст., так і у XVIII ст. Проте, отримати освіту у православних братських школах мали можливість далеко не всі, зважаючи на їх порівняно незначну кількість. Аналізуючи розвиток учбових закладів на Поділлі, вчений відзначає, що більшість населення, яке прагнуло здобути освіту, навчалися у католицьких колегіях єзуїтів або в уніатських школах (з'явилися на українських землях у кінці XVII ст.), адже не було достатньої кількості

²⁶⁰ Лотоцький А.И. Где обучалось Подольское духовенство до учреждения Подольской духовной семинарии. – Исторический очерк. – Каменец-Подольский. – 1898. – С. 5-6; Лотоцький А. Духовное образование в России // Странник. – 1904. – Август. – С. 153-163.

²⁶¹ Лотоцький А.И. Народное образование на украинском юге // Летопись. – 1916. – № 10. – С. 253.

учбових закладів православного характеру. Створення колегій дослідник трактує не просто як бажання поширити західноєвропейську освіту, а як один із основних засобів колонізації українських земель, що використовувався польською владою. Духовні школи, що призначалися для здобуття освіти майбутніми церковнослужителями, з'являються на українських землях, за твердженням О. Лотоцького, лише у XVIII ст. (однією з перших, як відмічає науковець, була Переяславська семінарія, заснована у 1738 р.)²⁶².

Учений зауважує, що на початку XVIII ст. українські землі були вкриті достатньо щільною мережею шкіл, але вже на кінець століття їх кількість значно зменшується²⁶³. Говорячи про розвиток освіти на українських землях починаючи з XVIII ст., О. Лотоцький насамперед відзначає відсталість системи освіти в Російській імперії у порівнянні з європейськими країнами. Загальні, несприятливі для всієї Росії, умови розвитку навчальних закладів базувалися на ідеї, поширеній у правлячих колах, що «распространение народного образования безусловно вредно»²⁶⁴. Здобуваючи освіту, народні маси починають критично ставитися до дійсності в цілому і, зокрема, до управління державою, усвідомлюють свої права²⁶⁵. Неподолані перепони на шляху отримання освіти на теренах України виникли після запровадження на українських землях в другій половині XVIII ст. кріпосного права. Дослідник подає статистичні відомості, за якими кількість шкіл в українських повітах скоротилася ледве не втричі. Показники рівня освіченості, що їх наводить дослідник, чи не найнижчі в Російській імперії. Дітям навіть не вистачало місць у школах, яких було дуже мало і вони були розраховані на незначну кількість учнів²⁶⁶.

²⁶² Лотоцкий А.И. Где обучалось Подольское духовенство до учреждения Подольской духовной семинарии. – Исторический очерк. – Каменец-Подольский. – 1898. – С. 29-36.

²⁶³ Там само. – С. 1-18.

²⁶⁴ Лотоцкий А.И. Народное образование на украинском юге // Летопись. – 1916. – № 10. – С. 257-258.

²⁶⁵ А.И. (криптонім О. Лотоцького) Новые притязания церковной школы // Вестник воспитания. – 1908. – № 9. – С. 34.

²⁶⁶ Лотоцкий А.И. Народное образование на украинском юге // Летопись. – 1916. – № 10. – С. 257-258.

О. Лотоцький шукає причини падіння рівня освіти на українських землях у складі Російської імперії. Крім загальних проблем, характерних для всіх регіонів Росії, вчений не міг обійти своєю увагою те, що на українських землях були і специфічні питання. Однією з найбільших перешкод для широкого розповсюдження освіти серед народу було, за словами науковця, викладання у школах не рідною українською мовою, а російською. О. Лотоцький відзначає такі основні наслідки процесу русифікації у навчальних установах: зниження успішності у навчанні (учень просто не розуміє, про що йде мова під час занять; більше часу витрачає не на засвоєння шкільного матеріалу, а на переклад рідною мовою); серед українських учнів, у порівнянні з російськими, значно менший відсоток тих, хто пройшов повний шкільний курс; закінчивши навчальний заклад, український учень, що здобув знання не рідною мовою, набагато швидше їх втрачає, відбувається, як це називає дослідник, «рецидивізм безграмотності»; закінчивши таку школу, українець починає говорити і писати не російською, а якимось жаргоном, суржигом, «гібридною» мовою, яку не можливо назвати ані російською, ані українською²⁶⁷. О. Лотоцький неодноразово повертається у своїх працях до цієї проблеми, відзначаючи, що «педагогическая мысль развивалась параллельно назревшей и остро чувствуемой потребности в материнском языке для малорусской народной школы». Прагнення до функціонування освітніх установ рідною мовою, на думку вченого, має тривалу історію і зумовлено багатівіковими освітніми традиціями народу, що проживав на теренах України. Доводячи необхідність рідної мови у школах, історик посилається не тільки на колишній рівень освіти, сучасні прагнення місцевого населення, їх труднощі у сприйнятті знань нерідною мовою, а й на досвід визнаних педагогів, зокрема, К. Ушинського. О. Лотоцький наводить його думки, що навчання та виховання мають відбуватися зрозумілою, тобто рідною мовою, інакше вони не будуть мати результату. Подаються ідеї й інших педагогів кінця

²⁶⁷ Там само. – С. 260-266.

XIX – початку XX ст. (В. Вахтьорова, А. Фальборка), які відзначали шкідливі наслідки викладання в українських школах російською мовою²⁶⁸. Для підтвердження своєї позиції дослідник посиляється на погляди видатних культурних діячів, педагогів, письменників. Він звертається до слів Б. Грінченка, який говорив про незрозумілість російської для українських дітей, О. Потебні, що наголошував на важливості рідної мови для творчого мислення (А. Потебня «Мысль и язык»), С. Русової, що відзначала безрезультатність навчання незрозумілою мовою (С. Русова «О необходимости малорусских книг для поднятия умственного развития малорусского народа»)²⁶⁹.

Мовне питання для українських земель на межі XIX–XX ст. дійсно було надзвичайно актуальним, обговорювалося серед громадськості, серед педагогів та культурних діячів. Намагаючись підкреслити важливість теми національної школи, О. Лотоцький подає інформацію щодо промов у Державній думі про українську, польську школи, про освітні заклади в прибалтійських губерніях, на Кавказі, про школи мусульманського та єврейського населення²⁷⁰. Загальні висновки цих виступів, що співзвучні з поглядами самого дослідника, наступні: шкільна сфера просякнута політичними тенденціями, що не дають їй розвиватися вільно, у відповідності до власних потреб²⁷¹; на межі XIX–XX ст. русифікація значно посилилася²⁷²; школа рідною мовою з урахуванням національних особливостей кожного народу – це необхідність²⁷³. О. Лотоцький як людина, що співпрацювала з українськими фракціями у Державних думах Російської імперії, відзначає, що у законодавчому органі постійно піднімалося це питання, розроблялися законопроекти про використання української мови у школах. Однак він був змушений підсумувати, що жоден з них не було затверджено: «Так вопрос, о разрешении

²⁶⁸ Лотоцький А.И. За родную школу // Вестник воспитания. – 1916. – № 5. – С. 4-6.

²⁶⁹ Лотоцький А. Школа без языка // Вестник воспитания. – 1906. – № 7. – С. 64-70.

²⁷⁰ А.Л. (криптонім О. Лотоцького) Национальная школа в государственной думе // Вестник воспитания. – 1913. – № 6. – С. 79-95.

²⁷¹ Там само. – С. 77-78.

²⁷² Там само. – С. 91.

²⁷³ Там само. – С. 97.

которого в течении уже более полувека раздается неумолкающий крик жизни, оказывается все в том же заколдованном кругу своей неподвижности»²⁷⁴.

Несприятливі умови для розвитку освіти, які змальовує публіцист, склалися і на Західній Україні. Різниця полягала в тому, що замість русифікації західноукраїнські землі зазнали польського й австрійського впливів. Велике значення для посилення уваги до проблем населення Західної України у ХІХ ст. мало виникнення «Руської трійці», створення «Головної Руської ради», видання «Зорі Галицької» тощо. Але, на думку О. Лотоцького, однією з причин безуспішності національного руху була його відірваність від народу, а власних сил інтелігенції не вистачало. Особливого успіху досягла заснована в Галичині 1868 р. «Просвіта». Саме з її діяльністю і пов'язує дослідник розвиток ідеї народної освіти на західноукраїнських землях, а боротьбу за вищу школу – з активністю Наукового товариства ім. Т. Шевченка²⁷⁵.

Також, О. Лотоцький розглядає функціонування освітніх установ на прикладі церковних шкіл на Поділлі. Можна виділити основні аспекти, на які він звертає увагу. По-перше, прагнення духівництва повністю підпорядкувати собі ці навчальні заклади, зменшивши в них світський елемент. По-друге, матеріальна незабезпеченість шкіл, що позначається як на загальних умовах облаштування учбових закладів, так і на оплаті праці вчителів²⁷⁶.

До проблеми матеріального забезпечення шкіл О. Лотоцький неодноразово звертається у своїх статтях. Подорожі по Поділлю, знання шкільних проблем у рідному селі Білоусівка дали початковий матеріал для аналізу становища духовних шкіл наприкінці ХІХ ст. Навчаючись в академії, О. Лотоцький планував пов'язати своє життя з викладацькою діяльністю. Тому його цікавило, в якому становищі знаходилися учбові заклади, яким було їх матеріальне

²⁷⁴ Лотоцький А.И. За родную школу // Вестник воспитания. – 1916. – № 5. – С. 47-55.

²⁷⁵ Лотоцький А.И. Народное образование в Галиции // Вестник воспитания. – 1914. – № 8. – С. 21-54; А.Л. (криптонім О. Лотоцького) Борьба за школу в Галиции // Вестник воспитания. – 1914. – № 5. – С. 108-134.

²⁷⁶ Лотоцький А.И. Народное образование в Подолии в его прошлом и настоящем // Образование. – 1899. – № 5-6. – С. 29-35.

положення. Чому така увага до питань матеріальної забезпеченості? Дослідник сам дає відповідь на це питання – через сукупність несприятливих умов, в яких функціонують освітні заклади, знижуються результати шкільного навчання. Тому, аби зрозуміти причини надзвичайного низького рівня освіченості українського населення (учений говорить на прикладі даних Балтського повіту на Поділлі, що успішність навчання становить лише 20%), особливо у сільській місцевості, він висвітлює та аналізує усі фактори, що можуть впливати на освітню сферу. Які ж саме проблеми матеріального характеру вбачає О. Лотоцький у діяльності церковних шкіл? Насамперед, його увагу привертають наступні моменти: низький рівень коштів, що виділялися на утримання шкіл; маленька заробітна плата вчителів, досить часто – низький рівень підготовки викладачів; перехід кращих працівників з церковних шкіл – до міністерських, адже вони були ліпше забезпеченими (дослідник намагається проаналізувати різницю у становищі, зокрема матеріальному, викладачів світських та духовних закладів), відсутність у багатьох випадках власних шкільних приміщень, належного облаштування; потреба у літературі для позакласного читання і катастрофічна нестача підручників. Окрему увагу автор звертає на положення викладацького складу в цих школах, адже, за його словами, до загальних труднощів для них додається проблема народної думки, яка несхвально оцінювала наприкінці ХІХ ст. жінок, що змушені були працювати²⁷⁷.

Висвітлюючи з'їзд учителів 1909 р., присвячений викладанню Закону Божого у школі, О. Лотоцький звертає увагу на те, що засідання з самого початку перетворюється на вирішення службових та матеріальних проблем, а тема релігійного виховання, заради якої організовувався з'їзд, відходить на другий план. Публіцист констатує, що найголовніші питання – програма навчання та підручники Закону Божого – залишилися без належної уваги²⁷⁸.

²⁷⁷ Лотоцкий А.И. Народное образование в Подолии в его прошлом и настоящем // Образование. – 1899. – № 5-6. – С. 35-51.

²⁷⁸ А.Л. (криптонім О. Лотоцького) Съезд законоучителей // Вестник воспитания. – 1909. – № 6. – С. 145-153.

Ще один негативний висновок, який робить дослідник, аналізуючи становище освітніх установ, це те, що школа постійно стає об'єктом різноманітних експериментів. У запропонованих читачу матеріалах О. Лотоцький доводить, що таке ставлення до навчальних закладів призводить до того, що матеріальні проблеми все більшою мірою стають невід'ємною часткою життя учнів. Наприклад, запровадження у школах так званих ощадних кас для учнів, за зразком західних закладів, тільки посилювало відчуття майнової нерівності серед учнів, а ніяких позитивних наслідків не мало. Причину цього він убачав у тому, що гроші, які вкладалися у ці каси, були зароблені не самими учнями, а їх батьками, тому не могли викликати у них шанобливого ставлення, а тільки підкреслювали різницю у рівні майнового забезпечення сімей, з яких походили діти²⁷⁹. Головний висновок О. Лотоцького: школа – це не місце для постійних експериментів, переймати західний досвід треба обережно, не завжди його варто запроваджувати в повній мірі.

Зображуючи проблемні аспекти у будь-якій галузі (освіта, політичне або громадське життя), О. Лотоцький завжди намагався не просто висвітлити окремі моменти у справі, а обов'язково прослідкувати всі кроки на шляху до вирішення питання. Щодо церковних шкіл, то на початку ХХ ст. таким першим кроком стала увага Синоду та Державної думи до проблеми матеріального забезпечення викладачів духовних шкіл і, нехай мінімальне, але підвищення утримання викладачів цих навчальних закладів. Те, що питання зрушило з місця, публіцист пов'язує з діяльністю конкретних особистостей, наприклад, архієпископа Арсенія (Стадницького), який 1906 р. очолював духовно-навчальне відомство, адже він на власному досвіді знав усі складнощі викладацького життя, пропрацювавши на цій ниві 15 років²⁸⁰. Тож, у даному випадку, позитивний момент при вирішенні проблем церковних шкіл О. Лотоцький убачає в тому, що над питаннями матеріального забезпечення

²⁷⁹ Лотоцький А. Школьные сберегательные кассы // Вестник воспитания. – 1905. – № 5. – С. 75-77.

²⁸⁰ А.Л. (криптонім О. Лотоцького) Повышение вознаграждения духовным педагогам // Вестник воспитания. – 1908. – № 6. – С. 129-137.

освітнянської галузі все частіше почали замислюватися на найвищому рівні, насамперед у Державній думі. Дослідник сподівається, що надалі це зумовить подальше покращення фінансування галузі і, як наслідок, піднесення рівня освіти населення. Збільшення уваги в Думі до освітніх питань мало змусити церковне відомство активізувати свою діяльність стосовно реформування духовних шкіл²⁸¹.

Говорячи про тенденції розвитку освітньої галузі, О. Лотоцький неодмінно підкреслює зв'язок цих процесів із політичними та соціальними змінами у суспільстві. Безпосереднім підтвердженням цієї думки для вченого є те, що революційні події 1905–1907 рр. у Російській імперії призвели до усвідомлення необхідності реформування і духовної школи, коли громадськість починала розуміти, що «современная духовная школа уже отжила свой век и нуждается в коренной реформе». Хоча, зберігалися і досить односторонні погляди на вирішення проблем духовної школи, як, наприклад, висвітлені у брошурі Г. Маляревського²⁸². Переконаність автора, що збільшення викладання педагогіки буде достатньо для врегулювання діяльності духовних шкіл, викликає нерозуміння О. Лотоцького. Натомість, у більшій мірі погоджується публіцист з ідеями, представленими в брошурах П. Левітова, які стосуються викладання закону Божого в школах та особливостей релігійного виховання²⁸³.

Розглядаючи нові реалії існування духовної школи, О. Лотоцький намагається проаналізувати основні засади її функціонування протягом ХІХ ст. Так, на думку дослідника, найбільш сприятливі умови для розвитку цих закладів

²⁸¹ А.Л. (криптонім О. Лотоцького) Церковно-школьные дела // Вестник воспитания. – 1910. – № 6. – С. 128-130; А.Л. (криптонім О. Лотоцького) Новые церковно-школьные законы // Вестник воспитания. – 1913. – № 5. – С. 64-71; А.Л. (криптонім О. Лотоцького) Духовно-учебные дела // Вестник воспитания. – 1913. – № 5. – С. 71-81.

²⁸² А.Л. (криптонім О. Лотоцького) Г. Маляревский «К реформе духовно-учебных заведений» // Вестник воспитания. – 1907. – № 7. – С. 47-49.

²⁸³ А.Л. (криптонім О. Лотоцького) Павел Левитов 1) Следует ли уничтожать обязательное изучение закона Божьего в светских средне-учебных заведениях; 2) О желательных изменениях в постановке преподавания закона Божьего в женских гимназиях; 3) Об открытии доступа в духовные академии семинаристам, окончившим курс по второму разряду // Вестник воспитания. – 1907. – № 8. – С. 27-33

створювалися реформою 1804–1808 рр., статuti духовних семінарій 1867 р. та духовних академій 1869 р. також «проникнуты были такими широкими образовательными идеями, каких не видим в духовной школе ни до, ни после этих уставов»²⁸⁴. Певні недоліки відмічаються публіцистом у статуті 1869 р., зокрема те, що духовні семінарії та училища вилучалися з-під відомства академічного управління, що, на його думку, переривало зв'язок між цими двома ланками духовної освіти. Однак позитивні зміни, що вносив цей документ у діяльність закладів духовної освіти, компенсували його недоліки²⁸⁵. Що ж стосується інших духовно-освітніх реформ, то в них дослідник убачав більше недоліків, ніж позитивних моментів: недоцільні зміни в адміністративному управлінні духовних учбових закладів, порушення поділу учбового курсу на загальноосвітній та спеціальний (реформа духовних учбових закладів 1840 р.); посилення спеціального богословського елементу в духовній освіті за рахунок зменшення часу на загальноосвітні дисципліни (статут 1884 р.)²⁸⁶. Якщо мету статуту 1869 р. О. Лотоцький визначав як «культивирование православной богословской науки», то завдання статуту 1884 р. трактувалися вже зовсім інакше: «просвещенное служение церкви на пастырском, духовно-учебном и других поприщах деятельности»²⁸⁷. О. Лотоцький активно виступав за необхідність постійного розвитку церкви, за збереження зв'язків духовної освіти з реальним, повсякденним життям, за наближення духовних освітніх закладів до суспільних потреб. Тому звуження завдань, які мали виконувати духовні заклади освіти, до вузькопрофесійних основ пастирської діяльності не могло викликати схвалення і позитивної оцінки у дослідника. Що власне і прослідковується за його матеріалами.

²⁸⁴ А.Л. (криптонім О. Лотоцького) Духовное образование в предверии церковного собора // Вестник воспитания. – 1907. – № 7. – С. 123; Лотоцкий А. Духовное образование в России (окончание) // Страник. – 1904. – Сентябрь. – С. 331-350.

²⁸⁵ Лотоцкий А. Два устава // Вестник воспитания. – 1904. – № 1. – С. 197-198.

²⁸⁶ А.Л. (криптонім О. Лотоцького) Духовное образование в предверии церковного собора // Вестник воспитания. – 1907. – № 7. – С. 122-125.

²⁸⁷ Лотоцкий А. Два устава // Вестник воспитания. – 1904. – № 1. – С. 213-214.

Аналізуючи наслідки впровадження в життя змін, що регламентували діяльність духовних закладів освіти, О. Лотоцький вивчав як статuti духовних академій (петербурзької, казанської) та семінарій (московської, петербурзької, воронезької), так і статті, присвячені духовно-учбовим реформам, наприклад, у виданнях «Православное обозрение», «Вестник Европы» тощо²⁸⁸.

Отже, перші спроби проведення реформ духовно-навчальним відомством на початку ХХ ст. оцінюються дослідником як рух назад. Однією з перших таких спроб, що коментував у своїх матеріалах О. Лотоцький, став статут жіночих духовних училищ. Критичні зауваження публіциста стосувалися запровадження становості при прийомі до училищ (тобто, приймалися лише доньки священнослужителів), уведення закритого характеру цих установ, посилення централізації в управлінні, в навчальній частині – зменшення загальноосвітніх предметів. Найбільше навіть не здивування, а обурення, у нього викликало визначення мети діяльності духовних учбових училищ: «...в воспитании и образовании девиц ... чтобы они могли быть достойными супругами священнослужителей...» – тобто, загальноосвітній елемент нібито взагалі ставав несуттєвим. Дослідник наголошував, що виховання у подібному дусі жодним чином не сприяє розвитку особистості, не дає можливості реалізувати свої силу та енергію. Після такого навчання дівчата, на його думку, виходили зі стін училища зовсім не готовими до самостійного життя. Але ж не всі могли вийти заміж саме за священника (до чого їх мали готувати) або чоловік міг померти. У такому випадку у О. Лотоцького виникало питання: що мали робити жінки, які ні до чого не були пристосовані, окрім як бути гідними, слухняними дружинами священників. Статут жіночих духовних училищ 1902 р. уже навіть не містив положення, що випускниці мають право займатися приватним викладанням²⁸⁹. Тож, навіть не організація навчального процесу, а визначення мети

²⁸⁸ Лотоцкий А. Два устава // Вестник воспитания. – 1904. – № 1. – С. 180.

²⁸⁹ Лотоцкий А. Женские духовные училища // Вестник воспитания. – 1908. – № 7. – С. 57-116; Лотоцкий А. Начало духовно-учебной реформы // Образование. – 1903. – № 1. – С. 53-61; .

діяльності учбового закладу, сприймається публіцистом як крок назад. Питання принципів функціонування жіночих духовних училищ стає ще важливішим у світлі розгляду проекту відкриття жіночого богословського інституту. Саму ідею О. Лотоцький сприймає схвально, однак зауважує, що для її втілення необхідно спочатку провести реформування середньої духовної школи²⁹⁰.

За визначенням О. Лотоцького «самым больным местом существующих семинарий является архаическая постановка здесь педагогической части... Все воспитание ограничивается внешнею стороною, дисциплиной, наружным порядком». На жаль, він постійно змушений констатувати, що незважаючи на появу прогресивних тенденцій дуже часто приймаються рішення, які тільки погіршують становище у духовних школах. Хоча, іноді лунали заклики, як у ході Передсоборного зібрання, хід якого висвітлював дослідник 1908 р., актуальні і для сучасного процесу реформування освіти в Україні: «Не нужно нивелировать личность учеников, а воспитывать каждого сообразно его индивидуальности...»²⁹¹. Подібні огляди різноманітних зібрань, засідань досить цікаві з точки зору їх подання О. Лотоцьким. Насамперед, вони мають хоча б короткий аналіз стану проблеми, яка мала обговорюватися. Розгляд самих зібрань містив і загальну характеристику ходу обговорення питань, і позиції учасників засідання, які доповнювалися, як правило, цитатами з їх виступів. Звичайно, кожен момент, обговорення якого висвітлювалося, супроводжувався коментарем автора, ілюструвався реальними фактами з життя вихованців навчальних закладів, з якими був ознайомлений дослідник. Уже самі ці приклади свідчили про хибність прийнятих вищими органами рішень. Завершуючи огляди засідань, публіцист давав, як правило, оцінку рішень, що були на ньому прийняті, підводив підсумки та намагався проаналізувати можливі перспективи нових положень. Щодо засідання Передсоборного зібрання 1908 р., то, на думку О. Лотоцького, воно не виправдало сподівань, що на нього

²⁹⁰ А.Л. (криптонім О. Лотоцького) Новые течения в духовной школе // Вестник воспитания. – 1914. – № 6. – С. 105-112.

²⁹¹ А.Л. (криптонім О. Лотоцького) К реформе духовных семинарий // Русская школа. – 1908. – № 9. – С. 81-83.

покладалися громадськістю, яка очікувала змін у духовно-освітній сфері. Результатом мало бути рішення про перебудову системи духовної освіти, а натомість – прийшли до висновку, що богословський елемент мав бути ще збільшений за рахунок загальноосвітніх дисциплін. Можливий наслідок втілення цих положень учений убачав у зниженні загального рівня розвитку вихованців цих навчальних закладів та зростанні їх невдоволення умовами навчання²⁹².

Послаблення прогресивних тенденцій в духовній освіті О. Лотоцький сприймає насамперед як відображення «епохи всеобщего успокоения», що прийшла на зміну революційним подіям 1905–1907 рр. Тож, усе частіше лунали голоси за спрощення підготовки духівництва, за відмову від широких освітянських завдань по відношенню до духовних навчальних закладів. Подібні дії дослідник розглядає не просто як відхід від реформування, яке вважав украй необхідним для церковних закладів, а навіть як крок на кілька століть назад. Характеризуючи дану ситуацію, О. Лотоцький озвучує думку, яка звучала ще у його студентських творах: Церква має розвиватися, разом із нею – церковна школа; вони мають пристосовуватися до нових умов, адже ігнорування життєвих потреб призводить до появи кризових явищ²⁹³. Духовне середовище, на думку публіциста, навіть на початку ХХ ст. продовжувало зберігати певні застереження проти світської культури, світської освіти; богословська наука розвивалася окремо від суспільної думки, від потреб громади. Ці моменти О. Лотоцький вважає досить суттєвими при визначення причин відірваності духовної освіти від життя²⁹⁴. Слідкуючи за тим, як вирішується проблема реформування духовної школи, як поступово вона все більше порожніють ці

²⁹² А.Л. (криптонім О. Лотоцького) К реформе духовных семинарий // Русская школа. – 1908. – № 9. – С. 93-94.

²⁹³ А.Л. (криптонім О. Лотоцького) Кризис духовного образования // Вестник воспитания. – 1909. – № 1. – С. 126-133; А.Л. (криптонім О. Лотоцького) Новые распоряжения по духовно-учебному ведомству // Вестник воспитания. – 1907. – № 7. – С. 91-102.

²⁹⁴ А.Л. (криптонім О. Лотоцького) Новые течения в духовной школе // Вестник воспитания. – 1914. – № 6. – С. 111-112.

навчальні заклади²⁹⁵, дослідник відзначає, що у деяких місцевостях замість шкіл взагалі відкривають 4–5 місячні курси для майбутніх священиків, а з позитивних нововведень можна відмітити лише включення до курсу духовних шкіл природознавства²⁹⁶. Як певну реакцію на заворушення у семінаріях та втечі вихованців із навчальних закладів розглядає він спеціальний циркуляр «О постановке воспитательной части в духовных семинариях и училищах». Проте знову – лише поверхові зміни тепер уже у системі виховання, нові дисциплінарні вимоги, що іноді межують зі свавіллям²⁹⁷. Аналізуючи ставлення публіциста до різноманітних проектів реформ, які «в теченні последних 10–15 лет возникали чуть ли не ежегодно»²⁹⁸, слід відмітити, що в його статтях постійно прослідковується думка: нові положення до якісних змін не призводять, а іноді навіть погіршують ситуацію. Такий процес реформування викликає здивування і нерозуміння дослідника²⁹⁹.

Розглядаючи діяльність духовних академій, О. Лотоцький у черговий раз повертається до своєї думки, що розвиток системи освіти знаходиться під значним впливом політичних подій. Як доказ він наводить відомості, що з початком революційних подій 1905 року керівництво вищих духовних навчальних закладів замислилося нарешті над необхідністю перегляду статуту 1884 р. і духовні академії навіть отримали самоуправління. Проте вже 1909 р. дослідник констатує, що той мінімум самоуправління, щоб був отриманий, поступово був ліквідований³⁰⁰. А вже статут 1910 р. являв собою видозмінений статут 1884 р.: скасовувалося самоуправління,

²⁹⁵ Н. (криптонім О. Лотоцького) Из Каменец-Подольска // Образование. – 1903. – № 7. – С. 33-37.

²⁹⁶ А.Л. (криптонім О. Лотоцького) Из жизни духовной школы // Вестник воспитания. – 1909. – № 8. – С. 119-127.

²⁹⁷ А.Л. (криптонім О. Лотоцького) Новые воспитательные меры в духовной школе // Вестник воспитания. – 1914. – № 1. – С. 129-135; А.Л. (криптонім О. Лотоцького) Новые правила по воспитательной части в духовно-учебных заведениях // Вестник воспитания. – 1908. – № 8. – С. 145-159.

²⁹⁸ А.Л. (криптонім О. Лотоцького) Новая духовно-учебная реформа // Вестник воспитания. – 1911. – № 6. – С. 127.

²⁹⁹ А.Л. (криптонім О. Лотоцького) Еще одна духовно-учебная реформа // Вестник воспитания. – 1911. – № 7. – С. 123-124.

³⁰⁰ А.Л. (криптонім О. Лотоцького) Отмена автономии духовных академий // Вестник воспитания. – 1909. – № 3. – С. 170.

посилювався богословський елемент у навчанні, загальноосвітні предмети втрачали навіть залишки науковості у викладанні. О. Лотоцький, як завжди, намагається віднайти певний проблиск надії, вважаючи, що те, що не сумісно з законними вимогами життя, не може бути міцним, і тому рано чи пізно має поступитися дорогою новим життєвим течіям³⁰¹. Але поки цього не відбувалося, він продовжував ретельно відслідковувати всі нововведення, що запроваджувалися у життя духовних семінарій та академій, наприклад: зміни щодо переліку предметів, що мали вивчатися студентами духовних академій, збільшення кількості загальнообов'язкових предметів, вимоги до проведення практичних занять, зміни адміністративного укладу духовних академій, обмеження щодо професорського складу (з двох професорів один мав обиратися з осіб, що мали сан священика)³⁰².

Необхідно відмітити, що говорячи про проблеми, недоліки, О. Лотоцький завжди відмічає, яким чином вони можуть бути усунені. У питаннях, пов'язаних із функціонуванням та майбутнім розвитком духовних освітніх закладів, він покладав надії на церковний собор, який мав би, на його думку, скерувати вирішення усіх проблем в галузі церковної освіти³⁰³. Відродження авторитету духовних шкіл пов'язує дослідник тільки з відновленням зв'язків з потребами суспільного життя, з кардинальним реформуванням цієї галузі освіти. Висвітлюючи у своїх матеріалах численні проекти, пропозиції, думки щодо майбутнього укладу цих установ, він намагається довести необхідність змін у цій царині, керуючись думкою, що духовна школа на початку ХХ ст. не давала ґрунтовної освіти, не сприяла вихованню ідейних провідників для народу³⁰⁴. На переконання публіциста на шляху реформування слід не лише самостійно шукати варіанти змін, а детально ознайомитися з укладом

³⁰¹ А.Л. (криптонім О. Лотоцького) Новый устав духовных академий // Вестник воспитания. – 1910. – № 5. – С. 118-124.

³⁰² А.Л. (криптонім О. Лотоцького) Еще одна духовно-учебная реформа // Вестник воспитания. – 1911. – № 7. – С. 124-131.

³⁰³ А.Л. (криптонім О. Лотоцького) Духовное образование в предверии церковного собора // Вестник воспитания. – 1907. – № 8. – С. 117.

³⁰⁴ А.Л. (криптонім О. Лотоцького) Семинарские корпорации о духовно-учебной реформе // Вестник воспитания. – 1907. – № 1. – С. 111.

духовних закладів інших країн і скористатися їх досвідом. З цією метою О. Лотоцький подає аналіз умов здобуття освіти духовенством закордоном. У першу чергу він вивчає діяльність православних освітніх установ: богословські школи Константинопольського, Єрусалимського патріархатів, заклади духовної освіти в Греції. На жаль, дослідник змушений констатувати «занепад Православного Сходу» і відсутність зразків для майбутньої освітньої реформи. Далі його погляд звертається на Захід: аналізується рівень освітніх закладів для духовенства в Галичині, Буковині, у західних слов'ян, в Італії, Франції, Австрії, Німеччині, Фінляндії, США, Англії. Для більшості систем духовної освіти О. Лотоцький відмічає ті ж риси, що притаманні для Росії: вузькопрофесійний характер і відірваність від загальних освітніх установок. Гідний для наслідування приклад він знаходить лише в Німеччині та Австрії, де за духовенством визнається важлива культурна місія. Саме таким шляхом мала рухатися, на думку публіциста, реформа духовної освіти в Російській імперії. Її кінцевою метою мала стати широка університетська освіта, яка б закінчувалася спеціальною професійною підготовкою³⁰⁵.

Отже, під впливом соціокультурного простору відбувається становлення О. Лотоцького не лише як людини, а як громадянина та дослідника. У науковій сфері інтерес до історії Церкви формувався під впливом родинного оточення, навчання у духовній семінарії, духовній академії. На цьому етапі ще не було чіткої ідеї, якій би підпорядковувалися історичні екскурси дослідника. В орбіту його студій потрапляли різні аспекти церковної історії, вивчення яких поєднувалося з аналізом стану православної Церкви на українських землях наприкінці XIX – на початку XX ст.

Особлива увага приділялася вивченню історії розвитку освітніх установ, адже ця тема була надзвичайно близькою для діяча. Узагальнюючи погляди Олександра Лотоцького на розвиток системи освіти у Російській імперії, можна

³⁰⁵ А. Л. (криптонім О. Лотоцького) Образование духовенства за границей // Вестник воспитания. – 1908. – № 4. – С. 79-122; А. Л. (криптонім О. Лотоцького) Церковная школа в Финляндии // Вестник воспитания. – 1909. – № 8. – С. 165-180.

відзначити декілька основних ідей, що прослідковуються у більшості його праць, присвячених цій проблематиці: небажання влади сприяти широкому розповсюдженню освіти серед народу, безпосередня залежність змін у навчальних закладах від політичних подій у державі, процеси русифікації та полонізації на українських землях, які стали одними з основних гальмуючих чинників розвитку освіти. Єдине, що, на думку публіциста дозволяло не втрачати надію на позитивні зміни у системі освіти, це постійна увага до цього питання зі сторони громадськості та поодинокі голоси, що лунали на захист прогресивних ідей. Публікації О. Лотоцького, присвячені історії освіти та проблемам освітніх установ на початку ХХ ст., мали на меті збільшити увагу суспільства до проблем освітньої галузі.

Таким чином, наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. відбувалося формування О. Лотоцького як інтелектуала-гуманітарія. Роки навчання у Київській духовній академії стали для нього початком співпраці з відомими українськими особистостями, зокрема, з М. Грушевським, який заохочував прояви національної активності молодого дослідника. Поступово і сам О. Лотоцький починає залучати як до наукового, так і до громадського життя молодих українців, наприклад, Д. Дорошенка, який стане його приятелем на довгі роки. Головною темою історичних розвідок дослідника стала історія Церкви, однак державна служба та громадська діяльність протягом перших двох десятиліть ХХ ст. обмежували можливості займатися історичними дослідженнями. Важливе місце в інтелектуальній діяльності О. Лотоцького у роки проживання в Петербурзі займало висвітлення громадсько-політичного життя українців. Отримуючи знання у різних галузях та досвід громадської роботи, він ставав справжнім «ерудитом», «енциклопедистом», як його будуть називати колеги у майбутньому. Відбувалося становлення не просто науковця, а справжнього інтелектуала, який проявив себе в різних сферах гуманітарного знання. Велика інтелектуальна праця, постійна самоосвіта надалі дозволять йому компенсувати відсутність фахової освіти та стати істориком-фахівцем, визнаним у професійному середовищі.

РОЗДІЛ 2 РОЗКВІТ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ТВОРЧОСТІ ОЛЕКСАНДРА ЛОТОЦЬКОГО

Політична діяльність О. Лотоцького у 1917–1920 рр. та ідеологічне оформлення концепції історії Української православної церкви

Становлення О. Лотоцького як науковця, дослідника історії Церкви відбувалося під впливом політичних змін, що проходили на теренах України. Коло наукових зацікавлень впливало на спрямування діяльності історика під час національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. Однак протягом цих років його зусилля головним чином спрямовувалися не на висвітлення нових аспектів церковної історії, не на публікацію статей чи видання монографій, а на вирішення проблем, що поставали в рамках політичного життя в Україні.

Активна участь у політичному житті починаючи з 1917 р. певною мірою була зумовлена тим, що переїхавши до Петербурга у 1900 р. О. Лотоцький продовжував підтримувати стосунки зі своїми товаришами, однодумцями, які залишилися в Україні. Одним із них був Д. Дорошенко. У його листах відчувається щире дружнє ставлення до О. Лотоцького, він розповідає про свої сімейні справи, діяльність видавництва у Києві, про університетську справу, цікавиться життям у Петербурзі³⁰⁶. Згадуючи своє відвідання Петербурга, Д. Дорошенко відмічає, що зупинявся він у «свого приятеля О. Лотоцького». Ідею скласти покажчик українознавчої літератури подав Д. Дорошенку О. Лотоцький. За його ж рекомендацією Д. Дорошенко став секретарем органу української фракції Думи – «Украинского вестника»³⁰⁷.

³⁰⁶ ЦДА України, м. Київ. – Фонд 1225. Бумаги Лотоцких (1887–1916). – Опис 1. – Спр. № 56. Письма Дорошенко Д.; 1900–1910. – Арк. 13.

³⁰⁷ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1918). Ч. 1: Галицька Руїна 1914–1917 років. – Львів: Червона калина, 1923. – С. 82.

Співпраця з київськими товаришами в громадсько-політичній сфері була достатньо активною. У 1904 р. в Києві було створено Українську демократичну партію на чолі з Олександром Лотоцьким та Євгеном Чикаленком. Уже наступного року Українська демократична партія та Українська радикальна партія на чолі з Б. Грінченком та С. Єфремовим злилися в Українську демократично-радикальну партію. У 1908 р. О.Г. Лотоцький став членом Товариства українських поступовців. Він тісно співпрацював з українськими фракціями у I та II Державних Думах, зокрема складав законопроекти (наприклад: «Про скасування закону 26 квітня проти страйків сільських робітників», «Про хліборобські страйки»)³⁰⁸.

Після Лютневої революції, у березні 1917 р., петроградська українська громада створила Українську національну раду. О. Лотоцький був одним з ініціаторів її створення та головою Виконавчого комітету. У кінці березня 1917 р. у Києві відбувся з'їзд Товариства Українських Поступовців. Головою з'їзду було обрано М. Грушевського, а одним з «товаришів голови» – О. Лотоцького. На з'їзді було прийнято рішення про заміну старої назви організації (ТУП) на нову – «Союз українських автономістів-федералістів». Підтримувати стосунки з Тимчасовим Урядом було доручено Українському національному Комітету, який очолив О. Лотоцький³⁰⁹.

Восени 1917 р. О. Лотоцький повертається до Києва. Його було призначено Генеральним писарем Української Центральної Ради. Цю посаду він займав з вересня по листопад 1917 р. У листопаді 1917 р. разом із Д. Дорошенком його було делеговано Генеральним Секретаріатом до ставки верховного головнокомандувача російської армії, де було підписано з генералом М. Духоніним угоду про зосередження на Південно-західному і Румунському фронтах українських військових частин³¹⁰. На час відсутності

³⁰⁸ Лотоцький О. Сторінки минулого. – Ч. 3. – Варшава, 1934. – С. 5-20.

³⁰⁹ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр.: в 2 томах – Т. 1: Доба Центральної Ради. – Ужгород, 1932. – С. 50.

³¹⁰ Верстюк В.Ф., Осташко Т.С. Діячі Української Центральної Ради. – К., 1998. – С. 119.

В. Винниченка О. Лотоцькому було доручено виконання обов'язків генерального секретаря внутрішніх справ і голови Секретаріату³¹¹. Сам він так згадує про ці часи: «Переїхавши з Петербурга на Україну попав я у вересні 1917 року на становище Генерального писаря Генерального Секретаріату України, але за якихсь три місяці вийшов з нього (вже за устрою міністеріяльного), коли не міг миритися з характером його ділової чинності»³¹².

Незважаючи на важкі часи, уряд намагався приділяти увагу і розвитку культури, поширенню освіти. Помітний вплив на освітній та культурний розвиток широких верств населення справили відродженні товариства «Просвіта». Великий обсяг культурно-освітньої роботи виконувала Київська губернська «Просвіта» та її філії, при яких діяли бібліотечна, агітаційна, лекційна комісії. Цьому сприяло те, що до її керівного органу входили Б. Грінченко, С. Паньківський, О. Лотоцький, а також, звичайно, студенти, викладачі, професори київських вузів та гімназій³¹³.

Спроби відродити українську державність сприяли й активізації українського церковного руху. Але, за словами Д. Дорошенка, він «не знайшов для себе ані зрозуміння, ані піддержки з боку соціалістичного українського уряду. У складі Генерального Секретаріату знайшлася всього одна людина, яка розуміла культурне й національне значення церковної справи і яка взяла на себе ініціативу спробувати ввести церковне життя в рамки нового державного ладу на Україні. Це був генеральний писар О. Лотоцький».

О. Лотоцький був переконаний у необхідності створення окремого органу для впорядкування церковних справ. Цю пропозицію підтримали В. Винниченко, І. Стешенко, М. Левицький³¹⁴, але вирішення питання затяглося. Лише у січні 1918 р., за нового уряду на чолі з В. Голубовичем, при

³¹¹ Українська Центральна Рада: документи і матеріали: у 2 т. – Т. 1 (4 березня – 9 грудня 1917р.). – К.: Наукова думка, 1996. – С. 356.

³¹² Лотоцький О. Відновлення державної незалежності України // Тризуб. – 1928. – № 110-111. – С. 9.

³¹³ Розовик Д.Ф. Центральна Рада й українська культура // Український історичний журнал. – 1993. – № 2.3. – С. 20-23.

³¹⁴ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр.: в 2 томах – Т. 1: Доба Центральної Ради. – Ужгород, 1932. – С. 410.

Міністерстві внутрішніх справ був створений Департамент сповідань. Однак як вища церковна влада, так і органи світської влади сприймали його як формальну інституцію³¹⁵. Проте у цій події О. Лотоцький вже участі не брав, подавши у відставку. Навесні 1918 р., після повернення Української Центральної Ради до Києва, О. Лотоцький на короткий час обійняв посаду державного контролера УНР в уряді В. Голубовича³¹⁶.

Після встановлення гетьманату Павла Скоропадського О. Лотоцький як представник Українського національно-державного союзу 28 жовтня 1918 р. був призначений міністром сповідань замість В. Зіньківського³¹⁷.

«Одмовився я в травні 1918 р. і од участі в гетьманському уряді, – пише О. Лотоцький, – мотивуючи свою одмову неможливістю докладати рук до протинародної чинності гетьманського уряду; але у жовтні того ж року, з рішення Українського Національного Союзу, вступив до складу того уряду, в товаристві ще п'яťох українців, з метою скерування гетьманської політики на шлях національний. Звільнившись з становища міністра культів, коли гетьман оголосив федерацію України з Росією, я в часі повстання Директорії продовжував провадити справами міністерства культів в якості тимчасового комісара, поки становище міністра мав би обняти якийсь соціаліст (Директорія обсаджувала відповідальні посади лише соціалістами), і в половині січня я вже мав можливість передати справи міністерства п. Іванові Липі»³¹⁸.

В. Ульяновський у своїх дослідженнях історії Церкви в Українській державі 1917–1920 рр. відмічає, що головна відмінність діяльності О. Лотоцького на посаді міністра сповідань (28 жовтня – 14 листопада 1918 р.) від його попередника, В. Зіньківського, це – рішучість у втіленні ідеї автокефалії Української церкви³¹⁹. В. Зіньківський виступав

³¹⁵ Ульяновський В.І. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Української Центральної Ради) – К.: Либідь, 1997. – С. 52-56.

³¹⁶ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр.: в двох томах – Т.2: Українська Гетьманська Держава 1918 року – К.: Темпора. – 2002. – С. 7-8.

³¹⁷ Верстюк В.Ф., Осташко Т.С. Діячі ... – С. 119.

³¹⁸ Лотоцький О. В Царгороді. – Варшава, 1939. – С. 9.

³¹⁹ Ульяновський В.І. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського) – К.: Либідь, 1997. – С. 33.

за збереження зв'язку з Московським Патріархатом, вважав автономію Української церкви в даних політичних умовах конче необхідною, автокефалію ж – зайвою, хоч і допустимою теоретично³²⁰.

О. Лотоцький на посаді міністра сповідань дійсно вів активну боротьбу за автокефалію Української православної церкви, і йому вдалося переконати Раду міністрів на чолі з Ф. Лизогубом в її необхідності. Спроба гетьманського уряду проголосити автокефалію Української церкви на літній сесії Всеукраїнського церковного собору зазнала невдачі³²¹. За згодою Кабінету на засіданні Всеукраїнського церковного собору 12 листопада 1918 р. О. Лотоцький виступив із заявою від уряду, в якій рішуче проводив ідею автокефалії. «Основна засада української держави, – говорив він, – полягає в тому, що в самостійній державі має бути і самостійна церква. Цього однаково вимагають інтереси і держави, і церкви. Ніякий уряд, що розуміє свої державні обов'язки, не може погодитись на те, щоб осередок церковної влади перебував в іншій державі... Таким чином, автокефалія української церкви – це не лише церковна, але й національно-державна наша необхідність»³²². Проте більшість учасників Собору належали до промосковських кіл і тому було прийнято рішення тільки про визнання обмеженої автономії Української церкви, що передбачало фактично повну її підлеглість московському патріарху³²³. Через два дні після виступу міністра була оголошена грамота П. Скоропадського про федеративний союз України з Росією і зміну Кабінету міністрів. Новим міністром сповідань замість

³²⁰ Ульяновський В.І. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського) – К.: Либідь, 1997. – С. 173.

³²¹ Лотоцький О. Церковна справа на Україні // Літературно-науковий вісник. – 1923. – Кн. V. – С. 65.

³²² Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр.: в двох томах – Т. 2: Українська Гетьманська Держава 1918 року – К: Темпора. – 2002. – С. 231-232.

³²³ Российский государственный исторический архив. – Ф. 796 Канцелярия Синода. – Опись 445. – Ед. хранения 784. Определение Собора православной Российской церкви по проекту положения о временном высшем управлении православной церкви на Украине и переписка патриарха всея Руси с епископом украинских епархий по вопросам управления; 15 сентября 1918 – июль 1919 г. – Арк. 53-54; Гаюк С. Золотий ювілей УАПЦ // Український Православний Календар. – Бавнд-Брук, 1971. – С. 88.

О. Лотоцького стає М. Воронович, який не підтримував проголошення автокефалії Української православної церкви.

З приходом до влади Директорії питання про автокефалію постало знову. Тимчасовим комісаром Міністерства сповідань було призначено колишнього міністра сповідань Української Держави О. Лотоцького. Перебуваючи на цій посаді, основну увагу він зосередив на проведенні активної політики (навіть шляхом диктату і вимог) стосовно Церкви та її верхівки. Достатньо суворо відносився до представників церковної ієрархії, що ворожо ставилися до незалежності України та автокефалії Української православної церкви³²⁴. Так, у грудні 1918 р. Чигиринському єпископу Никодимові міністром було направлено листа, в якому висловлювалося обурення з приводу змісту єпархіального органу «Киевский православный вестник», який редагував Д. Скринченко. О. Лотоцький підкреслював, що «Вестник» наскрізь перейнятий духом нетолерантності і ворожості в обмірковуванні питань церковно-національного життя в Україні та діяльності осіб, які бажали відродження української національної Церкви. Єпископу Никодиму пропонувалося звільнити від обов'язків редактора Д. Скринченка за його шкідливу публіцистичну діяльність. На нього покладалося завдання не допустити подальшого проведення через «Киевский православный вестник» ідей, ворожих до завдань відродження національної Церкви в Україні³²⁵.

1 січня 1919 року був опублікований «Закон про вищий уряд Української Автокефальної Православної Церкви», який базувався на програмі О. Лотоцького³²⁶.

Після передачі справ міністерства Іванові Липі Олександр Гнатович мав великі плани щодо своєї подальшої діяльності,

³²⁴ Российский государственный исторический архив. – Ф. 796 Канцелярия Синода. – Описание 445. – Ед. хранения 784. Определения Собора православной Российской церкви по проекту положения о временном высшем управлении православной церкви на Украине и переписка патриарха всея Руси с епископом украинских епархий по вопросам управления; 15 сентября 1918 – июль 1919 г. – Арк. 45-49.

³²⁵ Андрусин Б.І. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Директорії УНР): Навч. посібник. – К.: Либідь, 1997. – С. 14-16.

³²⁶ Лотоцький О. Українські джерела церковного права. – Варшава, 1931. – С. 297-298.

насамперед громадської та наукової³²⁷. Але політичні події найменше сприяли здійсненню таких задумів. У цей час Директорія вирішує відправити новий склад посольства до Туреччини, де «призначений гетьманом український посол М. Суковкин зайняв, з занепадом гетьманату, позицію, ворожу для української державності». У середині листопада 1918 р. він повідомив турецький уряд та всі іноземні представництва, що «Україна вважає себе за частину великої російської держави і має стати тереном для її відбудови», заборонив вживати українську мову і наказав вести діловодство посольства російською мовою³²⁸.

Голова ради міністрів В. Чеховський підтримав призначення нового складу посольства, бо надавав велике значення справі визнання Константинопольським патріархом автокефалії Української православної церкви³²⁹. Директорія запропонувала посаду посла в Туреччині О. Лотоцькому, який вважався фахівцем у церковних справах, був одним з ініціаторів проголошення автокефалії Української православної церкви і весь його життєвий шлях тісно переплітався з українським національно-визвольним рухом³³⁰.

До Туреччини О. Лотоцький виїхав з родиною – дружиною Німфодорою, дочкою Оксаною та сином Борисом³³¹. Посольство прибуло до Константинополя 23 квітня 1919 р. «Справи українського посольства в Туреччині знайшов я в дуже сумному становищі. Адже 3 березня 1919 р. п. Суковкин сповістив, що за браком коштів він припиняє діяльність Посольства. Більш місяця Українське посольство в Царгороді не існувало», – зазначав О. Лотоцький у звіті про діяльність посольства УНР в Туреччині³³².

³²⁷ Лотоцький О. В Царгороді... – С. 9.

³²⁸ Токаржевський-Карашевич І. Олександр Лотоцький як дипломат // Лицар праці і обов'язку ... – С. 58.

³²⁹ Андрусишин Б.І. Церква в Українській Державі ... – С. 14.

³³⁰ ЦДАВО України. – Фонд 4465. Колекція окремих документальних матеріалів українських націоналістичних емігрантських установ, організацій та осіб. – Опис 1. – Спр. № 525. Посвідчення посла УНР в Туреччині Лотоцького Олександра, фотографія О. Лотоцького; 20 серпня 1920 – 2 вересня 1922. – Арх 3.

³³¹ Лотоцький О. В Царгороді ... – С. 128.

³³² ЦДАВО України. – Фонд 4465. Колекція окремих документальних матеріалів українських націоналістичних емігрантських установ, організацій та осіб. – Опис 1.

На жаль, одну з головних справ, заради якої послом було призначено саме О. Лотоцького, вирішити не вдалося. Грунтовні знання в царині богословських наук, зокрема, канонічного права, допомогли йому здобути прихильність у Вселенському патріархаті, він отримав листа до українського уряду³³³. Але без патріарха, місце якого залишалося вакантним до 1922 р., справа не могла бути вирішена остаточно³³⁴. Крім того, суттєвим фактором у невизнанні автокефалії Української православної церкви в цей момент було нестабільне внутрішньополітичне становище в Україні. Патріарший місцєблюститєль Дорофей з розумінням і схваленням поставився до місії О. Лотоцького, але фактично відмовився здійснювати якісь конкретні кроки до того часу, поки політична і церковна ситуація в Україні не стабілізується, а також поки не буде обрано нового Вселенського Патріарха³³⁵. Окупація Туреччини військами Антанти, наступ більшовиків на Україну змусили О. Лотоцького у березні 1920 р. залишити посольські обов'язки і виїхати до Відня³³⁶. Однак події у Туреччині і надалі продовжували привертати увагу дослідника. У світлі міжнародної ситуації, що склалася на початок 20-х рр. ХХ ст., він вважав нормалізацію відносин між Європою та Туреччиною важливою справою. Адже ця країна для європейських держав є своєрідною брамою на Схід, до особливого мусульманського світу³³⁷. Для України О. Лотоцький убачав у Туреччині нового надійного партнера в міжнародній політиці, адже відносини між двома країнами набули характеру взаєморозуміння. На його думку, добросусідські стосунки та підтримка України – важливий аспект для турецької держави у захисті від північного

– Спр. № 1031. Витяги із звіту про діяльність посольства УНР в Туреччині з січня 1919 по березень 1920 року. – Арк 3.

³³³ Лотоцький О. В Царгороді ... – С. 94-94.

³³⁴ ЦДАВО України. – Фонд 4465. Колекція окремих документальних матеріалів українських націоналістичних емігрантських установ, організацій та осіб. – Опис 1. – Спр. № 1031. Витяги із звіту про діяльність посольства УНР в Туреччині з січня 1919 по березень 1920 року. – Арк 12-15.

³³⁵ Андрусишин Б.І. Церква в Українській Державі ... – 61.

³³⁶ Верстюк В.Ф., Осташко Т.С. Діячі ... – С. 119.

³³⁷ Міжнародні перспективи на Сході (розмова з бувшим Українським Послом в Туреччині Ол. Гн. Лотоцьким) // Воля. – 1920. – Т. 3. – Ч. 2. – С. 63-65.

супротивника – Росії. Спільні інтереси мають в перспективі забезпечити сталі партнерські відносини між Україною та Туреччиною³³⁸. Пошук партнерів для України О. Лотоцький вважав важливою справою ще й тому, що, на його думку, для країн Антанти мова в більшій мірі йшла про відновлення Російської держави, а не про допомогу українським землям у здобутті незалежності³³⁹.

Після від'їзду О. Лотоцького посольські обов'язки виконував І. Токаржевський-Карашевич. Аналізуючи діяльність свого попередника, він відзначає, що той, окрім своїх організаційних доручень, мав «рятувати становище посольства, повагу та добре ім'я України». За словами І. Токаржевського-Карашевича, у своїй діяльності О. Лотоцький керувався принципом, що посол представляє «гідність і чемність своєї нації»³⁴⁰.

Чотири роки участі у національно-визвольних змаганнях на теренах України не могли не вплинути на спрямованість наукових студій історика. Протягом попередніх двох десятиліть О. Лотоцький постійно був активним учасником громадського життя українців, висвітлював у своїх публікаціях нагальні проблеми українського громадянства. Участь у політичному житті Української держави, що намагалася здобути незалежність, спроби домогтися визнання автокефалії Української православної церкви призводять до того, що надалі дослідження науковця переважно будуть спрямовані на доведення історичного права Української церкви на самостійне існування. Ці погляди базувалися на переконанні, що Українська держава має бути незалежною, а в незалежній державі повинна бути і незалежна Церква. Тож, за ці чотири роки зміни відбулися, насамперед, у поглядах О. Лотоцького на політичну долю України, на чому він власне сам і наголошує. Якщо спочатку надії на покращення долі українського народу О. Лотоцький,

³³⁸ Лотоцький О. Лозаннська умова та наш південний сусіда // Трибуна України. – 1923. – № 5-6. – С. 82-88.

³³⁹ ЦДАВО України. – Фонд 4465. Колекція окремих документальних матеріалів українських націоналістичних емігрантських установ, організацій та осіб. – Опис 1. – Спр. № 586. Оповідання Лотоцького О. «Що сталося з Одесою»; 1919 р. – Арк 3.

³⁴⁰ Токаржевський-Карашевич І. Олександр Лотоцький як дипломат // Лицар праці і обов'язку.... – С. 60.

як і багато інших українців, покладав на російську революцію, російські демократичні сили, то поступово прийшов до переконання у необхідності незалежного політичного розвитку України. Щодо періоду перебування українських земель у складі Російської імперії, то він посилається на характеристику, яку дав М. Драгоманов, – «пропащий час». Причини втрати власної державності О. Лотоцький вбачає у впливі зовнішніх чинників та внутрішніх суперечностях. Державна незалежність України, на його думку, не виникає на порожньому місці на початку ХХ століття, вона історично обумовлена тривалим розвитком українських земель від Київської Русі і до сьогодні³⁴¹.

Як вагомий чинник життя українців розглядає О. Лотоцький православну Церкву. В оцінці історичної ролі Церкви існує багато проблем. На думку дослідника вони пов'язані з тим, що більшість не лише звичайних громадян, а навіть освіченої інтелігенції, не достатньо знайомі з церковною історією на теренах України. Головну причину такого стану О. Лотоцький розуміє таким чином: не прийшло ще усвідомлення, що історичні фальсифікації можуть стосуватися не лише політичної історії, а й релігійної, зважаючи на важливість Церкви у житті православного населення України. Становлення окремої, самостійної «Руської» церкви О. Лотоцький починає розглядати з самого моменту хрещення Русі, відмічаючи, що назва «Русь» використовувалась для найменування полянської землі з осередком у Києві. «Руська» церква була національною для населення, що проживало на цих землях. Появу назви «український народ» учений пояснює тим, що вона починає використовуватися одночасно з назвою «руський» заради того, щоб населення відрізнялося від північного сусіда. Власне це і є вихідним моментом для О. Лотоцького у сприйнятті Руської церкви як української, у твердженні, що вона має повне право на автокефальний розвиток, незалежний насамперед від Церкви російської.

³⁴¹ Лотоцький О. Історичні основи нашої державної незалежності // Тризуб. – № 7. – 7 лютого. – 1926 р. – С. 3-7.

Говорячи про шлях розвитку Української церкви як про «хресний», учений насамперед розглядав його як постійну вимушену боротьбу за самостійність. О. Лотоцький прослідковує етапи політичного життя українського народу, що мали відбиток на церковний розвиток, впливали на зміну статусу православної Церкви на наших землях, на зміну завдань, що ставила перед собою Церква. Як перший етап боротьби Церкви за незалежність на теренах України дослідник розглядає період її становлення з моменту хрещення – до входження руських земель до складу Литви і Польщі, виділяючи різні напрями боротьби. Якщо протягом XI століття – це було протистояння з царгородськими патріархами і спроби добитися не лише формальної, а й фактичної незалежності для Руської церкви, то вже у XII столітті додається новий аспект – у результаті створення північної митрополії на руських землях починається внутрішнє церковне протистояння, яке підпорядковувалося політичній боротьбі між руськими князівствами. Значення Церкви у житті руського населення на той час О. Лотоцький убачав в тому, що вона відігравала роль об'єднуючого чинника, адже князів було багато, митрополит – один. Проте початок внутрішнього церковного протистояння зменшив цю роль, що зменшило й авторитет Церкви загалом³⁴². Наступний етап для Української церкви дослідник виділяє з часу входження українських земель до складу Литви та Польщі. Загроза окатоличення православного населення змінює акценти боротьби: розривати відносини, навіть формальні, з Царгородом тепер, на думку вченого, вже було не вигідно, адже була потрібна будь-яка допомога у протистоянні з католицизмом. Посилення впливу православної Церкви і зростання її авторитету відбувається у ході національно-визвольної боротьби на теренах України у XVII столітті. Цей час О. Лотоцький розглядає як новий період у розвитку Української церкви. Останній, найбільш «руйнівний» етап її існування, на думку дослідника, починається після Переяславської Ради 1654 р., адже

³⁴² Лотоцький О. Хресний шлях української церкви // Тризуб. – 1927. – № 43 (101). – 20 листопада. – С. 4-6.

відбувається поступова втрата всіх прав Українською церквою. Серед найхарактерніших прикладів утисків, яких зазнала Церква, О. Лотоцький наводить наступні факти: київський митрополит позбавлявся права називатися «митрополитом всея Руси», обмежувалася територія київської митрополії, скасовувалася виборна засада в Церкві, на митрополичі кафедри в Україні призначалися іноземці тощо³⁴³.

Рефлексії над історичною долею Української православної церкви доповнюються дослідженням засад власне самого поняття «автокефалія», що знайшло своє відображення у двох томах праці «Автокефалія», перший – присвячений висвітленню основних засад автокефального устрою православних церков³⁴⁴, другий – історії розвитку окремих православних церков³⁴⁵.

Що ж стосується Української церкви, то її прагнення до автокефальності О. Лотоцький убачав ще з часів запровадження християнства на Русі Володимиром Великим. При цьому дослідник відмічав, що подібна думка вже була поширена в історичній літературі, зокрема, її висловлював Є. Голобуцький. Прагнення до самостійності Церкви в українців не зникло ніколи. Підтвердження цьому вчений знаходив у тому, що вже у ХХ столітті, з початком революції 1917 р., боротьба відновилася. Урядом УНР 1.01.1919 р. було прийнято Закон «Про автокефалію Української православної церкви»³⁴⁶.

У своїх наукових розвідках О. Лотоцький починає також зупинятися і на дослідженнях джерел церковного права як місцевого походження, так і зі сторони вселенської Церкви; на засадах устрою православної Церкви. Зокрема, дослідником звертається увага на правотворчість князів

³⁴³ Лотоцький О. Хресний шлях української церкви // Тризуб. – 1927. – № 43 (101). – 20 листопада. – С. 6-10.

³⁴⁴ Лотоцький О. Автокефалія. – Т. 1. Засади Автокефалії. – Варшава, 1935. – 203 с.

³⁴⁵ Лотоцький О. Автокефалія. – Т. 2. Нарис історії Автокефальних церков. – Варшава, 1938. – 550 с.

³⁴⁶ Лотоцький О. Автокефалія української православної церкви // Українська загальна енциклопедія. В 3-х томах. Під ред. І. Раковського. – Т. 3. – Львів: „Рідна школа”, 1935. – С. 925-926.

Володимира Великого та Ярослава Мудрого³⁴⁷, на грамоти константинопольських патріархів³⁴⁸. Дослідник починає висвітлювати у своїх матеріалах поняття соборності, яку він вважає визначальною для православної Церкви³⁴⁹. Ці розвідки стануть основою для майбутнього ґрунтовного дослідження, присвяченого українським джерелам церковного права.

Таким чином, виконання О. Лотоцьким протягом 1917–1920 рр. обов'язків міністра сповідань та голови надзвичайної дипломатичної місії УНР в Туреччині сприяли формуванню бачення ролі автокефальної православної Церкви в українському державотворенні та проєкції актуальних проблем церковного будівництва на історичну ретроспективу інституціонального розвитку українського православ'я. Ідеологічне підґрунтя подальших наукових студій ученого з історії Церкви остаточно склалося після участі у національно-визвольних змаганнях 1917–1920 рр. та втрати Україною державності. Рефлексії О. Лотоцького щодо історичної долі Української церкви врешті оформляться в цілісну концепцію розвитку та устрою православних церков. Її загальна мета виявиться зумовленою політичними переконаннями вченого, які полягають в тому, що в незалежній державі має бути незалежна Церква. Тому завданням студій з історії Церкви стало доведення правомірності незалежного статусу Української православної церкви.

³⁴⁷ Лотоцький О. Церковний Устав князя Володимира Великого. – Львів, 1925. – 44 с.; ЦДАВО України. – Фонд 4465. Колекція окремих документальних матеріалів українських націоналістичних емігрантських установ, організацій та осіб. – Опис 1. – Спр. № 588. Лотоцький О. Свиток Ярославль. – 33 арк.

³⁴⁸ Лотоцький О. Патріарші грамоти // Тризуб. – 1931– № 27-28 (285-286). – 12 липня. – С. 7-17.

³⁴⁹ Лотоцький О. Церковна соборність. – Луцьк. – 1932. – 32 с.

Біографічний підхід у творчій спадщині науковця

Відзначаючи провідні сфери втілення життєвого потенціалу О. Лотоцького, на сьогоднішній день його насамперед презентують як громадського та державного діяча, публіциста – це ті спрямування реалізації особистості, які довго перебували для О. Лотоцького на перших місцях у силу життєвих обставин, власних уподобань, інтересів, переконань. Тривалий час за межами основної діяльності знаходилися його наукові студії. Вони завжди були присутні у сфері зацікавлень дослідника, проте життєві умови не завжди сприяли тому, щоб цілком присвятити себе історичним розвідкам. Якщо говорити про О. Лотоцького як про науковця, то в першу чергу він – історик Церкви і церковного права. Однак він приділяв увагу й іншим темам у рамках історичних пошуків. Так, у його науковому доробку знаходимо й таку грань творчості як біографістика. Біографічні нариси з'являються починаючи з перших спроб науково-дослідницької роботи О. Лотоцького. Це не дивно, зважаючи на те, що біографію можна сприймати як особливий жанр самоаналізу науки, який через життєпис «видатного» науковця чи культурного діяча описує й унормовує науковий процес, а також формує певні тягlosti в межах науки як суспільного феномену³⁵⁰.

Роботи О. Лотоцького, присвячені дослідженню життя і творчості українських істориків, політичних та громадських діячів, письменників, з'являлися у формі монографій, статей, некрологів, рецензій на історичні видання. Ці роботи почали виходити ще за студентських років О. Лотоцького і хронологічно охоплюють майже все творче життя історика, що вказує на його безперервне зацікавлення біографічною проблематикою, хоча ці розвідки і не були провідною сферою його наукових зацікавлень. Мабуть, зважаючи на це, характер

³⁵⁰ Мінаков М. Жанр наукової біографії: переплетення науки, політики та ідеології в Україні // Український гуманітарний огляд. – Випуск 11. – Київ: Критика. – 2005. – С. 31.

цих праць не завжди науковий, а скоріше інформативно-популярний, публіцистичний, насичений власними емоційними характеристиками, схильний до ідеалізації багатьох персоналій, про яких говорить дослідник. Сам учений наголошував, що не ставить за мету створювати розлогі характеристики, а подає окремі факти, здебільшого, зі своїх особистих вражень, які у майбутньому зможуть використовуватися для більш ретельного вивчення життєвих шляхів діячів минулого³⁵¹. Активна участь у громадському та політичному житті українців у Петербурзі, власна причетність до української історичної науки, особисте знайомство з багатьма українськими істориками зумовили спрямованість біографічних нарисів О. Лотоцького. Крім того, персонологічний (біографічний) підхід присутній і в розвідках, присвячених історії Церкви та церковного права. Отже, для глибшого розуміння творчості науковця, еволюції його зацікавлень та поглядів, зв'язків його наукової праці з громадсько-політичним життям доречним є знайомство з цією ланкою наукової спадщини О. Лотоцького.

Перший досвід роботи над біографіями дослідник отримав ще у студентські роки. У Київській духовній академії була розпочата робота над біографічним словником діячів – українців та чужинців, що зробили внесок до української справи. Керував роботою професор В. Антонович при допомозі М. Грушевського. О. Лотоцький очолював групу, яка опрацьовувала біографії церковних діячів. Праця була здійснена до літери «О», але через від'їзд Михайла Сергійовича до Львова затяглася і врешті так і не була надрукована. Незважаючи на незавершеність цієї роботи важливими були навички, отримані у ході роботи. Цей досвід у значній мірі сприяв становленню О. Лотоцького як фахівця не тільки в галузі історії Церкви, а й у сфері біографічних досліджень³⁵².

³⁵¹ Лотоцький О. Постаті українського громадянства 90-х років. Проф. В.Б. Антонович // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. У 3-х томах. Т. 1. – К.: Заповіт. – 1997. – С. 377.

³⁵² Лотоцький О. Сторінки минулого. – Ч. 1... – С. 174-176; Лотоцький О. Постаті українського громадянства 90-х років. Проф. В.Б. Антонович // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. У 3-х томах. Т. 1. – К.: Заповіт. – 1997. – С. 378-379.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. стали з'являтися перші біографічні нариси О. Лотоцького, присвячені представникам української культури та мистецтва, історикам, громадським та державним діячам. Іноді він презентував короткі життєписи зовсім невідомих широкій громадськості людей, які зацікавили науковця. Зокрема, подібною роботою є стаття, присвячена поетичній творчості простого священика з с. Вишеньок на Чернігівщині. Зацікавлення його творчістю сам учений пояснював тим, що «вірші Некрашевича можуть бути характерним зразком такого дуже розповсюдженого побутового уживання віршів серед українського духовенства»³⁵³. Тож, мета таких біографічних екскурсів О. Лотоцького у рамках його наукових студій з історії Церкви – різнобічна характеристика побутового життя, рівня освіченості духовенства на українських землях.

Протягом наступних років серед наукового доробку дослідника постійно з'являлися життєписи з характеристиками творчої діяльності, аналізом громадської позиції українських діячів, які були представниками різних сфер. Варто згадати нариси, присвячені В. Гречулевичу³⁵⁴, О. Олесю³⁵⁵, Г. Квітці-Основ'яненку³⁵⁶, С. Руданському³⁵⁷, М. Лисенку³⁵⁸, проф. Флоринському³⁵⁹, І. Тобілевичу³⁶⁰, М. Кропивницькому³⁶¹, П. Стебницькому³⁶², С. Смаль-

³⁵³ Лотоцький О. Кілька віршів Івана Некрашевича // Записки НТШ. – 1897. – Кн. VI. – Т. XX. – С. 3.

³⁵⁴ Лотоцький А. Памяти протоієрея В.Я. Гречулевича (по поводу тридцатилетия со дня его смерти) // Киевская старина. – 1900. – № 6. – С. 279-287.

³⁵⁵ Лотоцький О. Нова поетична сила // Літературно-науковий вісник. – 1909. – № 7. – С. 3-4.

³⁵⁶ Лотоцький А. Пионер народной литературы (памяти Г.Ф. Квитки-Основяненка) // Биржевые ведомости. – 1903. – № 391. – С. 4.

³⁵⁷ Лотоцький А. Крохи літературного наследия С.В. Руданського // Киевская старина. – 1902. – № 12. – С. 147-155.

³⁵⁸ Лотоцький А. Украинский баян (Н.В. Лисенко) // Биржевые ведомости. – 1903. – № 389. – С. 2-3.

³⁵⁹ Лотоцький О. Проф. Флоринський і українсько-руське письменство // Літературно-науковий вісник. – 1900. – № 6. – С. 4-5.

³⁶⁰ Лотоцький А. И.К. Тобілевич // Корифей украинской сцены. – К., 1901. – С. 8-10.

³⁶¹ Лотоцький А. М.Л. Кропивницький // Корифей украинской сцены. – К., 1901. – С. 15-17.

³⁶² Лотоцький О. Памяти П.Я. Стебницького // Український Вісник. – 1925. – № 1. – С. 3-5.

Стоцькому³⁶³, П. Чижевському³⁶⁴, В. Антоновичу³⁶⁵, В. Смиренку³⁶⁶, Є. Лукасевичу³⁶⁷, Я.Н. Бодуену де Куртене³⁶⁸, С. Єфремову³⁶⁹, В. Доманицькому³⁷⁰, В. Біднову³⁷¹.

Тож, як бачимо, біографічні дослідження присвячувалися як добре знаним українським діячам, так і особистостям, які були мало відомі громадськості, наприклад, священику з Поділля Василю Гречулевичу. Зважаючи на той слід, який ця людина залишила у житті громади на Поділлі, О. Лотоцький вважає необхідним згадати основні моменти його життя, віддати шану пам'яті цій людині, хоча він і мало кому відомий поза межами своєї колишньої парафії. Дослідник відзначає сприятливе середовище, в якому зростав В. Гречулевич; його навчання; перші кроки на ниві священства; адміністративні здібності, відмічені численними нагородами; участь у житті місцевої громади, допомога якій викликала шанобливі відгуки і після смерті священика. Особлива увага звертається вченим на проповідницьку роботу В. Гречулевича, адже останній вважав, що релігійно-проповідницька діяльність має проводитися виключно народною мовою, тому всі його проповіді проголошувалися і друкувалися виключно «на малоросійском языке»³⁷². Звичайно, така позиція

³⁶³ Лотоцький О. Ювілей академіка Ст. Смаль-Стоцького // Тризуб. – 1925. – № 4. – С. 2-4.

³⁶⁴ Лотоцький О. Уривок з памяти (на могилу П.І. Чижевського) // Тризуб. – 1927. – № 75. – С. 2-3.

³⁶⁵ Лотоцький О. Памяти В.Б. Антоновича // Тризуб. – 1928. – № 122. – С. 2-4.; Лотоцький О. Постаті українського громадянства 90-х років. Проф. В.Б. Антонович // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. У 3-х томах. Т. 1. – К.: Заповіт. – 1997. – С. 377-380.

³⁶⁶ Лотоцький О. Український Никодим (В.Ф. Смиренко) // Тризуб. – 1928. – № 128-129. – С. 3-4.

³⁶⁷ Лотоцький А. Д-р С.К. Лукасевич (некролог) // Тризуб. – 1930. – № 211. – С. 2.

³⁶⁸ Лотоцький О. Ян Неціслав Бодуен де Куртене (некролог) // Тризуб. – 1931. – № 260-261. – С. 2-3.

³⁶⁹ Лотоцький О. Лицар національного обов'язку (С.О. Єфремов) // Українське життя. – 1926. – № 10. – С. 7-9.

³⁷⁰ Лотоцький О. Під тягарем громадської праці (на 15 роковини смерті В.М. Доманицького) // Тризуб. – 1925. – 22 липня. – № 5. – С. 2-4.

³⁷¹ Лотоцький О. Над свіжою могилою В. Біднова // Тризуб. – 1935. – № 28-29. – С. 2-4; Łotocki A. Pamięci prof. Wasyła Bidnowa // Elpis. Czasopismo teologiczne. – 1935. – № 1-2. – S. 282-301.

³⁷² Лотоцький А. Памяти протоієрея В.Я. Гречулевича (по поводу тридцатилетия со дня его смерти) // Киевская старина. – 1900. – № 6. – С. 282.

отримувала тільки схвальні відгуки з боку О. Лотоцького, який сам був прихильником використання і у навчанні, і у просвітницькій діяльності української мови. Тому, мабуть, найбільше уваги у характеристиці життєвого шляху В. Гречулевича дослідник приділив висвітленню його позицій щодо використання української мови у релігійно-просвітницькій діяльності.

Цікавою є розвідка, присвячена літературній спадщині С. Руданського (1834–1873 рр.). Вона не є оглядом життєвого шляху українського поета. У ній дослідник звертає увагу на те, що досить багато втрачено з творчої спадщини поета. Аби повернути загублене, слід враховувати всі можливі джерела, що можуть хоч трохи розширити коло відомих праць. Тож, саме це і намагався зробити О. Лотоцький, аналізуючи рукописний альбом з віршами, що потрапив до нього. Після проведення порівняльного аналізу невідданих віршів з тими, що безсумнівно належать С. Руданському, вчений приходять до висновку, що певну частку вміщених в альбомі віршів можна зарахувати до спадщини поета³⁷³.

Увагу О. Лотоцького привертала і постать І. Тобілевича, який, на його думку, органічно поєднував у собі талант драматурга і артиста. Надзвичайно вдалими досліднику здавалися образи людей старшого покоління, їх найменші внутрішні переживання у висвітленні І. Тобілевича³⁷⁴.

Цікавим є те, що походячи з родини священика, досліджуючи церковну історію О. Лотоцький майже не присвячував свої біографічні розвідки церковним діячам. Зокрема, у першій частині його мемуарів у невеличкому розділі «Київське духовенство» відмічається, що незважаючи на русифікаторську політику на українських землях ще залишилися на церковних посадах українці, зокрема протоіереї П. Лебединцев, О. Браїловський,

³⁷³ Лотоцький А. Крохи літературного насліддя С.В. Руданського // Киевская старина. – 1902. – № 12. – С. 148-155.

³⁷⁴ ІР НБУВ – Фонд 335. Особовий архівний фонд Лотоцького О.Г. – Опис 1. – Спр. № 2. Лотоцький Олександр Ігнат'євич. Окончание статьи о творчестве И.К. Тобилевича; 1900–1907. – Арк 1-5.

П. Орловський, і коротко характеризується їх діяльність³⁷⁵. Подаючи в третій частині «Сторінок минулого» короткий огляд історії православної Церкви на українських землях, О. Лотоцький відмічає, що серед духовних осіб найбільше запам'яталася постать єпископа новгородського Арсенія (Стадницького), який за походженням був українцем. Автор спогадів з пошаною відзивався про цю людину, про його розум, енергійність, організаторські здібності. Проте жаль викликало те, що проживав він за межами українських земель, а його здібності не прислужилися українському народові. Тому постать єпископа Арсенія подавалася як приклад «марнування нашої національної сили»³⁷⁶.

Окрема розвідка присвячена протоієрею з Поділля – Є. Сицинському. Він привернув увагу вченого тим, що був активним учасником дослідження історії свого краю, членом Подільського церковного історико-археологічного товариства, редактором «Подольских Епархиальных ведомостей», про його праці схвально відзивалися В. Антонович та М. Грушевський. Значущість діяльності цієї людини для дослідження історії Поділля відмічає і О. Лотоцький³⁷⁷.

Найчастіше у своїх біографічних нарисах О. Лотоцький висвітлює діяльність трьох українських діячів: Т. Шевченка, М. Грушевського та С. Петлюри.

Безпосереднє знайомство з М. Грушевським відбулося під час навчання О. Лотоцького у Київській духовній академії (1892–1896 рр.). Протягом наступних років їх шляхи неодноразово перетиналися, наукова співпраця переросла в дружні відносини³⁷⁸.

У своїх статтях та спогадах О. Лотоцький неодноразово звертався до постаті М. Грушевського. Ще у 1916 р. у статті «На общественном посту», що була надрукована у газеті «Украинская жизнь», О. Лотоцький підкреслював, що ім'я М. Грушевського стоїть поруч з найвидатнішими особистостями нашої історії. Подаючи короткий нарис

³⁷⁵ Лотоцький О. Сторінки минулого. – Ч. 1... – С. 206-209.

³⁷⁶ Лотоцький О. Сторінки минулого. – Ч. 3... – С. 222-227.

³⁷⁷ Łotocki A. Protojerej Eufemiusz Siciński // Elpis. Czasopismo teologiczne. – 1937. – № 1-2. – S. 202-208.

³⁷⁸ Лотоцький О. Сторінки минулого. – Ч. 1... – С. 50-65.

життєвого шляху М. Грушевського, О. Лотоцький відзначав його ідейне натхнення, енергію та цілеспрямованість. Відзначалося сприятливе родинне оточення, рання зацікавленість українською історією та літературою, наполегливість у досягненні поставленої мети. Дослідник вважав, що реалізація організаторських здібностей М. Грушевського у повній мірі відбулася під час роботи вченого у Львові. О. Лотоцький наголошує, що в умовах, які склалися на час приїзду до Львова М. Грушевського, останній став єдиним представником української науки у Галичині. Що стосується керівництва Науковим товариством ім. Т. Шевченка, особливо видання «Записок НТШ», то, на думку О. Лотоцького, ця справа потребувала визначної особистої ініціативи, особистого керівництва. Саме це, за його словами, і привніс у наукове життя Галичини М. Грушевський³⁷⁹.

Олександр Лотоцький висвітлював діяльність М. Грушевського не лише як науковця, а й як громадського та політичного діяча. Їх шляхи неодноразово перетиналися, тому не дивно, що у своїй праці мемуарного характеру «Сторінки минулого» О. Лотоцький велику увагу приділяє особистості Михайла Сергійовича: «М.С. Грушевський з своєї вдачі – найперше учений. Проте сильний темперамент громадського діяча не тільки надав особливий життєвий інтерес його науковій праці, але й потягнув його на ширший шлях громадської діяльності». О. Лотоцький відмічає, що вчений надавав першорядного значення освіті широких мас, був ініціатором та учасником багатьох літературних організацій, товариств, знаходив час для популярно-наукової праці, займався справами українського мистецтва³⁸⁰. У зображенні О. Лотоцького М. Грушевський постає як надзвичайно активна, багатогранна людина з невичерпаним джерелом ініціативи та енергії.

На думку О. Лотоцького, М. Грушевський за своїм внутрішнім станом переважно науковець, але різнобічність у

³⁷⁹ Белоусенко А. (псевдонім О. Лотоцького) На общественном посту. М.С. Грушевский как общественный деятель // Украинская жизнь. – 1916. – № 12. – С. 17-21.

³⁸⁰ Лотоцький О. Сторінки минулого. – Ч. 2... – С. 150-153.

зацікавленнях, енергійність призвели до того, що він став й активним громадським, а пізніше і політичним діячем. Для прикладу він згадує участь М. Грушевського у боротьбі галицької громади за свій університет, просвітницьку роботу професора, публіцистичну діяльність (зокрема, на початку ХХ ст. відбувалася його співпраця з виданнями «Український вісник», «Українське життя», «Речь», «Русские ведомости» тощо). У своїх спогадах «Сторінки минулого» О. Лотоцький аналізує проблеми існування у Петербурзі української громади, особливо студентства. Відзначає, що на початку ХХ ст. поступово вироблявся «той тип молодого українського громадянина», який через декілька років буде відігравати провідну роль в українському політичному житті. Помітний вплив на українське студентство, за словами О. Лотоцького, мав саме М. Грушевський, який під час своїх приїздів приділяв багато уваги спілкуванню з молоддю³⁸¹.

Що стосується відносин із супротивниками, в тому числі і політичними, то, на думку О. Лотоцького, головною причиною їх ненависті були незалежність та високий авторитет М. Грушевського. Олександр Гнатович був переконаний, що вчений представляв собою в українському русі дуже значну особистість, що його заслуги у вираженні українських національних прагнень надзвичайно великі, тому супротивникам, опонентам неможливо пройти повз нього³⁸².

Незважаючи на прихильне ставлення до М. Грушевського, О. Лотоцький все ж не ідеалізує його, відзначає автократичні риси у характері вченого, пояснюючи це тим, що М. Грушевський звик спілкуватися зі своїми студентами і цей стиль комунікації зберігався і тоді, коли колишні студенти ставали визнаними особистостями, а також переносився й на інші сфери. Це врешті-решт призводило до певних конфліктів, наприклад, до загострення відносин з

³⁸¹ Лотоцький О. Сторінки минулого. – Ч. 2... – С. 155-156.

³⁸² Белоусенко А. (псевдонім О. Лотоцького) На общественном посту. М.С. Грушевский как общественный деятель // Украинская жизнь. – 1916. – № 12. – С. 28.

його учнями, як це сталося з С.Томашівським. Однак О.Лотоцький наголошував, що всі вади і недоліки вдачі М.Грушевського переважає його внесок у розвиток українського громадянства, української історичної науки.

Звичайно, О.Лотоцький віддавав данину і науковій діяльності М.Грушевського, його різнобічності і працездатності. У статті «Современное положение украиноведения» міститься огляд розвідки Михайла Сергійовича «Вопрос об украинских кафедрах и нужды украинской науки»³⁸³. Серед науково-популярних праць М.Грушевського, які призначалися для широкого загалу, О.Лотоцький відмічав насамперед наступні: «Про старі часи на Україні», «Ілюстрована історія України», «Козацький батько – Б.Хмельницький», «Про українську мову і школу». Відзначається актуальність висвітлення М.Грушевським національного питання в Росії, те, що воно розглядається не тільки у рамках українських земель, а як потреба всіх народів Російської імперії. Такий підхід, на думку Олександра Гнатовича, робив ідеї М.Грушевського відносно національних прав народів цікавими не тільки для українців, а й для представників інших національностей, що проживали на теренах Російської держави³⁸⁴.

Як найбільш «капітальну самостійну працю» М.Грушевського розглядав О.Лотоцький «Історію України-Руси». На його думку, наукова праця професора має для українців ще й важливе суспільне значення, адже вона складає надзвичайно помітний етап в історії українського самопізнання, продовжуючи культурницьку роботу ще одного визначного українського діяча – М.Драгоманова.

О.Лотоцький надавав належне тому, що дослідження представляє величезний науковий доробок, повну і детальну історію України. Також, він наголошував, що не дивлячись на науковий характер видання «Історії України-Руси», виклад матеріалу легко сприймається і широкими

³⁸³ Л. (криптонім О.Лотоцького) Современное положение украиноведения // Вестник воспитания. – 1907. – № 8. – С. 163-175.

³⁸⁴ ЦДА України, м. Київ. – Фонд 1225. Бумаги Лотоцких (1887–1916). – Опис 1. – Спр. № 14. А.И. Лотоцкий «Освобождение России и украинский вопрос» (рецензія на книгу професора М. Грушевського); 1907. – Арк 1-2.

колами громадськості, які не є спеціалістами в історичній галузі. Необхідності додатково рекомендувати цю працю, на думку О. Лотоцького, немає, адже від цього звільняє науковий авторитет автора «Історії України-Руси»³⁸⁵.

Постійну увагу у своїх нарисах, присвячених окремим персоналіям української історії, приділяв О. Лотоцький постаті Т. Шевченка. Ще з часів навчання у Київській духовній семінарії з'являються його перші публікації про українського поета. Зокрема, як вже згадувалося, члени студентської громади проводили святкування шевченкових роковин, на одному з яких О. Лотоцький читав реферат «Політично-суспільні ідеали Т. Шевченка», що пізніше був надрукований у «Правді»³⁸⁶. Надалі творчий доробок О. Лотоцького продовжував поповнюватися статтями про Т. Шевченка³⁸⁷. Навіть у рецензії на повне видання «Кобзаря» більшу частину матеріалу дослідник присвятив висвітленню власного погляду на творчість Т. Шевченка, якого вважав національним поетом з ідеями загальнолюдського значення. Щодо самого видання, О. Лотоцький підкреслював добру редакційну роботу, проведену В. Доманицьким, адже було зібрано раніше невідомі вірші, встановлено хронологію творів. Як зауваження, дослідник відзначав суб'єктивний підхід при виборі варіантів у тих випадках, коли було декілька зразків робіт. Крім того, висловлювалося побажання трохи знизити вартість «народного» видання (з 60 к.), аби воно стало більш доступним широким масам населення³⁸⁸.

Для О. Лотоцького характерним є не лише захоплення Т. Шевченком як поетом, а й визнання громадянського та політичного значення його творчості. «Великий поетичний

³⁸⁵ Лотоцький О. Рецензія. М. Грушевський. Історія України-Руси // Украинский вестник. – 1906. – № 1. – С. 195.

³⁸⁶ Лотоцький О. Сторінки минулого. – Ч. 1... – С. 62.

³⁸⁷ Лотоцький А. Памяти Т.Г. Шевченко // Новости. – 1901. – № 56. – С. 3; Лотоцький А. Т. Шевченко // Новости. – 1903. – № 391. – С. 1; Лотоцький А. Памяти Т. Шевченка // С. Петербургские ведомости. – 1903. – № 55. – С. 2; Лотоцький А. Т. Шевченко (Основные мотивы его поэзии и влияние его на позднейших украинских писателей) // С. Петербургские ведомости. – 1902. – № 55. – С. 3-4; Лотоцький А. Т. Шевченко // Наша газета. – 1909. – № 47-50. – С. 1.

³⁸⁸ А.Л. (криптонім О. Лотоцького) Рецензія. Т. Шевченко. Кобзарь. – СПб., 1908 г. // Вестник воспитания. – № 6. – С. 21-26.

талант», «дорогоцінний самоцвіт української літератури», «геніальна постать поета», «син народа і геніальний співець його долі» – так висловлюється дослідник, характеризуючи українського поета³⁸⁹. Великого значення надається вченим не тільки самій постаті Т. Шевченка, його творчості, а й навіть відзначенню його роковин, вшануванню його пам'яті. Адже заходи, що влаштовувалися на честь поета, на думку публіциста, сприяли збереженню національної самосвідомості, а для представників української громади поза межами України – підтримці відчуття реального зв'язку з рідною землею³⁹⁰. «Шевченківські дні», як їх називав О. Лотоцький, – це дні єднання для всіх, хто відчуває зв'язок з батьківщиною, з її культурно-громадськими інтересами³⁹¹.

Уже перебуваючи в еміграції, О. Лотоцький у збірці «Поезії Тараса Шевченка під російською цензурою» виклав історію видання 1907 р. «Кобзаря» Т. Шевченка без цензурних правок, увесь перебіг боротьби членів української громади Петербурга за те, щоб нарешті громадськість могла ознайомитися з творами поета в оригіналі, а не після цензурних правок³⁹².

Піднесення значення Т. Шевченка з роками лише посилювалося у О. Лотоцького. Учений постійно його презентував виключно як національного поета України³⁹³. Постать Т. Шевченка ніби стала втіленням переконання, що Україна має бути незалежною. В умовах емігрантського життя це відчуття тільки зростало. Шевченкові річниці сприймалися як національне свято, дні великого піднесення; творча спадщина поета – як концентрація української душі, українських потреб; життя Т. Шевченка – як повторення

³⁸⁹ Білоусенко О. (псевдонім О. Лотоцького) Шевченків день // Рада. – 1909. – № 52. – С. 1.

³⁹⁰ Білоусенко О. (псевдонім О. Лотоцького) Шевченкові роковини // Рада. – 1909. – № 53. – С. 1; Лотоцький А. Общественные идеалы поэзии Т. Шевченка // Южные записки. – 1905. – № 9. – С. 2-4.

³⁹¹ ЦДА України, м. Київ. – Фонд 1225. Бумаги Лотоцких (1887–1916). – Опис 1. – Спр. № 12. А.И. Лотоцкий «Памяти апостола свободы» (26 февраля 1861 – 26 февраля 1909 г.) (Посвящено памяти Т.Г. Шевченко); 1909. – Арк. 2.

³⁹² Лотоцький О. Поезії Тараса Шевченка під російською цензурою. – Львів, 1937. – 24 с.

³⁹³ Lototskiy O. Chevchenko – poète national de l'Ukraine // France-Ukraine. – 1926. – № 3-4. – Р. 3.

історичної долі України. У рядках поета О. Лотоцький убачав вказівку щодо устрою незалежної України («...в своїй хаті своя правда і сила, і воля...»), вважаючи, що «своїм пророчим оком» у віршованих рядках він навіть передбачив те, що українські землі потраплять у вир революційних подій. Важливим для вченого було те, що зберігалася роль Т. Шевченка в історичній долі народу. Завдання для майбутнього – «вшанування нашого генія по його заслугі», ширше висвітлення його творчості³⁹⁴.

Власне не просто творчості, поетичному таланту, а, насамперед, політично-громадським ідеям поета надавав великого значення О. Лотоцький. На його думку, вони мають яскраво виражений національний характер, проте відображають загальнолюдські ідеали: справедливість, рівність, братерство, протести проти рабства³⁹⁵. Для вченого ім'я Т. Шевченка – це синтез демократичних прагнень та ідеалів³⁹⁶. Дослідник вважає, що світогляд Т. Шевченка і як людини, і як громадянина змінювався, проте головні ідеї залишалися незмінними – національна свобода та державна незалежність. Заради їх відображення, на думку вченого, використовувалися поетом історичні образи, давалися оцінки подій та осіб, у тому числі й відносин українців з польським та російським народами. Зважаючи на опис численних утисків як з боку Польщі, так і з боку Росії, які містяться у творах Т. Шевченка, для О. Лотоцького видавалася дивною думка деяких російських критиків, що поет закликав до українсько-російського міждержавного єднання. Пояснення такого припущення історик убачав у незнанні і нерозумінні його творів або у їх свідомому використанні у політичних цілях³⁹⁷. Літературна діяльність поета розглядається науковцем як прояв його любові до

³⁹⁴ Лотоцький О. Шевченкові роковини // Тризуб. – 1927. – 13 березня. – № 11 (69). – С. 2-4.

³⁹⁵ ЦДІА України, м. Київ. – Фонд 1225. Бумаги Лотоцьких (1887–1916). – Опис 1. – Спр. № 11. А.І. Лотоцький «Памяти Т.Г. Шевченко (к 42-й годовщине смерти поэта)»; 1903. – Арк 1-55.

³⁹⁶ ЦДІА України, м. Київ. – Фонд 1225. Бумаги Лотоцьких (1887–1916). – Опис 1. – Спр. № 12. А.І. Лотоцький «Памяти апостола свободы» (26 февраля 1861 – 26 февраля 1909 г.) (Посвящено памяти Т.Г. Шевченко); 1909. – Арк 1.

³⁹⁷ Лотоцький О. Ідея державної незалежності України в творах Т. Шевченка // Тризуб. – 1928. – 22 липня. – № 28-29. – С. 18-22.

батьківщини, з якою він ніколи не втрачав зв'язку. Т. Шевченко презентується дослідником як народний поет не лише за змістом творів, а більше по тому духу, яким вони наповнені³⁹⁸. Учений стверджував, що саме його творчість стала джерелом визвольних ідей для українців наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. На думку науковця, це зумовлювалося тим, що органічною властивістю світогляду поета була ідея державної незалежності України³⁹⁹.

Узагалі, при ознайомленні з аналізом шевченкових поглядів, який робить О. Лотоцький, відчувається, що у ці розвідки дослідником вкладалося досить багато власних думок, зумовлених особистими переживаннями та уявленнями щодо долі України. Оспівування та аналіз діяльності Т. Шевченка стали для О. Лотоцького дуже вдалим засобом для висловлення своїх ідей, своєї переконаності у необхідності державної незалежності України. Особливо це помітно у публікаціях, що виходили в емігрантську добу життя вченого, у 20–30-х рр. ХХ ст. Адже саме тоді це переконання зумовлювало і напрямок наукової діяльності О. Лотоцького: студювання історії Української православної церкви, доведення її права на автокефалію. Аналіз творчості Т. Шевченка став ще одним засобом поширення ідеї української державної незалежності для дослідника. «Він натурально має бути лише патріотом-самостійником, прихильником власної незалежної держави», – це висновок, який робить О. Лотоцький, аналізуючи громадянські та політичні ідеали Т. Шевченка. Учений був переконаний, що поширення і засвоєння творів поета має сприяти усталенню серед українського народу ідеї державної незалежності України⁴⁰⁰.

Наступна постать у біографічних студіях О. Лотоцького – С. Петлюра. Його дослідник позиціонував як «провідника» української визвольної боротьби⁴⁰¹. Якщо Т. Шевченко

³⁹⁸ ЦДА України, м. Київ. – Фонд 1225. Бумаги Лотоцьких (1887–1916). – Опис 1. – Спр. № 10. А.И. Лотоцкий «Т.Г. Шевченко»; 1903. – Арк 2-3.

³⁹⁹ Лотоцький О. Державницький світогляд Т. Шевченка. – Львів, 1937. – С. 1-8.

⁴⁰⁰ Лотоцький О. Ідея державної незалежності України в творах Т. Шевченка // Тризуб. – 1928. – 22 липня. – № 28-29. – С. 24.

⁴⁰¹ Лотоцький О. Справжні пружини // Тризуб. – 1927. – 13 листопада. – № 42 (100). – С. 9-10.

сприймався істориком як дух незалежної України, то С. Петлюра – як живий символ державної незалежності України. Власне весь життєвий шлях С. Петлюри, «хресний шлях», представлявся О. Лотоцьким виключно як служіння українській державній справі, метою якої був добробут усього народу. Пам'ять про «Петлюру-Мученика», який «душу свою оддав за Україну», мала об'єднати всіх прихильників ідеї незалежної України, незважаючи на розбіжності. Пояснював учений це тим, що в еміграції немає підґрунтя для створення нових державних концепцій, тож необхідно було зберігати вже складені традиції, виразником яких і був для нього С. Петлюра⁴⁰². Сприйняття С. Петлюри як головного провідника у боротьбі за українську незалежність пояснювалося переконанням, що у переломні, революційні моменти життя народу вся його потенційна сила зосереджується в якійсь одній особі, що стає виразником його інтересів. Саме такою особистістю представляв О. Лотоцький С. Петлюру. На підтвердження тези, що для останнього головною ідеєю державної діяльності була українська незалежність, дослідник наводить цитати виступів діяча, його думки, що ілюструють і розкривають цю тезу⁴⁰³. За подібним принципом побудована і окремо видана робота О. Лотоцького, присвячена С. Петлюрі. Автор збірки подає характеристики, висновки про основні напрями діяльності, плани та переконання С. Петлюри, які дослідник доповнив витягами з виступів, листів, статей діяча. Тож, цю роботу О. Лотоцького слід розглядати не як монографію, присвячену висвітленню життєвого шляху особистості, а як добірку матеріалів С. Петлюри, яку зробив учений. Основні думки, що О. Лотоцький намагався розкрити через цитування, наступні: формування С. Петлюри як громадянина-патріота відбувається з ранньої юності; у його вдачі сполучилися і хист до письменництва, і до публічних виступів, і організаторські здібності⁴⁰⁴; беззаперечна віра в українську державність, яка

⁴⁰² Лотоцький О. Заповіт Симона Петлюри // Тризуб. – 1926. – 6 червня. – № 34. – С. 6-12.

⁴⁰³ Лотоцький О. Державний провід Симона Петлюри. – Париж, 1930. – С. 11-19.

⁴⁰⁴ Лотоцький О. Симон Петлюра, як політик і держ. муж. – 3-е скорочене видання. – Париж, Лондон, 1951. – С. 9-10.

забезпечила йому популярність серед широких мас населення⁴⁰⁵; віра в те, що поразка в національно-визвольних змаганнях 1917–1920 рр. – це лише перехідний етап⁴⁰⁶; упевненість у тому, що «орієнтації на власні сили» недостатньо, необхідно використовувати допомогу великих держав, для того щоб здобути незалежність⁴⁰⁷; план на найближче майбутнє – створення блоку держав балтійсько-чорноморського басейну⁴⁰⁸; необхідність вирішити питання оборони кордонів Української держави⁴⁰⁹; матеріально-технічна підготовка (заздалегідь) до продовження боротьби за українську незалежність⁴¹⁰; важливість церковного питання для держави, обов'язковість скасування залежності Української православної церкви від Московського патріархату⁴¹¹; уряд УНР мав продовжувати свою діяльність і поза межами України аби не зупинялась боротьба за незалежність⁴¹²; головна запорука перемоги – солідарність як в думках, так і в діях⁴¹³.

Також, серед матеріалів, присвячених персоналіям, виділяються дві статті, побудовані на аналізі епістолярної спадщини. У Варшаві, будучи директором Українського Наукового Інституту, О. Лотоцький придбав архів М. Драгоманова, переписка якого зацікавила вченого. Історик опублікував уривки з листування П. Куліша та І. Рудченка-Білика з М. Драгомановим та проаналізував особливості їх відносин.

Висвітлюючи листування П. Куліша та М. Драгоманова, О. Лотоцький відмічає «діловий, сухуватий» тон першого етапу переписки (05.07.1875 р. – 22.03.1883 р.), яка велася російською мовою. Паралельно О. Лотоцький наводить витяги з листів П. Куліша до І. Пулюя, з яких видно негативне ставлення автора особисто до М. Драгоманова та

⁴⁰⁵ Лотоцький О. Симон Петлюра, як політик і держ. муж. – 3-е скорочене видання. – Париж, Лондон, 1951. – С. 14-15.

⁴⁰⁶ Там само. – С. 19-20.

⁴⁰⁷ Там само. – С. 23-25.

⁴⁰⁸ Там само. – С. 26-27.

⁴⁰⁹ Там само. – С. 34.

⁴¹⁰ Там само. – С. 35-36.

⁴¹¹ Там само. – С. 41-49.

⁴¹² Там само. – С. 51-52.

⁴¹³ Там само. – С. 54-55.

його політичної діяльності. Натомість, листи другого періоду (09.01.1893 р. – 06.07.1895 р.) писалися українською мову і «визначалися сердечнішим відношенням автора до Драгоманова»⁴¹⁴. Причину таких змін О. Лотоцький убачає у відчуженні обох діячів від української громадськості та наявності спільних культурних інтересів. З боку П. Куліша науковець прослідковує підкреслення спільності його життєвої місії з призначенням М. Драгоманова та визнанням національних заслуг останнього. Також, дослідник відмічає, що окрім еволюції у відносинах двох українських діячів за листами П. Куліша можна відстежити певні моменти його особистого життя: відносини з українськими діячами, стан здоров'я, плани наукової та видавничої діяльності⁴¹⁵.

Листування І. Рудченка-Білика з М. Драгомановим дає можливість О. Лотоцькому презентувати життєву позицію першого, адже листи його «отверті й щирі». У першу чергу, характеризуються життєві умови Івана Рудченка, які впливали на його творчу діяльність⁴¹⁶. Проте головний акцент робиться на аналізі його національного світогляду, на ідейній залежності від М. Драгоманова, що підтверджується витягами з листів⁴¹⁷. Усебічно вивчаючи тексти листів І. Рудченка, О. Лотоцький відмічає об'єктивне розуміння письменником політичної позиції М. Драгоманова, але в той же час – висловлення й власних думок, наприклад, щодо

⁴¹⁴ Лотоцький О. П.О. Куліш та М.П. Драгоманов у їх листуванні. – Прага: Видання Українського історично-філологічного товариства в Празі, 1937. – С. 1-11; ЦДАВО України. – Фонд 4465. Колекція окремих документальних матеріалів українських націоналістичних емігрантських установ, організацій та осіб. – Опис 1. – Спр. № 587. Стаття Лотоцького О. «П.О. Куліш і М.П. Драгоманов у їх листуванні». – Арк. 1-12; ЦДАВО України. – Фонд 4372. Українське історико-філологічне товариство в Празі. – Опис 1. – Спр. № 26. Стаття Лотоцького О. «П.О. Куліш і М.П. Драгоманов у їх листуванні». Гранки. – Арк. 1-3.

⁴¹⁵ Лотоцький О. П.О. Куліш та М.П. Драгоманов у їх листуванні. – Прага: Видання Українського історично-філологічного товариства в Празі, 1937. – С. 11-14; ЦДАВО України. – Фонд 4465. Колекція окремих документальних матеріалів українських націоналістичних емігрантських установ, організацій та осіб. – Опис 1. – Спр. № 587. Стаття Лотоцького О. «П.О. Куліш і М.П. Драгоманов у їх листуванні». – Арк. 13-24; ЦДАВО України. – Фонд 4372. Українське історико-філологічне товариство в Празі. – Опис 1. – Спр. № 26. Стаття Лотоцького О. «П.О. Куліш і М.П. Драгоманов у їх листуванні». Гранки. – Арк. 4-7.

⁴¹⁶ Лотоцький О. До світогляду старого українофілства (з листування І.Я. Рудченка-Білика з М.П. Драгомановим). – Варшава. – Львів, 1938. – С. 3-4.

⁴¹⁷ Там само. – С. 5-9.

необхідності самостійного розвитку національної літератури, всебічного вивчення народного життя, що іноді навіть призводить до полеміки⁴¹⁸. Саме ці моменти трактує О. Лотоцький як позитивний показник для українського національного руху. Адже спроби критичного осмислення драгоманівських ідей давали можливість сформулювати більш корисні для українців національно-політичні ідеї. Крім того, прослідковується і ставлення самого дослідника до політичної позиції М. Драгоманова, ідеї якого, на думку О. Лотоцького, поступово мали призвести до повного заспокоєння українського руху та розчинення українців в Російській державі. Тому, задля користі українського громадянства, треба було знаходити нові чинники, що мали впливати на світогляд народу⁴¹⁹.

Досить цікавими у плані біографістики є спомини О. Лотоцького «Сторінки минулого». Три томи спогадів насичені невеликими біографічними нарисами громадських, політичних, культурних діячів, з якими довелося зустрітись автору мемуарів. У цій автобіографічній праці життя вченого у значній мірі представлено не просто як ланцюг подій, а як опис людей, які з'являлися у житті науковця і в тій чи іншій мірі впливали на його перебіг. Звичайно, у першу чергу спогади присвячувалися родинному оточенню, друзям, викладачам. Що стосується колишніх однокурсників, як по семінарії, так і по академії, то характеризувалися переважно їх моральні якості, погляди на громадського-політичне життя, їх подальші життєві досягнення⁴²⁰. Говорячи про викладачів, окрім політичних уподобань та моральних якостей відзначав О. Лотоцький ще й володіння своїм предметом. З найбільшою пошаною відзивався про тих, хто переймався долею українського народу, як, наприклад, професор М. Петров, росіянин, який переживав за український народ⁴²¹. Окремий розділ першої частини спогадів О. Лотоцького присвячений відомим постатям

⁴¹⁸ Лотоцький О. До світогляду старого українофільства (з листування І.Я. Рудченка-Білика з М.П. Драгомановим). – Варшава. – Львів, 1938 – С. 10-23.

⁴¹⁹ Там само. – С. 24.

⁴²⁰ Лотоцький О. Сторінки минулого. – Ч. 1... – С. 54-55, 106-107.

⁴²¹ Там само. – С. 29, 114-122.

українського громадського, наукового, культурного життя 90-х років XIX ст.: В.Б. Антонович⁴²², О.Я. Кониський⁴²³, М.С. Грушевський⁴²⁴, І.С. Левицький⁴²⁵, М.В. Лисенко⁴²⁶, М.П. Старицький⁴²⁷, М.Р. Рильський⁴²⁸, В.М. Доманицький⁴²⁹, Ф.П. Матушевський⁴³⁰. Ці короткі біографічні нариси містять вибрані відомості про життєвий шлях цих діячів, характеристику їх громадської, культурної діяльності, внеску у відродження українського національного життя.

Презентація петербурзького періоду життя О. Лотоцького також насичена біографічними матеріалами. Друга частина спогадів містить відомості про представників української громади у Петербурзі на початку XX ст., не тільки добре відомих широкому загалу, а й менш знаних (Є. Грибішов, О. Бородай, О. Шишкевич, М. Корчинський, М. Кушнір тощо)⁴³¹. Більш розлогі характеристики присвячені відомим українським діячам та тим, хто з розумінням ставився до потреб українства: П.Я. Стебницькому, Д.Л. Мордовцю, О.О. Русову, Ф.К. Вовку, Ф.Є. Коршу, О.О. Шахматову. Головний мотив цих нарисів – відзначення внеску цих діячів у розвиток українського національного руху, української культури, їх громадянсько-політичної позиції. Зокрема, П. Стебницький презентувався як «лицар громадської праці», «незамінний товариш в роботі чи порадник»⁴³²; говорячи про О. Русова, відмічався його внесок у розвиток українського громадського руху⁴³³, про Ф. Вовка – те, що ця людина могла дати набагато більше, насамперед в науці, ніж встигла⁴³⁴; про Д. Мордовця – його літературний талант, наявність українських настроїв в його працях⁴³⁵; Ф. Корш

⁴²² Лотоцький О. Сторінки минулого. – Ч. 1... – С. 168-174.

⁴²³ Там само. – С. 175-180.

⁴²⁴ Там само. – С. 181-185.

⁴²⁵ Там само. – С. 186-188.

⁴²⁶ Там само. – С. 189-192.

⁴²⁷ Там само. – С. 193-196.

⁴²⁸ Там само. – С. 200.

⁴²⁹ Там само. – С. 215-223.

⁴³⁰ Там само. – С. 235-237.

⁴³¹ Лотоцький О. Сторінки минулого. – Ч. 2... – С. 55-71.

⁴³² Там само. – С. 33-41.

⁴³³ Там само. – С. 41-45.

⁴³⁴ Там само. – С. 45-51.

⁴³⁵ Там само. – С. 19-32.

характеризувався як «оригінальна й видатна особа серед російського громадянства», яка з розумінням ставилася до вимог та національних потреб українського народу⁴³⁶. Звичайно, будучи активним громадсько-політичним діячем, О. Лотоцький не міг обійти своєю увагою й членів Державної думи, нариси про яких презентовані у третій частині спогадів науковця. Насамперед, він представив постаті членів I (А. Вязлов, М. Біляшевський, І. Присецький, А. Грабовецький)⁴³⁷ та III Дум (К. Волков, В. Солуха, О. Трегубов, І. Лучицький)⁴³⁸.

Таким чином, біографічний підхід займав значне місце в творчій діяльності О. Лотоцького. У 20–30-х рр. ХХ ст., у період розквіту інтелектуальної творчості діяча, увага вченого до персонального виміру української історії зростає. Умовно, за жанром, обсягом та призначенням можна виділити окремі видання, присвячені українцям, статті з приводу ювілейних дат, розділи в спогадах. Зацікавленість О. Лотоцького персоналіями зумовлювалася насамперед їх причетністю до українського національного руху. Його біографічні нариси представляють здебільшого не розгляд основних віх життєвого шляху людини – від народження і до смерті, а презентацію громадянських, політичних та наукових уподобань діячів. А головним критерієм позитивної оцінки у роботах ученого було вірне і сумлінне служіння українській національній справі. Метою біографічних нарисів О. Лотоцького можна вважати популяризацію знань про українських духовних та політичних лідерів.

Науково-викладацька робота в еміграції

Емігрантське життя змінило уклад професійної діяльності О. Лотоцького, адже позаду залишилась служба у Державному контролі, політична діяльність протягом 1917–

⁴³⁶ Лотоцький О. Сторінки минулого. – Ч. 2... – С. 328-348.

⁴³⁷ Лотоцький О. Сторінки минулого. – Ч. 3... – С. 41-51.

⁴³⁸ Там само. – С. 56-63.

1920 рр. Натомість, на перше місце у професійному плані виходять наукова та викладацька робота. Хоча деякі спільні риси з попередніми 20 роками також можна прослідкувати. Поза межами України вчений мешкав 18 років, ретельно відслідковуючи усі зміни, що відбувалися на її теренах, аналізуючи і роблячи власні висновки з подій, жваво реагуючи на потреби українців у Росії, зокрема, у Петербурзі. З переїздом за кордон О. Лотоцький не перестав слідкувати за життям на українських землях, але тепер уже у межах Радянського Союзу, та продовжував опікуватися проблемами української громади, але тепер уже тієї її частини, що проживала у країнах Центрально-Східної Європи. Тож, спрямування його громадської активності залишилось незмінним і в умовах емігрантського життя.

На початку 20-х рр. ХХ ст. О. Лотоцький оселився в Празі. Налагодити життя в еміграції було складно. Становище родини Лотоцьких спочатку було дуже важким. Родина проживала в малому помешканні, а сам Олександр Гнатович змушений був шукати роботу нічним сторожем на фабриці⁴³⁹. Однак О. Лотоцький і в еміграції зумів налагодити активну громадську, наукову, публіцистичну, літературну діяльність.

У 1920-х рр. у Празі постала низка українських вищих навчальних закладів, метою яких визначалося виховання української молоді, збереження власних наукових традицій. Зокрема, це були: Український Вільний Університет, Українська Господарська Академія в Подебрадах, Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова, Український інститут громадознавства. У цих установах працювали Д. Дорошенко, В. Щербаківський, Д. Чижевський, Д. Антонович, В. Сичинський та багато інших науковців⁴⁴⁰. У 1922 р. О. Лотоцького було запрошено на

⁴³⁹ Зайцев П. Мало було – Лотоцьких // Лицар праці і обов'язку – С. 35.

⁴⁴⁰ Archiwum Główny Akt Nowych. – Zespolu 9/1. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych z lat 1917–1939. – Teka № 1055. Materiały informacyjne o działalności Ukraińców w Czechosłowacji; 1931–1934 pp. – 9-11 str.; Калакура Я. Українська історіографія. – К.: Генеза., 2004. – С. 275-276; Виднянский С. Украинская эмиграция в межвоенной Чехословакии: результаты и перспективы научных исследований на Украине // Международная конференция «Русская, украинская и белорусская эмиграция в Чехословакии между двумя мировыми войнами.

посаду доцента історії канонічного права Українського Вільного Університету (УВУ). Він викладав такі дисципліни: Церква і держава, догма церковного устрою, відносини Церкви і держави в сучасних умовах, церковне управління, устрій Церкви, міжконфесіональні відносини, церковна адміністрація, церковний суд⁴⁴¹. З викладанням цих курсів учений отримав змогу відновити свої наукові студії у галузі історії Церкви.

Працюючи в УВУ, 1924 р. науковець отримав звання надзвичайного професора після видання праці «Устав князя Володимира Великого». 1926 р. за працю «Церковне право» став звичайним професором університету⁴⁴².

О. Лотоцький викладав у ці роки і в Українському Технічно-Господарському інституті у Подебрадах⁴⁴³.

Видавничий відділ УВУ випустив у світ чимало наукових праць, збірників лекцій та навчальних посібників. Зокрема, ректор УВУ Д. Антонович читав студентам спеціальні курси. Їх підсумком стала документальна монографія «Українська культура», у підготовці якої брали участь С. Наріжний, А. Яковлів, В. Січинський, Д. Дорошенко і О. Лотоцький. У цій праці можна ознайомитись зі статтею О. Лотоцького «Українське друковане слово»⁴⁴⁴.

Також, Д. Антонович став засновником Музею Визвольної Боротьби України, у якому було створено ряд відділів: табірної життя з часів війни і таборів післявоєнних, військовий, архівів Союзу Визволення України, політично-

Результаты и перспективы исследований. Фонды Славянской библиотеки и пражских архивов». Прага, 14–15 августа 1995 года. Сборник докладов. – Прага, 1995. – С. 144–146.

⁴⁴¹ Васькович В. Український Вільний Університет. Передісторія створення УВУ, його осяги й нові завдання // Науковий збірник Українського Вільного Університету. Ювілейне видання з приводу 70-ліття УВУ. – Мюнхен, 1992. – С. 19; Хроніка // Тризуб. – 1926. – 17 жовтня. – № 50. – С. 24–25.

⁴⁴² Archiwum Główny Akt Nowych. – Zespół 14. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Warszawie z lat 1917–1939. – Teka № 4086. Akta osobowe – Lotocki Aleksander; 1928–1938 pp. – Str. 5; Український Вільний Університет в Празі в роках 1926–1931. – Прага, 1931. – 458 с.

⁴⁴³ Українська Висока Політехнічна школа на чужині. Т. II. Український Технічно-Господарський Інститут (Подебради, Регенсбург, Мюнхен) 1932–1952. – Нью-Йорк, 1962. – С. 27–28.

⁴⁴⁴ Українська культура: лекції за редакцією Дмитра Антоновича / [упор. С.В. Ульяновська; Вст. ст. І.М. Дзюби; Перед. слово М. Антоновича; Додатки С.В. Ульяновської, В.І. Ульяновського]. – К.: Либідь, 1993. – С. 98–111.

дипломатичний, еміграційний тощо. Високий рівень роботи музею та багатогранність його діяльності забезпечували такі визнані на той час особистості, як професори С. Смаль-Стоцький, А. Яковлів, В. Біднов, О. Колесса і серед них – О. Лотоцький⁴⁴⁵.

На початку травня 1923 р. у Празі почало діяти Товариство «Ліга Української Культури». Діяльність Ліги проявлялася головним чином в організації публічних виступів. З доповідями у Товаристві виступала майже виключно професура українських вищих шкіл: О. Лотоцький, В. Біднов, Л. Білецький, С. Смаль-Стоцький, Д. Дорошенко, С. Шелухін та інші⁴⁴⁶. Зокрема, на засіданнях прозвучали такі виступи О. Лотоцького: «Боротьба за національну Церкву», «Громадянин-патріот П.Я. Стебницький»⁴⁴⁷.

У травні 1923 р. у Празі була створена ще одна організація – Українське історично-філологічне товариство (УІФТ). Головою товариства було обрано Д. Антоновича. УІФТ займалося у першу чергу науковою діяльністю. Основною її формою були наукові засідання, на яких зачитувалися реферати, влаштовувалися їх обговорення та наукові дискусії. Вони були прилюдні і деякі збирали сотні слухачів, головним чином, студентів. Тематика стосувалася історії України, воєнної історії, освіти, історії української літератури, мовознавства, філософії. О. Лотоцький виступав на цих наукових засіданнях з доповідями, що розкривали різноманітні проблеми української історії: «Українська полемічна література як джерело канонічного права», «Правні основи автокефалії», «Свиток Ярослава Мудрого», «Літературна та громадська діяльність Василя Доманицького»⁴⁴⁸, «Так званий Lex Josephoviana (закон 18 травня 1876 р.)»⁴⁴⁹. Загалом, за 5 років діяльності УІФТ

⁴⁴⁵ Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939 (матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої). – К: Видавництво імені Олени Теліги, 1999. – С. 8-10.

⁴⁴⁶ Там само. – С. 29.

⁴⁴⁷ Поперешній В. Ліга української культури // Тризуб. – 1926. – 16 травня. – № 31. – С. 11.

⁴⁴⁸ Поперешній В. Наші товариства // Тризуб. – 1925. – 6 грудня. – № 8. – С. 12.

⁴⁴⁹ Хроніка // Тризуб. – 1926. – 30 травня. – № 33. – С. 28.

О. Лотоцький виступив з 7 доповідями⁴⁵⁰. Протягом наступних років співпраця продовжувалася, вчений і далі презентував свої виступи на засіданнях УІФТ⁴⁵¹. 18 травня 1926 р. на одному з засідань УІФТ діяч оповідав про свою роботу в архіві Державного контролю в Петербурзі, про справи, з якими йому там довелося працювати, зокрема, про ревізію полтавських будівель та роль у цій справі кн. М. Репніна. За цю інформацію О. Лотоцькому був дуже вдячний Д. Дорошенко, який досліджував відносини Д.М. Бантиш-Каменського та кн. М. Репніна⁴⁵². 15 грудня 1926 р. О. Лотоцький брав участь у зборах УІФТ, присвячених українському філософу П. Юркевичу⁴⁵³. Із повідомленнями про діяльність уже самого Олександра Гнатовича виступали на засіданнях Товариства відомі українські діячі: Д. Антонович «О.Г. Лотоцький – лицар української книжки», Д. Дорошенко «Громадська діяльність О.Г. Лотоцького», В.О. Біднов «Наукова праця О.Г. Лотоцького»⁴⁵⁴. Товариство влаштувало також ювілейні засідання на честь своїх членів та інших видатних українських особистостей. Одне з них було присвячено 40-річчю наукової діяльності О. Лотоцького⁴⁵⁵. З товариством у вченого склалися досить тісні і плідні стосунки, тож, навіть коли він переїхав 1928 р. до Варшави, відносин не переривав і продовжував бути активним учасником діяльності УІФТ⁴⁵⁶.

Наприкінці 1924 р. було засновано Український академічний комітет (УАК) як автономний орган Історично-

⁴⁵⁰ Наріжний О. П'ять літ діяльності УІФТ в Празі // Тризуб. – 1928. – 23 грудня. – № 50 (156). – С. 21.

⁴⁵¹ Хроніка // Тризуб. – 1930. – 23 листопада. – № 44 (252). – С. 21.

⁴⁵² Андреев Віталій. Історія однієї зниклої праці або про те, що відбувається із знищеними рукописами (робота Д. Дорошенка «Дмитро М. Бантиш-Каменський і його «Історія Малої Росії»»). Дорошенко Дмитро. Дмитро М. Бантиш-Каменський і його «Історія Малої Росії» // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / Головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор І. Колесник. – Вип. 2. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – Ч. 2. – С. 27.

⁴⁵³ Хроніка // Студентський вісник. – 1926. – № 1. – С. 35.

⁴⁵⁴ Наріжний С. 15 літ діяльності Українського історично-філологічного товариства в Празі (1923–1938). – Прага, 1940. – С. 9–11.

⁴⁵⁵ Праці Українського історично-філологічного Товариства в Празі. – Т. 1. – Прага, 1926. – С. 3–4.

⁴⁵⁶ С.Н. Шостий рік діяльності Українського історично-філологічного Товариства в Празі // Тризуб. – 1929. – 23 червня. – № 26 (182). – С. 3–4.

філологічного товариства у Празі. Метою його створення було об'єднання українських наукових діячів і координація їхньої співпраці у міжнародних наукових організаціях. Членами УАК були українські вищі школи і наукові товариства у Празі, наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові, Український науковий інститут у Берліні. Комітет мав також і індивідуальних членів, серед яких був і О. Лотоцький⁴⁵⁷.

Також, у Празі виник, як продовження подібної ж організації у Відні, Союз українських журналістів і письменників на чужині. Діяльність Союзу виявлялася насамперед в організації публічних засідань, академій, дискусій, літературних вечірок тощо. В Союзі об'єдналося порівняно небагато письменників, зате значно більше було журналістів. Членом Союзу був і О. Лотоцький⁴⁵⁸.

21 грудня 1925 р. у Празі було засновано Український Республікансько-Демократичний Клуб. Першим головою Клубу і фактичним його організатором був професор О. Лотоцький. У ньому влаштовувались зустрічі його членів і гостей, виступи, концерти, літературні вечори⁴⁵⁹. Сам учений виступав на засіданнях Клубу з доповідями про так звану «рееміграцію» та про релігійну справу в Україні⁴⁶⁰. 29 січня 1927 р. Клуб організував урочистості з нагоди річниці проголошення IV Універсалу Української Центральної Ради. О. Лотоцький у ході святкувань виголосив промову, присвячену історії боротьби України за незалежність⁴⁶¹. На Загальних зборах Клубу на початку березня 1927 р. О. Лотоцького було обрано головою управи цієї організації, крім того, вчений виступив з доповіддю про українську еміграцію у Франції⁴⁶². У цьому ж році, 9 квітня, з ініціативи Українського Республікансько-Демократичного Клубу

⁴⁵⁷ Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939 (частина перша). – К., 1957. – С. 211.

⁴⁵⁸ Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939 (матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої) ... – С. 66-67.

⁴⁵⁹ Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939 (матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої) ... – С. 86; Хроніка // Студентський вісник. – 1926. – № 2. – С. 31.

⁴⁶⁰ Хроніка // Тризуб. – 1926. – 18 квітня. – № 26-27. – С. 41.

⁴⁶¹ Хроніка // Тризуб. – 1927. – 27 лютого. – № 9 (67). – С. 27.

⁴⁶² Хроніка // Тризуб. – 1927. – 13 березня. – № 11 (69). – С. 25.

відбулися ще одні урочистості, з нагоди 10 річниці становлення Української Центральної Ради, на яких О. Лотоцький мав можливість ознайомити громадськість зі своєю доповіддю «Пропащий час» та національно-державні висліди з нього»⁴⁶³. Вступне слово виголосив учений на урочистостях, влаштованих Клубом на честь 40-річчя літературної діяльності Ольги Кобилянської⁴⁶⁴. 29 березня 1928 р. Клуб організував заходи, присвячені Т. Шевченку, на яких науковець виступив з промовою⁴⁶⁵. Діяльність О. Лотоцького у Клубі з пошаною згадували його учасники і після того, як він переїхав до Варшави. Зокрема, на загальних зборах у січні 1929 р. було ухвалено рішення надіслати привітання першому голові Клубу – професору О. Лотоцькому⁴⁶⁶.

10 вересня 1925 р. при Українській Господарській Академії проходили урочистості, присвячені вшануванню пам'яті В.М. Доманицького з нагоди 15 річниці його смерті. О. Лотоцький виступив на цьому зібранні з доповіддю «Василь Доманицький як громадський діяч»⁴⁶⁷. На I Українському науковому з'їзді, що проходив у жовтні 1926 р. у Празі, на секції історично-філологічних наук О. Лотоцький зробив доповідь «Українське полемічне письменство як джерело церковного права»; на секції права та суспільних наук – «Державно-правні основи автокефалії», «Церковно-правні основи автокефалії» та був головою правничо-соціологічної підсекції⁴⁶⁸.

28 червня – 1 липня 1926 р. у Празі проходив Міжнародний Бібліологічний з'їзд, на якому з доповіддю «Правне становище української книги в Росії» виступав О. Лотоцький⁴⁶⁹. Також, він входив разом з Д. Антоновичем, О. Колесою, С. Сірополко до складу комісії, що займалася

⁴⁶³ Хроніка // Тризуб. – 1927. – 27 березня. – № 13 (71). – С. 23.

⁴⁶⁴ Хроніка // Тризуб. – 1927. – 4 грудня. – № 45 (103). – С. 30.

⁴⁶⁵ Хроніка // Тризуб. – 1928. – 6 травня. – № 17 (123). – С. 25.

⁴⁶⁶ Хроніка // Тризуб. – 1929. – 10 лютого. – № 7 (163). – С. 26.

⁴⁶⁷ Хроніка // Студентський вісник. – 1926. – № 1. – С. 35.

⁴⁶⁸ ЦДАВО України. – Фонд 4033. II Український науковий з'їзд у м. Празі, Чехо-Словаччина. – Опис 1. – Спр. № 1. Матеріали (протоколи, статут комітету, доповіді, резолюції) II Українського наукового з'їзду. – Арк. 10-13; Т.О. Український науковий з'їзд у Празі // Тризуб. – 1926. – 7 листопада. – № 50. – С. 8.

⁴⁶⁹ Хроніка // Тризуб. – 1926. – 8 серпня. – № 40. – С. 31.

організацією книжкової виставки у рамках з'їзду⁴⁷⁰. Під час бібліологічного з'їзду учасниками було прийнято рішення створити товариство прихильників української книги та видати бібліографічний часопис. Для укладання статуту товариства було створено комісію у складі О. Лотоцького та С. Сірополко⁴⁷¹.

У червні 1926 року загальні збори Празького Міжорганізаційного Комітету для вшанування пам'яті С. Петлюри прийняли постанову про видання «Збірника пам'яті Симона Петлюри» та затвердили редакційну комісію у складі О. Лотоцького, І. Мазепи, М. Мондрики, М. Славінського, О. Шульгіна⁴⁷². Як вже згадувалося, С. Петлюрі присвятив учений працю «Симон Петлюра як політик і державний муж»⁴⁷³. Звичайно, в урочистостях на вшанування пам'яті Симона Петлюри, що відбулися 1929 р. у Варшаві, він також брав участь, виступивши з промовою⁴⁷⁴.

У 1926 р. П. Скоропадським було засновано у Берліні Український науковий Інститут, який очолив Д. Дорошенко. Інститут видав низку праць представників української еміграції з метою ознайомити німецького читача з українською культурою. Серед них були мемуари О. Лотоцького та його праця «Автокефалія»⁴⁷⁵.

Учений також брав участь у культурному житті української еміграції у Франції. Він читав лекції у Парижі разом із М. Славінським, О. Шульгіним, П. Андрієвським, А. Яковлівим та іншими⁴⁷⁶. Зокрема, 1 січня 1927 р. в Об'єднаній Українській Громаді у Парижі О. Лотоцький проголосив доповідь про Українську автокефальну церкву⁴⁷⁷. А вже 16 січня в Українському клубі у Варшаві він виступав на тему «Перспективи української

⁴⁷⁰ Хроніка // Тризуб. – 1926. – 18 квітня. – № 26-27. – С. 40.

⁴⁷¹ Хроніка // Тризуб. – 1926. – 15 серпня. – № 41. – С. 27.

⁴⁷² Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). – К.: МП «Фенікс», 1992. – С. 5.

⁴⁷³ Лотоцький О. Симон Петлюра, як політик і держ. муж. – 3-е скорочене видання. – Париж, Лондон, 1951. – 76 с.

⁴⁷⁴ Хроніка // Тризуб. – 1929. – 9 червня. – № 24 (180). – С. 28.

⁴⁷⁵ Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939 (матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої) ... – С. 8-10.

⁴⁷⁶ Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939 (матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої) ... – С. 108.

⁴⁷⁷ Хроніка // Тризуб. – 1927. – 16 січня. – № 3 (61). – С. 28.

державності», в якій доводив, що ідея української державності з року у рік поглиблюється і міцнішає серед українського народу⁴⁷⁸.

Також, у Парижі 1926 р. Комітетом для вшанування пам'яті С. Петлюри була заснована Українська Бібліотека ім. С. Петлюри. Завданням Бібліотеки, яке міститься в першому розділі статуту Бібліотечного Товариства, було «сприяти у Франції студіями, присвяченими вивченню України». На чолі Бібліотечного Товариства стояла Рада, до якої почесним членом було обрано професора О. Лотоцького. У відповідь він надіслав свої привітання з нагоди відкриття бібліотеки⁴⁷⁹ і надалі був доволі частим, як для мешканця іншої країни, її відвідувачем⁴⁸⁰. В архівному відділі Бібліотеки була портретна серія, до якої Бібліотека від редакції журналу «Триzub» одержала портрет професора О. Лотоцького роботи Л. Перфецького⁴⁸¹. Власне сам журнал «Триzub» побачив світ за ініціативи С. Петлюри, П. Чижевського та В. Прокоповича. Перший його номер вийшов 15 жовтня 1925 р. у Парижі. О. Лотоцький був серед перших співробітників видання і продовжував цю співпрацю до своєї смерті в 1939 р.⁴⁸²

У 1929 р. О. Лотоцький був учасником VI з'їзду Союзу Українських Емігрантських організацій у Франції, виконував обов'язки секретаря президії з'їзду⁴⁸³.

Як бачимо, діяльність О. Лотоцького у перші роки еміграційного періоду була дуже насиченою і активною. Однак життя у Празі не задовольняло повною мірою Олександра Гнатовича. Нова перспектива постала ще у 1925 р., коли О. Лотоцького запросили на професорську посаду до Варшавського університету. Запрошення на

⁴⁷⁸ Хроніка // Триzub. – 1927. – 6 лютого. – № 6 (64). – С. 30.

⁴⁷⁹ Петлюрівець. Відкриття Української бібліотеки імені Симона Петлюри в Парижі // Триzub. – 1929. – 2 червня. – № 23 (179). – С. 4-8

⁴⁸⁰ Хроніка // Триzub. – 1931. – 11 жовтня. – № 38 (296). – С. 26.

⁴⁸¹ Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939 (матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої). – К: Видавництво імені Олени Теліги, 1999. – С. 34-39.

⁴⁸² Зайцев П. О. Г. Лотоцький (В десятиріччя смерті) // Українське слово. – 1949. – № 42 (77). – 23 жовтня. – С. 2.

⁴⁸³ Гість. VI з'їзд Союзу Українських Емігрантських організацій у Франції // Триzub. – 1929. – 2 червня. – № 23 (179). – С. 15.

кафедру церковного права відбулося за ініціативи Українського Центрального Комітету і Польського Комітету Допомоги емігрантам з України⁴⁸⁴. Учений дав згоду і з 1926 р. мав почати викладати. Проте остаточно питання вирішилося дещо пізніше. 6 червня 1928 р. Організаційна комісія Варшавського університету прийняла рішення укласти з О. Лотоцьким угоду на 3 роки з 1 вересня 1928 р., запросивши його на кафедру Історії Православних слов'янських церков та Румунської церкви Православного Богословського відділення Варшавського університету⁴⁸⁵. Керівником Богословського відділення був митрополит Діонісій, який активно виступав за автокефалію Польської православної церкви⁴⁸⁶, тож у поглядах на питання церковної організації він мав з О. Лотоцьким багато спільного.

Наступні роки перебування у Варшаві вчений залишався викладачем та завідувачем кафедри Історії Православних слов'янських та Румунської церков⁴⁸⁷. Дослідник читав

⁴⁸⁴ Хроніка // Тризуб. – 1926. – 4 квітня. – № 25. – С. 28.

⁴⁸⁵ Archiwum Główny Akt Nowych. – Zespół 14. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Warszawie z lat 1917–1939. – Teka № 4086. Akta osobowe – Lotocki Aleksander; 1928–1938 pp. – Str. 4-6, 17.

⁴⁸⁶ Archiwum Główny Akt Nowych. – Zespół 14. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Warszawie z lat 1917–1939. – Teka № 959. Autokefalia – sprawa ogłoszenia autokefalii i deklaracje biskupów, konferencje międzyministerialne; 1921–1927. – 102 str.; Teka № 960. Autokefalia – korespondencja i materiały; 1919–1933. – 178 str.; Teka № 961. Autikefalia – projekty: «Ustawy o stanowisku prawnym Kościoła prawosławnego w Polsce», «Statutu wewnętrznego» – ustalenie tekstów; 1922–1932. – 345 str.; Teka № 972. Autokefalia – ustawa o stosunku państwa do polskiego autokefalicznego kościoła prawosławnego, statut wewnętrzny, załączniki do paragrafów statutu – redakcja z dn. 3.VII.1937 r.; 1937–1938. – 256 str.; Teka № 997. Sobory, zjazdy, konferencje – sobor generalny – materiały i kolejne opracowanie ordynacji wyborczej i regulaminy do sobory elekcyjnego; 1933. – 349 str.; Teka № 1000. Zagranica – korespondencja metropolity Dionizego z głowami kościołów prawosławnych zagranicą w sprawie autokefalii; 1926–1930. – 102 str.; Teka № 1001. Zagranica – sprawa uznania autokefalii przez synody zagraniczne i Patriarchat Konstantynopolitański, przyjazd delegacji Phanaru; 1922–1931. – 176 str.; Teka № 1002. Zagranica – stosunek patriarchy moskiewskiego Tichona do autokefalii; 1919, 1923–1930. – 257 str.; Teka № 1003. Zagranica – informacje o cerkwi prawosławnej w Polsce dla zagranicy i ukazujące się zagranicą o cerkwi w Polsce; 1920–1932. – 262 str.; Teka № 1004. Zagranica – cerkwie prawosławne zagranicą – informacje nadsyłane placówki zagraniczne za pośrednictwem Ministerstwa Spraw Zagranicznych; 1920–1933. – 304 str.; Wiszka E. Prasa emigracji ukraińskiej w Polsce 1920–1939. – Toruń, 2001. – 469 s.

⁴⁸⁷ Archiwum Główny Akt Nowych. – Zespół 14. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Warszawie z lat 1917–1939. – Teka № 241. Organizacja i administracja szkół wyższych – wykazy etatów osobowych w państwowych szkołach akademickich i państwowych instytucjach naukowych na rok budżetowy 1931/ 1932 i

наступні курси: «Історія православних слов'янських церков та Румунської церкви», «Історія становлення Церкви (з 1054 р.)», «Студії з історії православної Церкви в Польщі»⁴⁸⁸. О. Лотоцькому разом з іншими викладачами-українцями (В. Біднов, І. Огієнко, П. Зайцев) вдалося виховати кількох молодих науковців та зацікавити історією Української церкви багатьох майбутніх священиків. Науковець пропонував студентам переважно теми з історії Української церкви. Можна зазначити роботи студентів, науковим керівником яких був О. Лотоцький: П. Дубицький «Церква на Україні у першій половині XVIII ст.»; Ю. Іщук «Феофан Прокопович як церковний діяч»; П. Романюк «Церква на Україні у другій половині XVIII ст.»; А. Рогозинський «Протестантський рух на Україні в XV–XVII ст.»; П. Скрипник «Львівська братська школа». Крім цього, під керівництвом ученого студенти Православного богословського відділення Варшавського університету працювали над розвідками, що стосувалися загальних питань церковного устрою, становлення православних церков в слов'янських країнах або, наприклад, у Грузії: В. Озеров «Питання автокефалії Грузинської церкви (нарис церковно-історичний)»; Б. Мурін «Митрополит Московський Ісідор (нарис церковно-історичний)»; Е. Фотіадіс

1932/1933 (dział 6) budżetu MWRiOP; 1931–1932 rr. – Str. 24–25; Teka № 4086. Akta osobowe – Lotocki Aleksander; 1928–1938 rr. – Str. 1–3, 15–16, 23–28, 34–38, 44–46, 57–58, 64–68; Teka № 2254. Akta osobowe – Doroszenko Dymitr; 1935–1938 rr. – Str. 1–3, 31–32; Archiwum Główny Akt Dawnych. – Zespół Warszawski Duchowny Konsystorz Prawosławny w Królestwie Polskim, 1835–1915. – Teka № 446. Absolwenci Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego. Rok 1934; 1934 r. – Str. 10; Słownik biograficzny Europy Środkowo-Wschodniej XX wieku / [pod redakcją Wojciecha Roszkowskiego i Jana Kofmana]. – Warszawa, 2004. – S. 751.

⁴⁸⁸ Uniwersytet Warszawski. Skład Uniwersytetu i spis wykładów na rok akademicki 1930–1931. – Warszawa, 1930. – 174 s.; Uniwersytet Warszawski. Skład Uniwersytetu i spis wykładów na rok akademicki 1931–1932. – Warszawa, 1931. – 176 s.; Uniwersytet Warszawski. Skład Uniwersytetu i spis wykładów na rok akademicki 1932–1933. – Warszawa, 1932. – 106 s.; Uniwersytet Warszawski. Skład Uniwersytetu i spis wykładów na rok akademicki 1933–1934. – Warszawa, 1933. – 84 s.; Uniwersytet Warszawski. Skład Uniwersytetu i spis wykładów na rok akademicki 1934–1935. – Warszawa, 1934. – 82 s.; Uniwersytet Warszawski. Skład Uniwersytetu i spis wykładów na rok akademicki 1935–1936. – Warszawa, 1935. – 90 s.; Uniwersytet Warszawski. Skład Uniwersytetu i spis wykładów na rok akademicki 1936–1937. – Warszawa, 1936. – 100 s.; Uniwersytet Warszawski. Skład Uniwersytetu i spis wykładów na rok akademicki 1937–1938. – Warszawa, 1937. – 116 s.; Uniwersytet Warszawski. Skład Uniwersytetu i spis wykładów na rok akademicki 1938–1939. – Warszawa, 1938. – 118 s.

«Архієпископи Охридські»; С. Ніколіч «Сербська православна церква в Воєводині» тощо⁴⁸⁹.

Багато уваги О. Лотоцький приділяв і рецензуванню робіт з історії Церкви. Частково це було зумовлено викладацькою роботою і потребою давати відгуки на магістерські роботи студентів. Відзиви на студентські випускні роботи давалися як одноосібно⁴⁹⁰, так і у співавторстві з іншими викладачами Православного Богословського відділення (митрополит Діонісій, І. Огієнко, М. Зизикін, В. Біднов)⁴⁹¹. Крім того, маємо

⁴⁸⁹ Archiwum Uniwersytetu Warszawskiego. – Sprawozdanie z działalności Studium Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego za rok 1931–1932. – Warszawa, Drukarnia Synodalna. – 1932. – S. I-CLIX; Sprawozdanie z działalności Studium Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego za rok 1932–1933. – Warszawa, Drukarnia Synodalna. – 1933. – S. I-LXIX; Sprawozdanie z działalności Studium Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego za rok 1933–1934. – Warszawa, Drukarnia Synodalna. – 1934. – S. I-XXVIII; Sprawozdanie z działalności Studium Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego za rok 1934–1935. – Warszawa, Drukarnia Synodalna. – 1935. – S. I-XXXIV; Sprawozdanie z działalności Studium Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego za rok 1935–1936. – Warszawa, Drukarnia Synodalna. – 1936. – S. I-XXXIV; Sprawozdanie z działalności Studium Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego za rok 1936–1937. – Warszawa, Drukarnia Synodalna. – 1937. – S. I-XXXIX.

⁴⁹⁰ Recenzje Prof. z. Kand. Aleksandra Łotockiego, o pracy p. Mikołaja Lichotwor-Lichaczewskiego p. t. «Wolnomularstwo w Rosji za czasów Aleksandra I (1803–1822)» // Elpis. – 1933. – № 2. – S. XXXVI-XXXVII; Recenzja Prof. z. Kand. Aleksandra Łotockiego o pracy ks. Eugenjusza Hersztańskiego p. t. «Koniec Unji na ziemiach Litewsko-Białoruskich (w r. 1839-ym)» // Elpis. – 1933. – № 2. – S. XLV-XLVII; Recenzje Prof. z. Kand. Aleksandra Łotockiego o pracy ks. Longina Taranowskiego p. t. «Św. Stefan Permski, Apostoł Zyrjan» // Elpis. – 1933. – № 2. – S. LXIV-LXV; Recenzja Prof. z. Kand. Aleksandra Łotockiego o pracy p. Arkadiusza Mojsiejewa p. t. «Predsobornoje Prisutstwije» (Komitet Predsoborowy) 1906 roku oraz Ustój Synodalny Cerkwi Rosyjskiej // Elpis. – 1932. – № 1-2. – S. CXXXV-CXXXIX; Recenzja Prof. z. Kand. Aleksandra Łotockiego o pracy p. Aleksandra Bielskiego p. t. «Chrześcijaństwo na Rusi Kijowskiej do Księcia Igora Starego» // Elpis. – 1932. – № 1-2. – S. CL-CLII.

⁴⁹¹ Recenzja Prof. z. Mag. Księdza Metropolity Djonizego, oraz Prof. z. kand. Aleksandra Łotockiego, o pracy p. Jerzego Pawłyszyna p.t. «Współczesny stan, zadania i potrzeby duszpasterstwa prawosławnego w Galicji» // Elpis. – 1933. – № 2. – S. XXXIV-XXXVI; Recenzje Prof. z. kand. Aleksandra Łotockiego, oraz Prof. n. Mag. Michała Zyzkina, o pracy Ks. Mikołaja Bogatkiewicza p. t. «Drukarstwo na Białorusi (od jego początków aż do działalności drukarskiej Bractwa Św. Ducha w Wilnie)» // Elpis. – 1933. – № 2. – S. XL-XLI; Recenzja Prof. z. D-ra Jana Ogijenko, oraz Prof. z. kand. Aleksandra Łotockiego, o pracy ks. Mikołaja Garwasiuka p. t.: «Michał Szozka i jego wydania» // Elpis. – 1933. – № 2. – S. XLIV-XLV; Recenzje Prof. z. Kand. Aleksandra Łotockiego, oraz Prof. Z. Mag. Jana Ogijenko o pracy p. Włodzimierza Baranowa p. t. «Odnowienie Prawosławnej Hierarchji Cerkwi Ukrainńskiej na początku wieku XVII-go» // Elpis. – 1932. – № 1-2. – S. XC-XCI; Recenzja prof. Z. Mag. Jana Ogijenko oraz Prof. Z. Kand. Aleksandra Łotockiego o pracy p. Jerzego Głowińskiego p. t. «Misja Chazarska Św. Braci Cyryla i Metodego, jako Misja Słowiańska» // Elpis. – 1932. – № 1-2. – S. XCIX-C; Recenzja prof. Z. Mag. Jana Ogijenko oraz Prof. Z. Kand. A. Łotockiego o pracy p. Jana Korowickiego p. t. «Biblia Ostrogska» // Elpis. – 1932. – № 1-2. – S. CII-CVI; Recenzja prof. Z. Mag. Jana Ogijenko oraz Prof. Z. Kand. Aleksandra Łotockiego o pracy p.

декілька рецензій О. Лотоцького на праці наукового та публіцистичного характеру⁴⁹².

Тематика рецензованих праць різноманітна. Частина з них досить близько пов'язана з науковими розвідками О. Лотоцького, наприклад: становище духовництва в

Michała Kucewicza p. t. «Drukarnia Poczajowska» // Elpis. – 1932. – № 1-2. – S. CVII-CIX; Recenzja Prof. z. Kand. Aleksandra Łotockiego oraz Prof. z. mag. Jana Ogienko o pracy p. Anatola Tymńskiego p. t. «Powstanie Unji Cerkiewnej w państwie Polsko-Litewskim» // Elpis. – 1932. – № 1-2. – S. CXIII-CXXIV; Recenzja Prof. z. D-ra Jana Ogijenko oraz Prof. z. Kand. Aleksandra Łotockiego o pracy p. Chrysanfa Gontara p. t. «O narodowości Cyryla i Metodego» // Elpis. – 1932. – № 1-2. – S. CXXIV-CXXXII; Recenzja Prof. N. Mag. Michała Zyzykina oraz Prof. Z. Kand. Aleksandra Łotockiego o pracy p. Anatola Mojsejewa p. t. «Bizantyzm a system gosudarstwiennoj cerkownosti» // Elpis. – 1932. – № 1-2. – S. CXXXII-CXXXIV; Recenzja Prof. z. D-ra Jana Ogijenko oraz Prof. z. Kand. Aleksandra Łotockiego o pracy p. Teoktysta Skorobackiego p. t. «Praojczyzna Słowian» // Elpis. – 1932. – № 1-2. – S. CXLII-CXLIV; Recenzja Prof. z. Kand. Aleksandra Łotockiego oraz Prof. N. Mag. Wasyla Bidnowa o pracy p. Stefana Chalimonowa p. t. «Działalność oświatowa Bractw Cerkiewnych w XVI-XVII stuleciach» // Elpis. – 1932. – № 1-2. – S. CLII-CLIII; Recenzja Prof. z. Kand Aleksandra Łotockiego oraz Prof. D-ra Jana Ogijenko o pracy p. Velicu Dudu p. t. «Powstanie Metropolji Mołdawskiej» // Elpis. – 1932. – № 1-2. – S. CLIII-CLIV; Recenzja Prof. z. Kand. Aleksandra Łotockiego oraz Prof. z. Mag. Wasyla Bidnowa o pracy p. Kalinika Halija p. t. «Prawo patronatu w Cerkwi Prawosławnej w Polsce» // Elpis. – 1932. – № 1-2. – S. CLIV-CLV; Recenzja Prof. N. Mag. Michała Zyzykina oraz Prof. z. Kand. Aleksandra Łotockiego o pracy Księdza Zakonnego Jerzego (Korenistowa) p. t. «Patrjarcha Nikon w dziejach Roskołu» // Elpis. – 1932. – № 1-2. – S. CLIV-CLVI.

⁴⁹² A. Ł. Ks. Dr. Stefan Grelewski. Sekty religijne w Polsce. – Radom. – 47 s. // Elpis. – 1933. – № 2. – S. 156-157; Prof. A. Łotocki Kazimierz Chodyński. Kościół prawosławny a Rzecz-Pospolita Polska. 1370-1632. I – XXI + 1 – 632. 1934 // Elpis. – 1934. – № 2. – S. 153-155; Prof. A. Łotocki E. Sakowicz. Kościół prawosławny w Polsce w epoce sejmu wielkiego, 1788-1792, I-XII + 1-272. W-Wa, 1935. Nakładem Warszawskiej Metropolji Prawosławnej // Elpis. – 1935. – № 1-2. – S. 307-313; Prof. A. Łotocki Janusz Woliński. Polska i kościół Prawosławny, zarys historyczny, Lwow, 1936, str. 150 // Elpis. – 1936. – № 1-2. – S. 227-230; A. Ł. Ks. Dr. Stefan Grelewski. Kościół Narodowy w Polsce, jego zasady, organizacja i rozwój, wydanie drygie rozszerzone, Sandomiezz, 1936. Str. 36 // Elpis. – 1937. – № 1-2. – S. 262-263; A. Ł. I. Власовський. Сучасний українсько-євангеліський рух. Кремянець. 1936. Str. 94 (odbitka z «Церква і народ» за 1936 г.) // Elpis. – 1937. – № 1-2. – S. 263-264; A. Ł. Zygmunt Wolski, Siędzia Sądu Apelacyjnego w Poznaniu; Walka Badaczy Pisma świętego o zniszczenie obecnego porządku świata, Poznań, 1936. Str. 59 // Elpis. – 1937. – № 1-2. – S. 264-265; A. Łotocki Глубоковскій Н., проф. Русская богословская наука в её историческом развитии и новейшем состоянии. Варшава, 1928 // Elpis. – 1931. – № 1-2. – S. 178-180; A. Łotocki Цанков Стефан, протопресвітер, проф. Положеніето и уредбата на най-новите православни църкви. София, 1929 // Elpis. – 1931. – № 5. – S. 180-181; A. Ł. Dr. St. Piekarski. Wyznania religijne w Polsce. Warszawa. 1927; Wikt. Piotrowicz. St zaganięć wyznaniowych w Polsce. Wilno. 1930 // Elpis. – 1931. – № 5. – S. 181-183; A. Ł. Suchenek-Sucheci Henryk. Państwo a Cerkiew Prawosławna w Polsce i w państwach ościennych. Warszawa. 1930 // Elpis. – 1931. – № 5. – S. 183-184; A. Ł. Орлеанскій Н. Закон о религиозных объединеніях Р.С.Ф.С.Р. Издательство «Безбожник». Москва. 1930 // Elpis. – 1931. – № 5. – S. 184.

Галичині⁴⁹³, православна Церква на теренах Польщі протягом XIV–XVII ст.⁴⁹⁴, історія Української православної церкви на початку XVII ст.⁴⁹⁵, видання Острозької Біблії, історія Почаївської друкарні⁴⁹⁶, діяльність церковних братств у XVI–XVII ст.⁴⁹⁷, Православна церква в Російській імперії на початку XX ст.⁴⁹⁸, християнство в Київській Русі⁴⁹⁹ тощо.

Окремі рецензії носять оглядовий характер: зазначається тематика роботи, основні моменти, що в ній висвітлюються⁵⁰⁰, відмічаються позитивні та негативні аспекти студентських наукових пошуків. Серед недоліків

⁴⁹³ Recenzja Prof. z. Mag. Księdza Metropolity Djonizego, oraz Prof. z. kand. Aleksandra Łotockiego, o pracy p. Jerzege Pawłyszyna p.t. «Współczesny stan, zadania i potrzeby duszpasterstwa prawosławnego w Galicji» // Elpis. – 1933. – № 2. – S. XXXIV–XXXVI.

⁴⁹⁴ Prof. A. Łotocki. Kazimierz Chodyński. Kościół prawosławny a Rzecz-Pospolita Polska. 1370–1632. I – XXI + 1 – 632. 1934 // Elpis. – 1934. – № 2. – S. 153–155.

⁴⁹⁵ Recenzje Prof. z. Kand. Aleksandra Łotockiego, oraz Prof. Z. Mag. Jana Ogijenko o pracy p. Włodzimierza Baranowa p. t. «Odnowienie Prawosławnej Hierarchji Cerkwi Ukrainskiej na początku wieku XVII-go» // Elpis. – 1932. – № 1-2. – S. XC–XCI.

⁴⁹⁶ Recenzja prof. Z. Mag. Jana Ogijenko oraz Prof. Z. Kand. A. Łotockiego o pracy p. Jana Korowickiego p. t. «Biblia Ostrogska» // Elpis. – 1932. – № 1-2. – S. CII–CVI; Recenzja prof. Z. Mag. Jana Ogijenko oraz Prof. Z. Kand. Aleksandra Łotockiego o pracy p. Michała Kucewicza p. t. «Drukarnia Poczajowska» // Elpis. – 1932. – № 1-2. – S. CVII–CIX.

⁴⁹⁷ Recenzja Prof. z. Kand. Aleksandra Łotockiego oraz Prof. N. Mag. Wasyla Bidnowa o pracy p. Stefana Chalimonowa p. t. «Działalność oświatowa Bractw Cerkiewnych w XVI–XVII stuleciach» // Elpis. – 1932. – № 1-2. – S. CLII–CLIII

⁴⁹⁸ Recenzja Prof. z. Kand. Aleksandra Łotockiego o pracy p. Arkadiusza Mojsiejewa p. t. «Predsobornoje Prisutstwije» (Komitet Predsoborowy) 1906 roku oraz Ustój Synodalny Cerkwi Rosyjskiej» // Elpis. – 1932. – № 1-2. – S. CXXXV–CXXXIX

⁴⁹⁹ Recenzja Prof. z. Kand. Aleksandra Łotockiego o pracy p. Aleksandra Bielskiego p. t. «Chrześcijaństwo na Rusi Kijowskiej do Księcia Igora Starego» // Elpis. – 1932. – № 1-2. – S. CL–CLI.

⁵⁰⁰ Recenzje Prof. z. Kand. Aleksandra Łotockiego, o pracy p. Mikołaja Lichotwor-Lichaczewskiego p. t. «Wolnomularstwo w Rosji za czasów Aleksandra I (1803 – 1822)» // Elpis. – 1933. – № 2. – S. XXXVI–XXXVII; Recenzje Prof. z. kand. Aleksandra Łotockiego. oraz Prof. n. Mag. Michała Zyzykina, o pracy Ks. Mikołaja Bogatkiewicza p. t. «Drukarstwo na Białorusi (od jego początków aż do działalności drukarskiej Bractwa Św. Ducha w Wilnie)» // Elpis. – 1933. – № 2. – S. XL–XLI; Recenzja Prof. z. D-ra Jana Ogijenko, oraz Prof. z. kand. Aleksandra Łotockiego, o pracy ks. Mikołaja Garwasiuka p. t. «Michał Szozka i jego wydania» // Elpis. – 1933. – № 2. – S. XLIV–XLV; Recenzja Prof. z. Kand. Aleksandra Łotockiego o pracy ks. Eugenjusza Hersztańskiego p. t. «Koniec Unji na ziemiach Litewsko-Białoruskich (w r. 1839-ym)» // Elpis. – 1933. – № 2. – S. XLV–XLVII; Recenzje Prof. z. Kand. Aleksandra Łotockiego o pracy ks. Longina Taranowskiego p. t. «Św. Stefan Permski, Apostół Zyrian» // Elpis. – 1933. – № 2. – S. LXIV–LXV; Recenzja Prof. z. D-ra Jana Ogijenko oraz Prof. z. Kand. Aleksandra Łotockiego o pracy p. Chrysanfa Gontara p. t. «O narodowości Cyryla i Metodego» // Elpis. – 1932. – № 1-2. – S. CXXXIV–CXXXVII.

робіт зазначалися: недостатне розкриття теми⁵⁰¹, публіцистичний характер праці, мала кількість джерел, відсутність критичного осмислення матеріалу⁵⁰², авторські роздуми, що не стосуються безпосередньо теми, використання тенденційної літератури⁵⁰³, відсутність методики наукової роботи, швидкі висновки, брак узагальнення⁵⁰⁴, неточності у термінології⁵⁰⁵, помилки у відтворенні мап та в історичних фактах⁵⁰⁶. Декілька рецензій стосуються, ймовірно, робіт відверто слабких студентів і мають надзвичайно критичний характер. Наприклад, випускна робота, присвячена діяльності братів Кирила та Мефодія, ґрунтується лише на праці одного автора, тож робота зараховується, але з оцінкою «3»⁵⁰⁷; у дослідженні, що висвітлює діяльність Предсоборного зібрання 1906 р. у Росії, відмічається відсутність зв'язків між розділами роботи, переклади з помилками назв російських джерел польською мовою, відхід від науковості до публіцистики⁵⁰⁸; у студіях, в яких розглядається поширення християнства в Київській

⁵⁰¹ Recenzje Prof. z. Kand. Aleksandra Łotockiego, o pracy p. Mikołaja Lichotwor-Lichaczewskiego p. t. «Wolnomularstwo w Rosji za czasów Aleksandra I (1803 – 1822)» // Elpis. – 1933. – № 2. – S. XXXVI-XXXVII.

⁵⁰² Recenzja Prof. z. Mag. Księdza Metropolity Djonizego, oraz Prof. z. kand. Aleksandra Łotockiego, o pracy p. Jerzege Pawłyszyna p. t. «Współczesny stan, zadania i potrzeby duszpasterstwa prawosławnego w Galicji» // Elpis. – 1933. – № 2. – S. XXXIV-XXXVI.

⁵⁰³ Recenzje Prof. z. Kand. Aleksandra Łotockiego o pracy ks. Longina Taranowskiego p. t. «Św. Stefan Permski, Apostoł Zyrian» // Elpis. – 1933. – № 2. – S. LXIV-LXV; Recenzja Prof. z. Kand. Aleksandra Łotockiego oraz Prof. z. mag. Jana Ogienko o pracy p. Anatola Tymińskiego p. t. «Powstanie Unji Cerkiewnej w państwie Polsko-Litewskim» // Elpis. – 1932. – № 1-2. – S. CXIII-CXXIV.

⁵⁰⁴ Recenzja prof. Z. Mag. Jana Ogijenko oraz Prof. Z. Kand. Aleksandra Łotockiego o pracy p. Michała Kucewicza p. t. «Drukarnia Poczajowska» // Elpis. – 1932. – № 1-2. – S. CVII-CIX.

⁵⁰⁵ Recenzja Prof. N. Mag. Michała Zzykina oraz Prof. Z. Kand. Aleksandra Łotockiego o pracy p. Anatola Mojsejewa p. t. «Bizantynizm a system gosudarstwiennoy cerkownosti» // Elpis. – 1932. – № 1-2. – S. CXXXII-CXXXIV.

⁵⁰⁶ Recenzja Prof. z. D-ra Jana Ogijenko oraz Prof. z. Kand. Aleksandra Łotockiego o pracy p. Teoktysta Skorobackiego p. t. «Pracjozyzna Słowian» // Elpis. – 1932. – № 1-2. – S. CXLII-CXLIV; Recenzja Prof. z. Kand. Aleksandra Łotockiego oraz Prof. N. Mag. Wasyła Bidnowa o pracy p. Stefana Chalimonowa p. t. «Działalność oświatowa Bractw Cerkiewnych w XVI–XVII stuleciach» // Elpis. – 1932. – № 1-2. – S. CLII-CLIII.

⁵⁰⁷ Recenzja prof. Z. Mag. Jana Ogijenko oraz Prof. Z. Kand. Aleksandra Łotockiego o pracy p. Jerzege Głowińskiego p. t. «Misja Chazarska Śww. Braci Cyryla i Metodego, jako Misja Słowiańska» // Elpis. – 1932. – № 1-2. – S. XCIX-C.

⁵⁰⁸ Recenzja Prof. z. Kand. Aleksandra Łotockiego o pracy p. Arkadiusza Mojsiejewa p. t. «Predsobornoje Prisetstwie» (Komitet Predsoborowy) 1906 roku oraz Ustój Synodalny Cerkwi Rosyjskiej // Elpis. – 1932. – № 1-2. – S. CXXXV-CXXXIX.

Русі, також відмічається, що розділи не завжди добре пов'язані між собою, автор не робить власних висновків, цитування не завжди точні, без зазначення сторінок, або взагалі відсутні посилання на джерела⁵⁰⁹. Проте всі роботи визнаються достатніми для отримання ступеня магістра.

Звичайно, серед представлених у Звітах Православного Богословського відділення рецензіях на магістерські роботи містяться і позитивні відгуки на перші наукові розвідки студентів. У роботах, що отримали схвальний відзив відмічається: докладне опрацювання джерел, добре володіння польською мовою, легкий стиль написання⁵¹⁰, сумлінне опрацювання теми, використання великого обсягу літератури та архівного матеріалу, який раніше не залучався до наукового обігу⁵¹¹, критичне ставлення до джерел та літератури⁵¹², здібності критичного мислення, наукового аналізу⁵¹³.

Найбільш вдалою визнається робота І.Коровицького «Біблія Острозька». Так як ця тема була у сфері наукових

⁵⁰⁹ Recenzja Prof. z. Kand Aleksandra Łotockiego o pracy p. Aleksandra Bielskiego p. t. «Chrześcijaństwo na Rusi Kijowskiej do Księcia Igora Starego» // Elpis. – 1932. – № 1-2. – S. CL-CLI.

⁵¹⁰ Recenzja Prof. z. D-ra Jana Ogijenko, oraz Prof. z. kand. Aleksandra Łotockiego, o pracy ks. Mikołaja Garwasiuka p. t.: «Michał Szozka i jego wydania» // Elpis. – 1933. – № 2. – S. XLIV-XLV.

⁵¹¹ Recenzja Prof. z. Kand. Aleksandra Łotockiego o pracy ks. Eugenjusza Hersztańskiego p. t. «Koniec Unji na ziemiach Litewsko-Białoruskich (w r. 1839-ym)» // Elpis. – 1933. – № 2. – S. XLV-XLVII; Recenzje Prof. z. Kand. Aleksandra Łotockiego o pracy ks. Longina Taranowskiego p. t. «Św. Stefan Permski, Apostoł Zyrian» // Elpis. – 1933. – № 2. – S. LXIV-LXV; Recenzje Prof. z. Kand. Aleksandra Łotockiego, oraz Prof. Z. Mag. Jana Ogijenko o pracy p. Włodzimierza Baranowa p. t. «Odnowienie Prawosławnej Hierarchji Cerkwi Ukraińskiej na początku wieku XVII-go» // Elpis. – 1932. – № 1-2. – S. XC-XCI; Recenzja prof. Z. Mag. Jana Ogijenko oraz Prof. Z. Kand. Aleksandra Łotockiego o pracy p. Michała Kucewicza p. t. «Drukarnia Poczajowska» // Elpis. – 1932. – № 1-2. – S. CVII-CIX; Recenzja Prof. z. D-ra Jana Ogijenko oraz Prof. z. Kand. Aleksandra Łotockiego o pracy p. Chrysanfa Gontara p. t. «O narodowości Cyryla i Metodego» // Elpis. – 1932. – № 1-2. – S. CXXIV-CXXXII; Recenzja Prof. z. Kand. Aleksandra Łotockiego oraz Prof. D-ra Jana Ogijenko o pracy p. Velicu Dudu p. t. «Powstanie Metropolji Mołdawskiej» // Elpis. – 1932. – № 1-2. – S. CLIII-CLIV; Recenzja Prof. N. Mag. Michała Zzykina oraz Prof. z. Kand. Aleksandra Łotockiego o pracy Księdza Zakonnego Jerzego (Korenistowa) p. t. «Patrjarcha Nikon w dziejach Roskołu» // Elpis. – 1932. – № 1-2. – S. CLIV-CLVI.

⁵¹² Recenzja Prof. z. D-ra Jana Ogijenko oraz Prof. z. Kand. Aleksandra Łotockiego o pracy p. Chrysanfa Gontara p. t. «O narodowości Cyryla i Metodego» // Elpis. – 1932. – № 1-2. – S. CXXIV-CXXXII.

⁵¹³ Recenzja Prof. z. Kand Aleksandra Łotockiego oraz Prof. z. Mag. Wasyla Bidnowa o pracy p. Kalinika Halija p. t. «Prawo patronatu w Cerkwi Prawosławnej w Polsce» // Elpis. – 1932. – № 1-2. – S. CLIV-CLV.

зацікавлень самих рецензентів (О. Лотоцький та І. Огієнко), то у відгуку спочатку подається їх власний погляд на передумови появи Острозької Біблії. У характеристиці науково-дослідницької праці І. Коровицького відмічається: критичний аналіз великої кількості літератури та використання широкої джерельної бази, знання палеографії, опис дотичних аспектів обраної теми (характеристика помічників І. Федоровича, технічного оснащення друкарні тощо), вміння працювати з філігранями, аналіз передумов редакційної роботи над Біблією, відмінностей між різними виданнями, орфографії, орнаментів Острозької Біблії, значення діяльності князів Острозьких для розвитку української культури. Рецензенти наголошують на точності передачі оригінальних текстів та опануванні науково-методичних підходів дослідницької роботи. Саме цій магістерській роботі дається найвища оцінка, відмічається, що І. Коровицький може займатися науковою роботою і вести самостійні дослідження⁵¹⁴.

Окрім студентських робіт повз увагу О. Лотоцького не проходили і монографії, брошури на церковну тематику, що з'являлися в Польщі. Більшість з рецензій носить оглядовий характер, а праці відмічаються як такі, що мають не науковий, а інформаційний, публіцистичний характер, особливо з публікації, що стосуються історії релігійних сект⁵¹⁵. Відгуки на окремі видання супроводжуються висловленням власних поглядів на тему дослідження,

⁵¹⁴ Recenzja prof. Z. Mag. Jana Ogijenko oraz Prof. Z. Kand. A. Lotockiego o pracy p. Jana Korowickiego p. t. «Bibljja Ostrogska» // Elpis. – 1932. – № 1-2. – S. CII-CVI.

⁵¹⁵ A. Ł. Ks. Dr. Stefan Grelewski. Sekty religijne w Polsce. – Radom. – 47 s. // Elpis. – 1933. – № 2. – S. 156-157; Prof. A. Lotocki Kazimierz Chodyński. Kościół prawosławny a Rzecz-Pospolita Polska. 1370–1632. I – XXI + 1 – 632. 1934 // Elpis. – 1934. – № 2. – S. 153-155; A. Ł. Ks. Dr. Stefan Grelewski. Kościół Narodowy w Polsce, jego zasady, organizacja i rozwój, wydanie drygie rozszerzone. Sandomiezz, 1936. Str. 36 // Elpis. – 1937. – № 1-2. – S. 262-263; A. Ł. I. Власовський. Сучасний українсько-євангеліцький рух. Крем'янець. 1936. Str. 94 (odbitka z «Церква і нарід» за 1936 r.) // Elpis. – 1937. – № 1-2. – S. 263-264; A. Ł. Zygmunt Wolski, Sądzia Sądu Apelacyjnego w Poznaniu; Walka Badaczy Pisma świętego o zniszczenie obecnego porzadku świata, Poznań, 1936. Str. 59 // Elpis. – 1937. – № 1-2. – S. 264-265; A. Ł. Dr. St. Piekarski. Wyznania religijne w Polsce. Warszawa. 1927; Wikt. Piotrowicz. Z zaganień wyznaniowych w Polsce. Wilno. 1930 // Elpis. – 1931. – № 5. – S. 181-183; A. Ł. Suchenek-Suchocki Henryk. Państwo a Cerkiew Prawosławna w Polsce i w państwach ościennych. Warszawa. 1930 // Elpis. – 1931. – № 5. – S. 183-184; A. Ł. Орлеанский Н. Закон о религиозных объединенях Р.С.Ф.С.Р. Издательство «Безбожник». Москва. 1930 // Elpis. – 1931. – № 5. – S. 184.

наприклад – висвітлення історії Православної церкви на території Польщі⁵¹⁶. Незважаючи на дрібні недоліки, отримують у цілому позитивну оцінку роботи, які базуються на великій кількості джерел, що раніше не вводилися в науковий обіг⁵¹⁷, або є першими спробами створення синтетичної праці з певної теми чи висвітлення неопрацьованої раніше тематики⁵¹⁸.

Переїхавши до Варшави, О. Лотоцький не тільки продовжив свою викладацьку діяльність, а й не покинув науково-громадську роботу, був учасником різноманітних товариств, організацій, виступав на урочистостях та ювілеях, здійснював наукові поїздки до Німеччини, Франції, Італії, Румунії, Скандинавських країн⁵¹⁹.

У лютому 1929 р. Олександр Гнатович брав участь у зібранні Ради Української Політичної Еміграції у Польщі, яка виконувала функції громадського контролю, у якості голови обраної тимчасової президії⁵²⁰. 17 березня 1929 р. у Варшаві відбулися урочистості, присвячені Т. Шевченку. О. Лотоцький був їх учасником і виступив з доповіддю «Т. Шевченко як ідеолог української справи»⁵²¹.

Найбільшою організацією української еміграції у Польщі в 1923–1939 рр. був Український Центральний Комітет (УЦК), який займався організацією видавництва,

⁵¹⁶ Prof. A. Łotocki Kazimierz Chodyński. Kościół prawosławny a Rzecz-Pospolita Polska. 1370–1632. I – XXI + 1 – 632. 1934 // Elpis. – 1934. – № 2. – S. 153-155; Prof. A. Łotocki E. Sakowicz. Kościół prawosławny w Polsce w epoce sejmów wielkich, 1788–1792, I-XII + 1-272. W-Wa, 1935. Nakładem Warszawskiej Metropolji Prawosławnej // Elpis. – 1935. – № 1-2. – S. 307-313.

⁵¹⁷ Prof. A. Łotocki E. Sakowicz. Kościół prawosławny w Polsce w epoce sejmów wielkich, 1788–1792, I-XII + 1-272. W-Wa, 1935. Nakładem Warszawskiej Metropolji Prawosławnej // Elpis. – 1935. – № 1-2. – S. 307-313; A. Łotocki Цанков Стефан, протопресвітер, проф. Положення и уредбата на най-новите православни церкви. София, 1929 // Elpis. – 1931. – № 5. – S. 180-181.

⁵¹⁸ Prof. A. Łotocki Janusz Woliński. Polska i kościół Prawosławny, zarys historyczny, Lwow, 1936, str. 150 // Elpis. – 1936. – № 1-2. – S. 227-230; A. Łotocki Глубоковскій Н., проф. Русская богословская наука в её историческом развитии и новейшем состоянии. Варшава, 1928 // Elpis. – 1931. – № 1-2. – S. 178-180.

⁵¹⁹ Archiwum Główny Akt Nowych. – Zespół 14. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Warszawie z lat 1917–1939. – Teka № 4086. Akta osobowe – Łotocki Aleksander; 1928–1938 гг. – Str. 30.

⁵²⁰ Хроніка // Тризуб. – 1929. – 31 березня. – № 14-15 (170-171). – С. 38; Липовецький І. Перші збори Ради Українського Центрального Комітету в Польщі // Тризуб. – 1929. – 14 квітня. – № 16-17 (172-173). – С. 15-16.

⁵²¹ Хроніка // Тризуб. – 1929. – 31 березня. – № 14-15 (170-171). – С. 37.

книгозбірень, читалень, інтернатів, шпиталів, шкіл. У багатьох осередках української еміграції у Польщі організовувалися різноманітні курси. У самій Варшаві в 1930 р. Комісія УЦК організувала українські наукові виклади. Заходами УЦК відбувалися у Варшаві для української еміграції й недільні виклади, які проводила спеціальна Комісія на чолі з професором О. Лотоцьким⁵²². До грудня 1931 р. він виконував обов'язки голови президії Ради Українського Центрального Комітету в Польщі⁵²³.

25–26 червня 1929 р. у Празі відбулася Перша конференція української еміграції, яка була організована з ініціативи Українського Центрального комітету у Польщі, Українського допомогового комітету у Румунії, Українського об'єднання у Чехословаччині та Української генеральної ради у Парижі. Були визначенні завдання конференції: оборона правових і матеріальних інтересів української еміграції, надання допомоги, поширення мережі українських культурно-просвітніх установ, пропаганда української національно-державної ідеї. Головою конференції було обрано делегата від УЦК у Польщі професора О. Лотоцького, який виступив з доповіддю про проблеми скликання всеемігрантського з'їзду. Він запропонував провести реєстрацію емігрантів, з'ясувати матеріальні можливості проведення виборів на з'їзді та збільшити кількість учасників в організаціях, що представляли українських емігрантів. На основі прийнятого «статуту центрального об'єднуючого органу» конференція перетворювалася у постійний орган – Українську вищу еміграційну раду. О. Лотоцький увійшов до пленуму Ради⁵²⁴.

Приймаючи участь у діяльності Клубу «Прометей», учений 24 жовтня 1929 р. виступив з доповіддю на тему «Підстави української державної політики». На цьому ж засіданні з промовою, в якій підкреслювалися заслуги

⁵²² Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939 (матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої) /.. – С. 91-94.

⁵²³ Липовецький І. Третя сесія Ради Українського Центрального Комітету в Польщі // Тризуб. – 1932. – 1 січня. – № 1 (309). – С. 10.

⁵²⁴ Перша конференція української еміграції // Тризуб. – 1929. – 14 липня. – № 29-30 (185-186). – С. 40-45.

О. Лотоцького у боротьбі за українську державність та виражалася пошана від імені усіх членів Клубу, виступив Голова Клубу «Прометей» професор Р. Смаль-Стоцький⁵²⁵.

Внесок О. Лотоцького у розбудову життя української еміграції відзначався і на Третьому з'їзді українських інженерів та техніків в еміграції, на якому було ухвалено рішення надіслати йому листа наступного змісту: «III з'їзд українських інженерів та техніків емігрантів у Польщі шле вельмишановному професору О. Лотоцькому сердечний привіт і щирю подяку за його визначну і корисну працю, яка дала можливість більшості членів нашої спілки застосувати свої сили в набутих фахах»⁵²⁶.

У 1930 р. виникла можливість створення Українського Наукового Інституту (УНІ) у Варшаві. Його основним організатором і першим директором став О. Лотоцький. Він зосередив тут кваліфіковані кадри і створив значний центр української науки. Д. Дорошенко, якого О. Лотоцький запросив на роботу в інститут та сприяв його переїзду до Варшави, відмічав, що головним завданням для УНІ стало дослідження культурного та соціально-економічного життя Наддніпрянської України⁵²⁷. Серед завдань Українського Наукового Інституту значилося: організація наукових конференцій, курсів української мови, публікація наукових праць⁵²⁸.

Інститут мав відділи: українського господарського та суспільного життя, української політичної історії та історії української культури, церковної історії. Основним друкованим органом Інституту були «Праці Українського Наукового Інституту у Варшаві»⁵²⁹. За перші п'ять років було

⁵²⁵ Хроніка // Тризуб. – 1929. – 10 листопада. – № 45 (201). – С. 28.

⁵²⁶ Липовецький І. Третій з'їзд українських інженерів та техніків емігрантів в Польщі // Тризуб. – 1929. – 17 лютого. – № 8 (164). – С. 16.

⁵²⁷ Дорошенко Д. Наукова праця української еміграції за 10 років (1922–1931) // Тризуб. – 1932. – 17 квітня. – № 16 (324). – С. 8.

⁵²⁸ Lotocki A., Smal-Stocki R. Les cinq années d'existence de l'Institut Scientifique Ukrainien. 1930–1935. – Warszawa, 1935. – S. 1.

⁵²⁹ Д.Р. Український науковий інститут у Варшаві // Тризуб. – 1930. – 21 вересня. – № 35 (243). – С. 3.

видано 36 наукових праць, до 1939 р. їх було вже 53⁵³⁰. Зокрема, серед них були роботи таких авторів: Д. Дорошенко, С. Сірополко, Л. Валевський, О. Яковлів, Є. Гловінський та ін.⁵³¹. Особливе значення серед них має 13-томове видання творів Т. Шевченка, том «Діаріуша Пилипа Орлика», два томи збірника статей «Мазепа», праці з економіки та демографії України, двотомний «Нарис історії України» Д. Дорошенка.

Для УНІ О. Лотоцький придбав архів М. Драгоманова, за документами якого вийшов один том⁵³². Архів було придбано у дочки М. Драгоманова, матеріали складався з двох частин: рукописи самого М.П. Драгоманова та листи до нього⁵³³. Серед численних документів архіву самого О. Лотоцького зацікавили листи П. Куліша до М. Драгоманова як джерело для реконструкції їх стосунків⁵³⁴ та листування І. Рудченка-Білика з М. Драгомановим, яке, на думку вченого, яскраво виражає світогляд українофіла 70-х рр. XIX ст.⁵³⁵.

Історик задумав видання огляду культурної праці української еміграції, це значилося у планах, однак здійснено не було.

Як директор інституту О. Лотоцький виявив себе вмілим організатором науки і зміг створити працездатний колектив науково-педагогічних кадрів. Серед співробітників закладу були талановиті вчені та викладачі: Р. Смаль-Стоцький, П. Зайцев, В. Біднов, Д. Дорошенко, С. Сірополко,

⁵³⁰ Sprawozdanie Ukraińskiego Instytutu Naukowego. 13.III.1935 – 15.I.1939. – Warszawa, 1939. – S. 20; Łotocki A., Smal-Stocki R. Les cinq années d'existence de l'Institut Scientifique Ukrainien. 1930–1935. – Warszawa, 1935. – S. 26.

⁵³¹ Wasilewski L. Kwestja Ukraińska jako zagadnienie międzynarodowe. – Warszawa, 1934. – S. 146.

⁵³² Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939 (частина перша). – К., 1957. – С. 128–135.

⁵³³ Хроніка // Тризуб. – 1930. – 28 вересня. – № 36 (244). – С. 29.

⁵³⁴ Лотоцький О. П.О. Куліш та М.П. Драгоманов у їх листуванні. – Прага: Видання Українського історично-філологічного товариства в Празі, 1937. – С. 1–14; ЦДАВО України. – Фонд 4465. Колекція окремих документальних матеріалів українських націоналістичних емігрантських установ, організацій та осіб. – Опис 1. – Спр. № 587. Стаття Лотоцького О. «П.О. Куліш і М.П. Драгоманов у їх листуванні». – Арк. 1–24; ЦДАВО України. – Фонд 4372. Українське історико-філологічне товариство в Празі. – Опис 1. – Спр. № 26. Стаття Лотоцького О. «П.О. Куліш і М.П. Драгоманов у їх листуванні». Гранки. – Арк. 1–8.

⁵³⁵ Лотоцький О. До світогляду старого українофільства (з листування І.Я. Рудченка-Білика з М.П. Драгомановим). – Варшава. – Львів, 1938. – С. 1–24.

Є. Гловінський, М. Кордуба та багато інших фахівців у галузі економічної історії, права, історії літератури, Церкви⁵³⁶. Умови, створені для наукової роботи у рамках Українського Наукового Інституту у Варшаві, сприяли збереженню набутих на початок ХХ ст. традицій української історичної науки, розширенню зв'язків з європейськими науково-історичними установами, формуванню нових напрямів та методів історичних досліджень.

Наукова робота Інституту зосередилася на організації конференцій та різноманітних історичних комісій. Зокрема, було проведено конференцію з економічних питань, діяли комісії, що мали на меті вивчення історії української літератури, дослідження формування українського народу⁵³⁷.

У рамках УНІ діяла також Комісія з дослідження польсько-українських відносин⁵³⁸. Вона була створена 27 листопада 1933 р. (у звіті УНІ за 1930–1935 рр. подається дата – 1934 р.) з метою наукового опрацювання та висвітлення взаємовідносини двох народів-сусідів – українського і польського. О. Лотоцький виконував обов'язки заступника голови⁵³⁹.

Навесні 1932 р. з ініціативи О. Лотоцького у Варшаві була створена спеціальна «Комісія перекладу Св. Письма та книг богословських». Український Науковий Інститут у Варшаві почав роботу над створенням такої комісії ще 1931 р., збори відбулися 14 листопада. Її головою погодився бути митрополит православної Церкви у Польщі Діонісій, заступником голови – О. Лотоцький, секретарем – В. Біднов⁵⁴⁰. Робота проводилася зусиллями трьох підкомісій: Варшавської (Центральної), Луцької, Кременецької. На зібранні членів комісії 6 лютого 1936 р. О. Лотоцьким були представлені

⁵³⁶ Sprawozdanie Ukraińskiego Instytutu Naukowego. 13.III.1935 – 15.I.1939. – Warszawa, 1939. – 20 s.; Łotocki A., Smal-Stocki R. Les cinq années d'existence de l'Institut Scientifique Ukrainien. 1930–1935. – Warszawa, 1935. – 26 s.

⁵³⁷ Sprawozdanie Ukraińskiego Instytutu Naukowego. 13.III.1935 – 15.I.1939.... – S. 10-17; Łotocki A., Smal-Stocki R. Les cinq années – S. 10-15.

⁵³⁸ Хроніка // Тризуб. – 1938. – 6 березня. – № 10 (610). – С. 28; Łotocki A., Smal-Stocki R. Les cinq années.... – S. 16-17.

⁵³⁹ Wasilewski L. Kwestja Ukraińska jako zagadnienie międzynarodowe. – Warszawa, 1934. – S. 1; Łotocki A., Smal-Stocki R. Les cinq années – S. 16-17; Sprawozdanie Ukraińskiego Instytutu Naukowego. 13.III.1935 – 15.I.1939.... – S. 14-15.

⁵⁴⁰ Хроніка // Тризуб. – 1931. – 12 липня. – № 27-28 (285-286). – С. 38; Łotocki A., Smal-Stocki R. Les cinq années – S. 13-14.

перші підсумки перекладної роботи⁵⁴¹. У результаті були видані «Літургія св. Іоанна Златоустого», Псалтир, Малий Требник, Служебник, «Господа нашого Ісуса Новий Заповіт». Остаточне редагування та видання здійснювалося у рамках УНІ у Варшаві⁵⁴². Ще до початку роботи комісії по перекладу богословських книг О. Лотоцький уклав кілька підручників Закону Божого українською мовою для початкових шкіл⁵⁴³.

Співробітники Інституту були активними учасниками наукових конференцій⁵⁴⁴. На запрошення Польського історичного товариства УНІ у Варшаві делегував О. Лотоцького своїм представником до Організаційного Комітету по скликанню Конгресу Історичних наук, що відбувся у Варшаві 20–28 серпня 1933 р.⁵⁴⁵. У березні 1932 р. учений взяв участь у роботі II Українського Наукового з'їзду, виступивши як директор УНІ з привітальною промовою до учасників наукового зібрання⁵⁴⁶. У ході засідань історичної підсекції він представив учасникам доповіді на теми «Ідейні течії в київській «Старій Громаді» в 70–80-х рр. минулого століття» та «Розрив між київською «Старою Громадою» та М.П. Драгомановим», що ґрунтувалися на матеріалах архіву М. Драгоманова, придбаного УНІ⁵⁴⁷. А вже 4 квітня директор звітував в УНІ про роботу з'їзду, приділяючи увагу насамперед його організації та роботі українських установ⁵⁴⁸. Інститут проводив різноманітні семінари, у

⁵⁴¹ ЦДАВО України. – Фонд 3532. Український науковий інститут у Варшаві, Польща. – Опис 1. – Спр. № 8. Копія протокола засідання комісії при Українському науковому інституті від 6 лютого 1936 р. про переклад на українську мову церковних книжок. – Арк. 1.

⁵⁴² Хроніка // Тризуб. – 1937. – 8 серпня. – № 30-31 (580-581). – С. 38; Sprawozdanie Ukraińskiego Instytutu Naukowego. 13.III.1935 – 15.I.1939. ... – S. 12-13.

⁵⁴³ Білоусенко О. (псевдонім О. Лотоцького) Новий Заповіт. Біблійна історія для шкіл середніх. – Варшава: Друкарня Синодальна. – 1927. – 160 с.; Білоусенко О. (псевдонім О. Лотоцького) Старий Заповіт. Біблійна історія для шкіл середніх. – Варшава: Друкарня Синодальна. – 1927. – 160 с.

⁵⁴⁴ Łotocki A., Smal-Stocki R. Les cinq années. ... – S. 21-22.

⁵⁴⁵ Хроніка // Тризуб. – 1932. – 23 жовтня. – № 41 (349). – С. 28; Łotocki A., Smal-Stocki R. Les cinq années. ... – S. 21.

⁵⁴⁶ Х. П Український Науковий з'їзд у Празі // Тризуб. – 1932. – 3 квітня. – № 14 (322). – С. 7.

⁵⁴⁷ ЦДАВО України. – Фонд 4033. II Український науковий з'їзд в м. Празі, Чехо-Словаччина. – Опис 1. – Спр. № 1. Матеріали (протоколи, статут комітету, доповіді, резолюції) II Українського наукового з'їзду. – Арк. 29, 246-247.

⁵⁴⁸ Хроніка // Тризуб. – 1932. – 17 квітня. – № 16 (324). – С. 31.

роботі яких брав участь і директор, зокрема, у жовтні 1931 р. на одному з засідань О. Лотоцький виступив з доповіддю «На переломі (Українська національно думка в кінці XVIII ст.)»⁵⁴⁹, 13 січня 1939 – з темою «Схід і Захід у проблемі української культури»⁵⁵⁰.

Учений не був осторонь і церковно-громадського життя. Зокрема, влітку 1932 р. йшла підготовка до проведення 8 Вселенського Собору, для чого проводилось передсоборне зібрання. О. Лотоцький брав участь у роботі цього зібрання у складі делегації від православної Церкви в Польщі, разом з архієпископом Олексієм та професором М. Арсен'євим⁵⁵¹.

На запрошення Польського Історичного Товариства УНІ у Варшаві делегував директора інституту професора О. Лотоцького своїм представником до Організаційного комітету по підготовці Конгресу історичних наук, що пройшов у Варшаві 20–28 серпня 1938 р.⁵⁵². У 1938 р. Олександр Гнатович виголосив промову на зібранні з приводу 950-ліття хрещення Русі, організованому Українським Центральним Комітетом.

Роботу в УНІ вчений тривалий час поєднував з викладацькою діяльністю у Варшавському університеті, звідки звільнився лише на початку 1939 р. Так само, на початку 1939 р., О. Лотоцький склав з себе обов'язки і директора УНІ у Варшаві, після чого обов'язки директора поклали на секретаря Інституту, професора Р. Смаль-Стоцького⁵⁵³.

Незважаючи на вік Олександр Гнатович надзвичайно плідно займався в останні роки свого життя і науковою діяльністю, створив у цей період свої основні праці з історії Церкви. Звичайно, одна з головних проблем наукової роботи в умовах еміграції – це брак джерел та необхідної літератури. Учений навіть звертався до Української Академії Наук з проханням надати у користування на три місяці з бібліотеки Київської духовної академії або Київського університету

⁵⁴⁹ Хроніка // Тризуб. – 1931. – 22 листопада. – № 44 (302). – С. 24.

⁵⁵⁰ Хроніка // Тризуб. – 1939. – 22 січня. – № 3-4 (653-654). – С. 27.

⁵⁵¹ Хроніка // Тризуб. – 1932. – 19 червня. – № 25-26 (333-334). – С. 37.

⁵⁵² Хроніка // Тризуб. – 1932. – 23 жовтня. – № 41 (349). – С. 28.

⁵⁵³ Хроніка // Тризуб. – 1939. – 5 лютого. – № 5 (655). – С. 13.

праці з церковного права Лашкарьова, Суворова, Павлова, Остроумова⁵⁵⁴. Скоріш за все, відповіді на цей лист він не отримав. Проте такі проблеми не зупинили дослідницької роботи вченого. У 1931 р. вийшла праця О. Лотоцького «Українські джерела церковного права»⁵⁵⁵, що побачили світ завдяки видавничій діяльності Українського Наукового Інституту у Варшаві⁵⁵⁶. У 1935, 1938 рр. з'явилася двотомна праця «Автокефалія». Перший том присвячується розгляду загальних засад автокефалії церков (єдність християнської Церкви, церковна соборність)⁵⁵⁷, другий – це нариси історії окремих церков (болгарської, сербської, румунської, молдавської тощо)⁵⁵⁸. Відомо, що автор почав працювати і над третім томом, який мав бути присвячений виключно історії Української православної церкви. Та цей рукопис не був завершений і, як вважають, загинув під час Другої світової війни. Не залишились непоміченим тритомні спогади О. Лотоцького «Сторінки минулого» (1932–1934 рр.) і окремо опубліковані спогади про перебування у Туреччині («В Царгороді», 1939 р.)⁵⁵⁹. У відгуках на мемуари О. Лотоцького відзначалася насамперед їх цінність для відтворення картини українського життя кінця ХІХ – початку ХХ ст.⁵⁶⁰.

Останні роки свого життя Олександр Гнатович провів уже без своєї дружини, яка була його супутницею ще зі студентських років. Нимфодора Мефодіївна померла 11 жовтня 1930 р, поховано її було на Вольському кладовищі у Варшаві⁵⁶¹. Знайомі, друзі, представники української еміграції згадували її як вірну помічницю О. Лотоцького

⁵⁵⁴ ІР НБУВ. – Фонд І. Літературні матеріали. – Опис 1. – Спр. № 23758. Лотоцький О. – до Української Академії Наук лист 13 жовтня 1922 р. з Праги (Чехословакія) в Київ. – Арк. 1-1 зв.

⁵⁵⁵ Лотоцький О. Українські джерела церковного права. – Варшава, 1931. – 325 с.

⁵⁵⁶ Хроніка // Тризуб. – 1931. – 2 серпня. – № 29-30 (287-288). – С. 44.

⁵⁵⁷ Лотоцький О. Автокефалія. – Т. 1. Засади Автокефалії. – Варшава, 1935. – 203 с.

⁵⁵⁸ Лотоцький О. Автокефалія. – Т. 2. Нарис історії Автокефальних церков. – Варшава, 1938. – 550 с.

⁵⁵⁹ Лотоцький О. Сторінки минулого. – Ч. 1. – Варшава, 1932. – 286 с.; Лотоцький О. Сторінки минулого. – Ч. 2. – Варшава, 1932. – 490 с.; Лотоцький О. Сторінки минулого. – Ч. 3. – Варшава, 1934. – 396 с.; Лотоцький О. В Царгороді. – Варшава, 1939. – 176 с.

⁵⁶⁰ Хроніка // Тризуб. – 1932. – 12 червня. – № 24 (332). – С. 16.

⁵⁶¹ Похорон Нимфодори Лотоцької // Тризуб. – 1930. – 2 листопада. – № 41 (249). – С. 25.

протягом усього їх спільного життя, як справжню українку, привітну і добру господиню⁵⁶². Українське емігрантське середовище з глибокою пошаною згадувало Німфодору Мефодіївну після її смерті⁵⁶³.

О. Лотоцькому довелося пережити початок війни і бачити окупацію Варшави. Під час обстрілу загорівся дах будинку, де мешкав професор. Переносячи свій архів, рукописи та книги до льоху, він застудився і захворів на запалення легенів. Невдовзі – 22 жовтня 1939 р. – він помер. Видання української еміграції повідомляли про «велику втрату загальнонаціональну – смерть самовідданого борця за визволення України та її державність, вельми заслуженого громадського діяча й мужа державного, видатного вченого-професора»⁵⁶⁴. Спочатку О. Лотоцький був похований біля дружини на варшавському кладовищі Волі. У 1971 р. син ученого, Борис Лотоцький, переніс прах батьків до українського меморіального кладовища в Америці у Баунд-Бруці, поблизу Нью-Йорка⁵⁶⁵.

Таким чином, перебуваючи в еміграції, О. Лотоцький відновлює свої історичні студії та починає займатися науково-педагогічною та викладацькою роботою. Праця в Українському Вільному Університеті, Українській Господарській Академії в Подебрадах, участь у діяльності товариства «Ліга Української Культури», Українського історично-філологічного товариства тощо повертає діяча до активної інтелектуально-дослідницької діяльності, яка стає ще більш насиченою з переїздом до Варшави. Світ побачили монографії О. Лотоцького «Автокефалія», «Українські джерела церковного права», його мемуари «Сторінки минулого» та «В Царгороді». Викладання курсів з церковної історії у Варшавському університеті дало змогу не тільки ґрунтовніше займатися історичними розвідками, а й виховувати молодих науковців. Будучи одним з ініціаторів

⁵⁶² Прокопович В. Пам'яті Н.М. Лотоцької // Тризуб. – 1930. – 23 листопада. – № 44 (252). – С. 5-7.

⁵⁶³ В річницю смерті // Тризуб. – 1931. – 4 жовтня. – № 37 (295). – С. 27; В річницю смерті // Тризуб. – 1931. – 11 жовтня. – № 38 (296). – С. 22.

⁵⁶⁴ Некролог // Тризуб. – 1939. – 19 листопада. – № 36 (686). – С. 1.

⁵⁶⁵ Гошовський Б. Вступне слово // Лицар праці і обов'язку.... – С. 10.

та першим директором Українського Наукового Інституту у Варшаві, О. Лотоцький зробив значний внесок в інституалізацію української історичної науки в Польщі.

Погляди О. Лотоцького на проблеми української еміграції та долю українських земель у складі СРСР

Емігрантське життя внесло свої корективи не лише у сферу наукових студій О. Лотоцького, перетворивши їх на провідний напрям діяльності діяча протягом останніх двох десятиліть його життя. Нові умови визначили й нові теми, які висвітлював дослідник у своїх публіцистичних матеріалах. У петербурзький період це були, насамперед: доля українських земель у складі Російської імперії; умови розвитку освіти, культури, науки; становище української громади за межами українських земель, зокрема, в Петербурзі. Емігрантське життя диктувало нові питання, хоча багато в чому вони перегукувалися з тематикою, що цікавила науковця протягом попередніх років: становище українських земель, проте тепер уже у складі СРСР; особливості розвитку української науки, освіти – але поза межами України, в емігрантському колі; проблеми українців – однак уже на теренах країн Європи. Політична діяльність протягом 1917–1920 рр. у значній мірі змінила, навіть радикалізувала погляди О. Лотоцького як на положення Української церкви, визначивши нове спрямування наукових студій (основи автокефалії православних церков і, насамперед, автокефалія Української православної церкви), так і на політичну долю українських земель. На політичні погляди О. Лотоцького вплинула революційна боротьба на батьківщині протягом 1917–1920 рр. Адже раніше він, як і багато інших українців, покладав надії на покращення долі українського народу на російську революцію, російські демократичні сили, але поступово прийшов до переконання в необхідності незалежного політичного розвитку України. Тож, поряд із доведенням історичних основ автокефалії

Української православної церкви активно пропагувалася ідея української державної незалежності. Науковець доводив, що український народ має глибокі історичні корені власної держави, вважав, що серед народів Східної Європи зародження державного життя найраніше відбувається саме на території України, коли виникає держава Київська Русь. Здобуття державності європейськими народами, що тривалий час боролися за неї, пробудження прагнення до відродження державної незалежності серед народів, що вже майже втратили свої національні особливості – ці факти, на думку О. Лотоцького, доводять, що Україна мала всі підстави претендувати на власну державність, адже прагнення до цього в українському народі ніколи не зникало, незважаючи на несприятливі історичні умови, що склалися для українських земель⁵⁶⁶. Факт проголошення державної незалежності України у ході національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. сприймався вченим не просто як чергова історична подія, а як свідчення того, що прагнення до державної незалежності серед українців збереглося. Саме ідея незалежності розглядалася дослідником як зміст життя кожної нації, основа добробуту, матеріального та духовного розвитку⁵⁶⁷.

Звичайно, роздуми над історичною долею та майбутнім українських земель повертали О. Лотоцького до оцінки відносин між російським та українським народами у політичній площині і призводили до висвітлення його поглядів на державне новоутворення – СРСР. Ще на початку ХХ ст. діяч уважав, що час перебування наших земель у складі Російської держави – це період їх занепаду і ослаблення як у політичному, так і в культурному відношенні. Тож, зважаючи на вир політичних та особистих подій у житті науковця, не дивно, що на 20-і рр. ХХ ст. це переконання тільки посилювалось і виливалося в характеристики на кшталт «пропащий час» України, в яких

⁵⁶⁶ Лотоцький О. Історичні основи нашої державної незалежності // Тризуб. – № 7. – 7 лютого. – 1926 р. – С. 4-7.

⁵⁶⁷ Лотоцький О. Відновлення державної незалежності України // Тризуб. – 1928. – № 110-111. – С. 11.

він погоджується з висловами М. Драгоманова⁵⁶⁸. Повне розчарування у російській політиці щодо України, зневіра у можливості спільного існування українського та російського народів у рамках єдиної держави призводять до виникнення припущення у вченого, що якщо вже нашому народу судилося попередні два століття перебувати в якомусь державному утворенні, то краще б це вже була Османська імперія. Тоді б на початок ХХ ст. наші землі були б незалежними державами як Болгарія, Греція⁵⁶⁹. Виникнення замість Російської імперії Радянського союзу не призвело до зміни поглядів. Перешкодою «добросусідському порозумінню» між народами О. Лотоцький уважав існування двох різних світів, двох світоглядів – українського і російського. Прагнення одного до незалежності і небажання іншого визнавати це право створюють, за переконанням науковця, перепони на шляху до взаєморозуміння. Вихід у даній ситуації вчений убачав у тому, щоб дати одному можливість жити самостійно, поки не зникне через покоління протистояння політичних орієнтирів. Це переконання в існуванні різного світобачення між представниками українських та російських політичних кіл зберігалось у О. Лотоцького і в умовах емігрантського життя, зокрема, завдяки виступам російських емігрантів проти українських політичних прагнень та лідерів українського національного руху, наприклад, проти С. Петлюри⁵⁷⁰. Навіть у революційних подіях 1917 р. для наших двох народів на першому плані стояли різні завдання: для росіян – суто політичні та соціальні, а для українців – національно-державні. Саме з цього розходження у головних цілях боротьби виводив О. Лотоцький головні причини розбіжностей між революційними силами обох народів⁵⁷¹.

Учений убачав суттєву різницю і між української та російською еміграцією навіть у причинах переїзду за межі

⁵⁶⁸ Лотоцький О. Історичні основи нашої державної незалежності // Тризуб. – № 7. – 7 лютого. – 1926 р. – С. 5.

⁵⁶⁹ Лотоцький О. «Пропащий час» у національному та державному житті України // Тризуб. – 1927. – № 27. – С. 14.

⁵⁷⁰ Лотоцький О. Гніваються // Тризуб. – 1926. – 29 серпня. – № 42. – С. 8.

⁵⁷¹ Лотоцький О. Революційна боротьба за державність // На риках Вавилонських. Збірник статей. – Львів. – 1938. – С. 33.

батьківщини: для українців – це боротьба за власну державність, а для росіян – внутрішні протиріччя, громадянська війна. Тим більше, О. Лотоцький був непорушний у своїх переконаннях, що представники російських емігрантських кіл продовжували зберігати у своєму розумінні міжнаціональних відносин ідеї самодержавної політики царської Росії і політичне майбутнє українських земель розглядали лише в двох варіантах: федерація або єдина неподільна Росія. Наявність цих особливостей у ставленні до українців, сформованих протягом століть, сприймалася науковцем як найбільша перешкода на шляху до повного порозуміння, навіть в умовах емігрантського життя, між представниками російського та українського народів⁵⁷².

Що ж стосується Радянського Союзу, то О. Лотоцький був переконаний, що ця «федеративна фікція» не зможе спинити рух народів до власного самовизначення. Оцінюючи більшовицьку політику щодо створення нової держави, історик визнавав, що вони вибрали єдиний можливий для цього шлях: нове поневолення завуальювалося договорами про «добровільний» федеративний зв'язок між народами, що після розпаду Російської імперії отримали шанс на створення власної держави. Проголошене у Конституції право республік на вихід із Союзу з самого початку настільки контрастувало з реальним станом речей, що давало підстави вченому оцінювати нове державне утворення як «комедію федеративності». О. Лотоцький уважав, що різниці «між старою, царською практикою та новою, робоче-селянською, власне не має». Спроби наявністю «факультативного» права виходу з Союзу довести добровільність створення нової держави він оцінював як «дотепну правну еквілібристику» більшовицьких юристів⁵⁷³. О. Лотоцький наголошував на єдності національно-державної політики царської Росії та Радянського Союзу. Спадковість політичних традицій зумовлювала те, що

⁵⁷² Лотоцький О. До психології московської еміграції // Тризуб. – 1926. – № 30. – С. 12-17.

⁵⁷³ Лотоцький О. Федеративна фікція // Тризуб. – 1926. – 21 лютого. – № 19. – С. 3-9.

незалежність України так само не була в інтересах радянської держави, як її не було в планах царського уряду⁵⁷⁴. О. Лотоцький був переконаний, що СРСР – нетривале утворення, і тому необхідно проявити організованість та витривалість, очікуючи нової нагоди на відновлення боротьби за власну державність⁵⁷⁵.

Дослідник висловлював припущення, що якби більшовики у більшій мірі були комуністами, ніж «московським централістами», тоді б їх позиції стали значно міцнішими. Більша увага до розвитку національної культури сприяла би свідомому поверненню на рідну землю значної частини емігрантів⁵⁷⁶. Натомість, мова йшла здебільшого про так зване «поворотництво» під впливом діяльності радянських спецслужб. У матеріалах сучасного українського дослідника О. Купчика, присвячених зовнішньополітичній діяльності уряду УСРР (1919–1923), відзначається, що в орбіту діяльності радянських спецслужб, що мала на меті принаймні дезорганізувати еміграцію, потрапив також і О. Лотоцький⁵⁷⁷. Зважаючи на позицію О. Лотоцького стосовно влади більшовиків, можна припустити, що такі закиди спецслужб стосовно нього не були вдалимими. Власне, на його думку, повернення в умовах, що склалися на 20-ті рр. ХХ ст., було неможливе, адже мотивація української еміграції не тільки соціальна чи економічна, а й національно-державна. Тому О. Лотоцький робить висновок, що переїзд на рідну землю неможливий, що підтверджує низкою причин: процедура каяття, виконання вимог, які б висунула радянська влада, очікування репресій, відсутність роботи, умови життя ще гірші й важчі, ніж за кордоном для іноземців. Що ж стосується політичних діячів, серед яких він згадував М. Грушевського, то, на його думку, погоджуючись на співпрацю з радянською владою, вони гинуть для тієї справи, якій служили раніше, адже поступово змушені відрікатися від багатьох речей, ще й вихваляти владу, проти

⁵⁷⁴ Лотоцький О. Справжні пружини // Тризуб. – 1927. – 13 листопада. – № 42 (100). – С. 9.

⁵⁷⁵ Лотоцький О. Коли і як? // Тризуб. – 1926. – 15 серпня. – № 40. – С. 7.

⁵⁷⁶ Лотоцький О. Підсумки (під новий рік) // Тризуб. – 1930. – № 214. – С. 13.

⁵⁷⁷ Купчик О. Зовнішньополітична діяльність уряду УСРР (1919–1923) // Історичний журнал. – 2007. – № 6. – С. 100-111.

якої раніше боролися. Таке повернення, на його переконання, не могло бути гідним⁵⁷⁸.

Перебування українських земель у складі СРСР знову і знову повертало вченого до висвітлення україно-російських відносин у політичній сфері. Іноді О. Лотоцький вдавався до досить гострих і критичних характеристик, коли мова заходила про долю української державності і перешкоди, що виникали в результаті політичних прагнень Росії, як царської, так і радянської. Відмічаючи, що революція 1917 р. дійсно багато трансформувала в життєвому укладі народів Російської імперії, дослідник відзначав, що незмінним залишився «московський зоологічний націоналізм», що «московське націоналістичне шило» постійно буде проявлятися, який би режим не перебував при владі, і «краще майбутнє свого племені сполучалося з необхідною руйнацією України». Оцінюючи тривалий шлях україно-російських відносин, учений приходив до висновку, що у важкі періоди політичні кола, що представляли північного сусіда України, проводили досить лояльну національну політику. Проте всі обіцянки, домовленості досить швидко забувалися, коли зникала необхідність, зокрема вчений проводить паралелі між політикою Олексія Михайловича у XVII ст. та російських революційних кіл початку XX ст. Після 1917–1920 рр. головною помилкою, на думку О. Лотоцького, було сподівання на можливе порозуміння українських та російських політичних сил. У радянській Україні досягнення компромісу взагалі здавалося йому неможливим⁵⁷⁹. Дослідник визначав централізаторську політику вихідною точкою для радянського керівництв, тоді як вислови про національне самовизначення, федерацію вільних народів він розглядав лише як тактичний відхід від більшовицької ідеології. Зокрема, українізація 1920-х рр. сприймалася вченим досить критично, не викликала позитивних вражень, адже розглядалася як тимчасовий відхід від більшовицької доктрини. Для підтвердження того, що це лише зовнішня тимчасова картинка, дослідник наводив

⁵⁷⁸ Лотоцький О. Безконечна казка (на тему поворотництва) // Тризуб. – 1926. – 5 вересня. – № 43. – С. 3-7.

⁵⁷⁹ Лотоцький О. На старих позиціях // Трибуна України. – 1923. – № 2-4. – С. 4-5.

досить простий приклад: за роки українізації кількість росіян та євреїв не державній службі збільшилася до 75%. Усі більшовицькі гасла розглядалися ним як такі, що повністю суперечили самій більшовицькій ідеології, тому вони просто не могли бути втіленими в життя, особливо якщо мова йшла про національну свободу⁵⁸⁰.

О. Лотоцький завжди переймався долею української книги, сам виступав активним учасником боротьби за скасування обмежень щодо використання української мови у царській Росії, намагався сприяти видавництву книг українською мовою. Тому не дивно, що він не залишив без уваги своєрідний звіт про видавництво книг у СРСР на 1926 р, який спонукав дослідника проаналізувати стан видавничої справи на українських землях. За фразами про значний розмах, темпи зростання О. Лотоцький убачав не проголошене культурне піднесення та збільшення кількості читачів, а посилену популяризацію більшовицьких ідей. Серед найхарактерніших рис розвитку видавничої справи у СРСР визначається те, що кількість національних видань складає лише 10% від загального тиражу, що необхідне ідейне спрямування періодичної преси досягається шляхом зміни іноді навіть цілих редакційних складів, професійний рівень яких дуже низький. Що стосується власне видавничої справи на Україні, то вчений констатував, що скоріше можна говорити не про українську пресу, а про пресу на українських землях, адже кількість україномовних видань надзвичайно мала, незважаючи на проголошені гасла українізації. З приводу самого звіту О. Лотоцький з належною йому іронією відзначав, що він складений дуже влучно, адже щодо розвитку національної видавничої справи дані подаються лише загальні, а виділити, скільки відсотків припадало, наприклад, на українську книгу, просто неможливо. Таку політику стосовно національної книги історик уважав ще одним підтвердженням, що інтереси більшовиків – це інтереси «окупаційної влади»⁵⁸¹.

Ці роздуми О. Лотоцького над історичною долею українських земель, над спадковістю політичних традицій у

⁵⁸⁰ Лотоцький О. Слова і діла // Тризуб. – 1926. – № 13-14. – С. 12-18.

⁵⁸¹ О.Б. (псевдонім О. Лотоцького) Издавнична справа на Україні // Тризуб. – 1926. – 5 вересня. – № 43. – С. 16-19.

значній мірі були зумовлені тим обуренням, що викликало у нього вбивство 1926 р. Симона Петлюри. Причину замаху на нього він убачав у справі створення національної Української держави, одним з лідерів якої він був. Паризькі події 1926 р. змушують ученого констатувати, що більшовицька сила – суттєва перешкода на шляху українського народу до створення власної держави, адже радянська влада прагнула зберегти Україну як головну господарчу базу⁵⁸².

З часом усе більше зростала переконаність О. Лотоцького в тому, що для нашого народу не може бути ніяких об'єднань з Російською державою, провідною лінією політичного розвитку має бути виключно державна незалежність. Цю впевненість він аргументував історичним досвідом, наводячи як приклад наслідки Переяславської Ради для українських земель⁵⁸³. Післяреволюційні події наштовхували вченого на досить сумні порівняння з подіями Руїни другої половини XVII ст., коли внутрішні протиріччя не дали можливості здобути державність. Дослідник не ототожнює ці два періоди української історії, проте намагається визначити помилки, через які народні лідери вже проходили. Крім того, суттєву різницю він убачав саме в позиції народу, який у XVII ст. був утомлений і нездатний до свідомої національної боротьби, а на початку XX ст. виступав як сила, що прагне власними зусиллями вибороти свої права⁵⁸⁴. Науковець наголошував, що, по-перше, не можна забувати про цей досвід співіснування у рамках одного державного утворення, здобутий протягом століть, зважаючи на наслідки, які він мав для українського народу, для його національно-політичного розвитку⁵⁸⁵. Умови перебування українських земель у складі СРСР він уважав найкращим підтвердженням свого переконання, що для України єдиний можливий варіант розвитку політичного

⁵⁸² Лотоцький О. Справжні пружини // Тризуб. – 1927. – 13 листопада. – № 42 (100). – С. 10-11.

⁵⁸³ Lototskiy O. Les bases de la politique d'Etat Ukrainien // Promethee. – 1930. – № 69. – Р. 11-12.

⁵⁸⁴ Лотоцький О. Єдиним фронтом // Українська трибуна. – 1921. – № 28. – С. 8.

⁵⁸⁵ Лотоцький О. Наука // Українська трибуна. – 1921. – № 41. – С. 8-9.

життя – це незалежна держава⁵⁸⁶. По-друге, заради єдиної справи необхідно забувати про внутрішні протиріччя і розбіжності, не заглиблюватися у самокритику, а спільними зусиллями йти до поставленої цілі⁵⁸⁷.

Зважаючи на реалії емігрантського буття, звичайно в полі зору дослідника у більшій мірі перебувало культурне, політичне життя не на території власне України, а в межах української громади, що опинилася не теренах Центрально-Східної Європи. В умови перебування поза межами рідної землі необхідно було підтримувати віру у досягнення поставлених завдань, активізувати культурне життя, зберігати традиції. Це було потрібно заради того, щоб у разі виникнення сприятливої політичної ситуації не втратити знову шанс на здобуття незалежності. Національна ідея розглядалася як об'єднуючий чинник для українських емігрантських кіл⁵⁸⁸. Саме такі ідеї прослідковуються у матеріалах О. Лотоцького, присвячених українській еміграції, більша частина якої, на його думку, продовжувала зберігати віру і надію на відновлення національної боротьби⁵⁸⁹. Такі завдання відзначаються ним насамперед тому, що своєму поколінню він давав досить критичну оцінку: воно не виконало, нехай і в силу багатьох несприятливих обставин, покладене на нього завдання відродження української державності. Проте, незважаючи на поразку в національно-визвольних змаганнях 1917–1920 рр., він відзначав і певні здобутки: відродження національної свідомості українського населення і відновлення самостійного місця України в політичному житті Європи, прикладом чого розглядалася поява території України на політичних мапах⁵⁹⁰. О. Лотоцький говорив про відновлення політичної ваги українських земель у європейській міжнародній політиці, доводив, що цю роль вони втратили

⁵⁸⁶ Лотоцький О. Державна незалежність як основа життя нації // Тризуб. – 1927. – № 66. – С. 18.

⁵⁸⁷ Лотоцький О. Єдиним фронтом // Українська трибуна. – 1921. – № 28. – С. 11.

⁵⁸⁸ Лотоцький О. На чужині // На ріках Вавилонських. Збірник статей. – Львів. – 1938. – С. 3-6.

⁵⁸⁹ Лотоцький О. Ідейні розбіжності // Українська трибуна. – 1921. – № 35. – С. 5-7.

⁵⁹⁰ Лотоцький О. Духа унії не дай мені! (Чи маємо підстави для політичного песимізму?) // Календар-альманах «Дніпро» на 1937 р. – Львів, 1936. – С. 128-133.

протягом двох століть перебування у складі Російської імперії, перетворившись для Європи на «terra incognita». Тому, надзвичайно важливим завданням для української інтелігенції він вважав поширення серед європейських політиків переконання про важливе політичне й економічне значення, яке б могла мати незалежна Українська держава. Мета такої діяльності вбачалася у здобутті підтримки на випадок, коли знову з'являться умови для боротьби за національну незалежність⁵⁹¹. Учений був переконаний, що саме незалежна Українська держава має стати своєрідним «заборолом» для Європи від агресивної московської політики⁵⁹². Причину того, що європейські політики не надали необхідної допомоги українським національним силам протягом 1917–1920 рр., дослідник пояснював консервативністю міжнародної політики. Адже світове співтовариство звикло до «неподільної Росії» і тому просто не сприймало прагнень до незалежності її окремих частин. Хоча, поступово, дуже повільно, зміни у позиціях європейських дипломатів відбувалися саме на користь українських земель⁵⁹³. Проведення пропагандистської роботи щодо важливості існування самостійної України О. Лотоцький покладав саме на українську еміграцію, зауважуючи, що на теренах радянської України відсутні умови для вільного висловлення своїх думок та переконань⁵⁹⁴. Крім того, науковець розумів, що той уклад громадянського та політичного життя, що сформувався в радянській Україні, стане значною перешкодою для формування «здорового» суспільства у майбутньому⁵⁹⁵. Українських емігрантів розглядав історик, по-перше, як зв'язуючу ланку населення українських земель у складі СРСР зі світом, а по-друге, як виразника національних інтересів перед світовою громадськістю. Саме заради виконання цих

⁵⁹¹ Lototskiy O. Terra incognita // France-Ukraine. – 1925. – № 6. – P. 9-10.

⁵⁹² Lototskiy O. L'émigration ukrainienne – phénomène sociale // Prométhée. – 1933. – № 80. – P. 12.

⁵⁹³ Лотоцький О. Старий забобон // Тризуб. – 1926. – № 12. – С. 17-21.

⁵⁹⁴ Лотоцький О. На чужині // На ріках Вавилонських. Збірник статей. – Львів. – 1938. – С. 6.

⁵⁹⁵ Лотоцький О. «Пропаший час» у національному та державному житті України // Тризуб. – 1927. – № 27. – С. 13.

завдань емігрантська інтелігенція мала сприяти активізації культурного життя українців за кордоном, створювати громадські, наукові товариства, проводити політичне виховання⁵⁹⁶. Головну перевагу еміграційних кіл він убачав у тому, що їх представники мають вільні умови для духовного розвитку і можливості для засвоєння кращих надбань Заходу, політичні традиції якого мали, на його думку, допомогти відновленню Української держави⁵⁹⁷.

В умовах перебування за кордоном українська інтелігенція змушена була відійти від активної політичної боротьби та сконцентруватися на культурній праці. Підтримуючи ідеї культурницької місії української еміграції, О. Лотоцький приділяв значну увагу висвітленню саме цієї сфери діяльності колишніх учасників національно-визвольних змагань. Схвальний відгук науковця отримували створення українських шкіл, громадських та наукових організацій, діяльність українських видавництв. У цій царині Олександр Лотоцький також повертався до порівняння умов культурного розвитку російської та української еміграції, вважаючи, що перша мала тільки продовжувати вже існуючі традиції культурного життя, тоді як українцям необхідно було багато в чому з нуля створювати засади культурної та наукової праці⁵⁹⁸. Звичайно, будучи сам учасником еміграційного життя, вчений намагався висвітлювати діяльність наукових установ, заходів, що ними проводилися. Українські наукові з'їзди презентувалися О. Лотоцьким як свято української національної культури⁵⁹⁹, де учасники мали змогу почути про нові наукові досягнення, взяти участь у дискусіях з приводу спірних питань, тобто – бути у центрі наукового життя⁶⁰⁰. Учений уважав, що одні з найкращих умов для розвитку українського культурного життя в першій половині 1920-х рр. склалися в

⁵⁹⁶ Lototskiy O. L'émigration ukrainienne – phénomène sociale // Prométhée. – 1933. – № 80. – P. 6-9.

⁵⁹⁷ Лотоцький О. Не гаймо часу // Українська трибуна. – 1921. – № 35. – С. 3-4.

⁵⁹⁸ Лотоцький О. Культурно-національна праця // На рiках Вавилонських. Збiрник статей. – Львiв. – 1938. – С. 82-84.

⁵⁹⁹ Лотоцький О. По науковому з'їзді // Тризуб. – 1926. – 5 грудня. – № 56. – С. 14.

⁶⁰⁰ О.Б. (псевдонім О. Лотоцького) Останній день українського наукового з'їзду // Тризуб. – 1926. – 14 листопада. – № 53. – С. 11.

Чехословаччині, де функціонувало багато українських товариств, наукових закладів, зокрема, Українська господарська академія в Подебрадах, діяльність якої досить детально висвітлив у своїх матеріалах О. Лотоцький, вважаючи її гідним прикладом утілення українського наукового потенціалу⁶⁰¹. На прикладі українського еміграційного студентства в Чехословаччині він презентував умови, в яких нове покоління українців здобувало освіту. Незважаючи на скрутне матеріальне становище та важкі умови проживання, позитивний момент дослідник убачав у тому, що ці молоді українці отримали можливість здобути вищу освіту у потужних навчальних закладах⁶⁰².

Покоління емігрантів-батьків мало, на думку О. Лотоцького, забезпечити здобуття освіти для молодшого покоління українців, допомогти їм у формуванні життєвого світогляду, забезпечити політичне виховання молоді та формування їх як національно свідомих українців. Спільними зусиллями старшого покоління і молоді, на ґрунті, закладеному діяльністю наукових установ, мала бути сформована чітка національна ідеологія. У цій позиції вчений висловлював свою згоду з ідеологом державницького напрямку В. Липинським, хоча, за його ж словами, багато в чому розходився з ним у поглядах⁶⁰³.

Збереження наступними поколіннями національних ідей здавалося О. Лотоцькому тим більш важливим, що, на його думку, остаточна боротьба за українську національну незалежність мала відбуватися вже не за комуністичного режиму, а з тією владою, що прийде йому на зміну. Він уважав, що падіння радянської влади буде раптовим, тоді, коли населення зрозуміє свою силу. Саме на цей час О. Лотоцький передрікав активізацію боротьби за Українську державу, адже ставлення московських урядів до українських земель він уважав незмінним, незважаючи на їх

⁶⁰¹ О.Б. (псевдонім О. Лотоцького) Члени українського наукового з'їзду в Подебрадах // Тризуб. – 1926. – 14 листопада. – № 53. – С. 12-17.

⁶⁰² Білоусенко О. (псевдонім О. Лотоцького) Еміграційне студентство // Тризуб. – 1927. – 16 жовтня. – № 41 (99). – С. 4-8.

⁶⁰³ Лотоцький О. Батьки й діти на еміграції // Календар-альманах «Дніпро» на 1938 р. – Львів, 1936. – С. 108-110.

партійну приналежність⁶⁰⁴. Тому і наголошував на необхідності пам'ятати всі історичні уроки, на важливості збереження ідеї національної незалежності українських земель та готовності відновити роботу по досягненню поставлених цілей.

Отже, політичні реалії 20–30-х рр. ХХ ст. не залишили байдужим О. Лотоцького, викликали численні коментарі, оцінки. Негативне ставлення до політики Російської імперії стосовно українського народу трансформувалося у повне неприйняття Радянського Союзу, невизнання правомірності його існування. В умовах, коли на українських землях не було можливостей для національного розвитку та збереження традицій державності, ці завдання дослідник покладав саме на представників української еміграції. Крім того, представники інтелектуальної еліти, на його думку, мали сприяти збільшенню обізнаності серед європейських народів щодо українських земель. У певній мірі така позиція була зумовлена відчуттям провини, адже його покоління не змогло зберегти українську державність.

Участь у національно-визвольних змаганнях на теренах України протягом 1917–1920 рр. вплинула на подальші наукові студії О. Лотоцького. Дослідницькі розвідки надалі спрямовувалися на доведення права Української церкви на самостійне існування. Ці погляди базувалися на переконанні, що Українська держава має бути незалежною, а в незалежній державі повинна бути і незалежна Церква. Історичні студії стають вираженням світобачення історика, його життєвої позиції. Значне місце у науковому доробку О. Лотоцького зайняли і біографічні нариси, присвячені українським історикам, культурним та громадсько-політичним діячам.

Роки в еміграції стали періодом розквіту інтелектуальної творчості дослідника. Керівництво науковими установами, викладання у вищих навчальних закладах, участь у наукових конференціях, створення власної концепції устрою та розвитку православних церков – усі ці складові інтелектуальної діяльності давали можливість впливати на формування соціокультурного середовища серед українців в

⁶⁰⁴ Лотоцький О. Будьмо готові // Тризуб. – 1926. – № 19. – С. 12-14.

еміграції, підтримувати національну самосвідомість та любов до України серед українських емігрантів. Можна говорити, що протягом 1920–1930-х рр. О. Лотоцький завдяки своїй надзвичайно активній інтелектуальній діяльності зайняв чільне місце серед українських учених. Він був уже не просто виконуючою ланкою у механізмі української історичної науки, а скеровував її розвиток, організовував наукове життя, формулював власні ідеї, що трансформувалися у наукову концепцію.

РОЗДІЛ 3

КОНЦЕПЦІЯ УСТРОЮ ТА РОЗВИТКУ ПРАВОСЛАВНИХ ЦЕРКОВ О. ЛОТОЦЬКОГО В ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОМУ ПРОСТОРИ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

Різноманітні вектори діяльності О. Лотоцького протягом життя постійно перепліталися. Наукові вподобання визначали коло громадсько-політичних обов'язків, які, в свою чергу, спрямовували розвиток дослідницьких студій. Історія Церкви стала сферою наукових уподобань О. Лотоцького ще з років навчання у Духовній академії. Проте тривалий час розвідки з церковної історії залишалися ніби у тіні тих тем, що диктувалися громадськими справами. Можливо, саме через це для майбутніх поколінь він не став істориком «першого плану», хоча сучасники і сприймали його як провідного українського фахівця в галузі церковної історії. Однак слід відмітити, що саме політична діяльність сприяла формуванню О. Лотоцького як історика Церкви. Концепція історичного розвитку та устрою православних церков, насамперед Української православної церкви, остаточно сформувалася під впливом тих ідей, які він відстоював, перебуваючи на державних посадах у 1917–1920 рр. Протягом останніх двох десятиліть життя пріоритети його діяльності змінилися: викладацька робота, керівництво науковим установами, участь у наукових заходах, створення власної концепції розвитку православної Церкви та засад автокефального устрою, публікація монографій. Мабуть, можна говорити про те, що наприкінці своєї наукової роботи вчений наблизився до когорти істориків «першого» плану.

1920–1930-ті рр. – «золота доба» української історіографії, яка досягла рівня світової історичної науки, перетворилася на складову національної свідомості та націотворчого процесу. Важливу роль у цьому відіграла українська історична наука в еміграції, основними

осередками якої стали Прага, Варшава, Берлін⁶⁰⁵. Однією з характерних рис українських історичних студій в еміграції була та обставина, що багато представників наукового світу за часів української революції займали високі урядові посади і, що має безпосереднє відношення до О. Лотоцького, опікувалися вирішенням церковних питань. Пізніше, у своїх публікаціях, вони певною мірою обґрунтовували власні політичні дії під час революційних років⁶⁰⁶.

Від різнорідних нарисів, що висвітлювали окремі епізоди з історії Української церкви, О. Лотоцький протягом 20–30-х років ХХ ст. приходив до цілісної концепції історичного розвитку православних церков. Головна мета його наукових студій – доведення права Української православної церкви на автокефалію – сформувалася саме під впливом громадсько-політичної діяльності. Для її досягнення необхідно було: розглянути основні засади автокефальних православних церков, дослідити історичний розвиток православних церков, зокрема, Української православної церкви, визначити історико-правові передумови отримання православною Церквою статусу автокефальної, висвітити національні особливості Української православної церкви.

Теорія та історія православ'я у контексті українського історіографічного процесу першої третини ХХ ст.

Питання релігії, розвитку церковного устрою, відмінностей між різними конфесіями були і залишаються сферою зацікавлень дослідників різних напрямів: релігієзнавців, культурологів, філософів, істориків. На початок ХХ ст. в українській історичній науці тема

⁶⁰⁵ Андреев В.М. Дмитро Дорошенко: «перший» чи «другий» в українській історіографії першої половини ХХ ст.? (досвід вивчення інтелектуальної біографії історика) // Український історичний журнал. – 2007. – № 4. – С. 110.

⁶⁰⁶ Портнов А.В. Науково-освітня діяльність української еміграції в міжвоєнній Польщі (1919–1939): дис. на здобуття наук. ступеня канд. історич. наук: 07.00.01. – Львів, 2005. – С. 139.

становлення та розвитку православної Церкви на теренах України вже мала певну історіографічну традицію. Однак не всі аспекти отримували висвітлення у працях дослідників української історії. Перевага надавалася моментам, пов'язаним зі становленням християнства, умовами розвитку православної Церкви у литовсько-польську добу, боротьбі козаків за православну віру, тоді як внутрішній устрій православної Церкви менше цікавив українських науковців, залишався малодослідженим.

Провідні українські вчені активно зверталися у своїх роботах до тем поширення християнства та розвитку православної Церкви на теренах України. Так, В.Б. Антонович висвітлював окремі аспекти української церковної історії у своїх працях. Значна увага приділялася вченим проблемі укладання релігійної унії у XVI ст., проти якої, на його думку, спочатку було населення усіх українських земель. Одними з головних захисників православ'я В.Б. Антонович змальовував братства і вважав, що католицький та становий фанатизм польської спільноти допоміг приєднанню українських земель до Росії⁶⁰⁷.

Досить епізодично висвітлює історію Церкви на теренах України О. Єфименко. Коротко авторка зазначає про хрещення Русі, наголошуючи, що немає потреби повторювати всім добре відомі подробиці цієї події. Крім цього, відмічається вплив Люблінської та Берестейської уній на життя православних: Люблінська унія сприяла поширенню вільнодумства, протестантських ідей, а Берестейська унія в очах сучасників сприймалася як результат особистих корисливих зусиль окремих православних архієреїв. Також висвітлюється діяльність братств на освітній та релігійній ниві⁶⁰⁸.

Автор монументальної праці «Історія України-Руси» не міг обійти своєю увагою питання релігійного та церковного характеру в історії українських земель. Слід відмітити, що ці теми стали традиційними в історичних студіях

⁶⁰⁷ Антонович В.Б. Що принесла Україні унія. Стан Української православної церкви від половини XVII до кінця XVIII ст. – Вінніпег, 1991. – 132 с.

⁶⁰⁸ Єфименко А.Я. История украинского народа [сост. и авт. ист.-биограф. очерка В.А. Смолий; Примеч. Н.Н. Яковенко] – К.: Лыбидь, 1990. – С. 35, 178, 181, 183.

М. Грушевського. Низка його статей у Записках Наукового Товариства ім. Т. Шевченка, Літературно-науковому віснику присвячені церковним діячам, церковним обрядам, окремим епізодам церковної історії. Крім того, маємо ряд рецензій ученого на праці з історії Церкви на теренах України. Слід відмітити, що ще у матеріалах, які з'явилися протягом 1900–1906 рр., говорячи про культурні та релігійні стосунки у XVIII ст. М. Грушевський відмічає: більш детально з цими питаннями можна ознайомитися у роботах О. Лотоцького «Соборні крилоси на Україні та Білій Русі» та «Суспільне становище білого (світського) духовенства на Україні та в Росії в XVIII ст.»⁶⁰⁹. Різноманітні аспекти поширення християнства на Русі, обставини релігійного життя протягом XIV–XVI ст., відродження української православної Церкви у XVII ст., перехід під владу московського патріарха та реакційні течії XVIII–XIX ст. – ці аспекти отримують висвітлення у роботах М. Грушевського «З історії релігійної думки на Україні» та «Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці»⁶¹⁰.

Звичайно, у багатотомній «Історії України-Руси» окремі розділи присвячені релігійно-церковним питанням. Релігійний світогляд слов'ян у дохристиянські часи, поява християнства на Русі, хрещення Руської держави та політичне значення цієї події – з поглядами М. Грушевського на ці теми можна ознайомитися у першому томі його праці⁶¹¹. Поява монастирів та будівництво церков, розвиток освіти за часів Ярослава Мудрого, церковне життя Київщини, Чернігівщини змальовуються у другому томі⁶¹². У третьому розкриваються питання церковного устрою на українських землях у XIII – в пер. пол. XIV ст.: становлення Галицько-Волинської митрополії,

⁶⁰⁹ Грушевський М.С. Твори: у 50 т. – Т. 7: Серія «Історичні студії та розвідки (1900–1906)». – Л., 2005. – С. 520.

⁶¹⁰ Грушевський М.С. Духовна Україна (Збірка творів) / [упорядкування та додатки Ігоря Гирича, Оксани Дзюби, Василя Ульяновського]. – К.: Либідь, 1994. – 560 с.

⁶¹¹ Грушевський М.С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / [редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін.]. – Т. 1. – К.: Наук. думка, 1994. – С. 315-338, 404-408, 496-534.

⁶¹² Грушевський М.С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / [редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін.]. – Т. 2. – К.: Наук. думка, 1992. – С. 40-43, 288-290, 333-334, 377-379.

церковна організація, культурні впливи християнства⁶¹³. Проблеми церковної організації протягом наступних століть (XIV–XVII ст.), особливості положення православної Церкви в Польсько-Литовській державі розглядаються у п'ятому томі роботи⁶¹⁴. Висвітлюючи історію козаччини, М.С. Грушевський особливу увагу звертає на роль козаків в релігійно-церковній історії України⁶¹⁵.

Головними аспектами церковної історії, на яких зупиняється І. Крип'якевич, стали прийняття християнства та релігійно-церковні відносини XVI–XVII ст. Хрещення Русі Володимиром трактується ним як суто політичний крок, зумовлений як потребами укріплення зовнішньополітичного положення Русі, так і необхідністю посилення влади князя всередині держави. Серед церковних подій XVI–XVII ст. у першу чергу згадується укладання унії, її причини та наслідки⁶¹⁶.

В. Липинський у своїй праці «Релігія і Церква в історії України» зазначає, що говорить на цю тему з погляду політичного. Тому і основні акценти у роботі робляться на відносинах Церкви і держави, на наявності відмінностей між російським та українським православ'ям, на наслідках церковної унії. Звертає він увагу і на питання автокефалії Української православної церкви, зауважуючи, що як не православний і не священник не може оцінювати канонічні моменти цього питання. Тому його оцінка – політичного характеру. Вихідний момент – чи зміцнить автокефалія церковний авторитет? З одного боку, на його думку, церковне об'єднання корисне. Проте, якщо церковний глава підпорядковується світській владі іншої держави, це може призвести до конфліктних ситуацій. Але головне, на що має звернути свої зусилля Українська православна церква, це –

⁶¹³ Грушевський М.С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / [редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін.]. – Т. 3. – К.: Наук. думка, 1993. – С. 68-73, 112, 189-191, 260-332, 410-486.

⁶¹⁴ Грушевський М.С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / [редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін.]. – Т. 5. – К.: Наук. думка, 1994. – С. 261-287, 385-505.

⁶¹⁵ Грушевський М.С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / [редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін.]. – Т. 7. – К.: Наук. думка, 1995. – С. 388-549.

⁶¹⁶ Крип'якевич І.П. Історія України / [відп. редактори Ф.П. Шевченко, Б.З. Якимович]. – Львів: Світ, 1990. – С. 50, 130, 133-136, 144-147.

внутрішнє духовнє відродження, а не матеріальні чи політичні інтереси⁶¹⁷.

Церковна історія України XIII–XVII ст. знайшла відображення і в дослідженнях Д. Дорошенка. Науковець висвітлює становище православної Церкви в литовсько-польську добу, церковну організацію на українських землях, занепад церковного життя в др. пол. XVI ст., діяльність церковних братств, укладання церковної унії⁶¹⁸. Крім того, окрема праця Д. Дорошенка присвячена висвітлення значення, яке відіграло православ'я в житті українського народу. Окрема увага звертається дослідником на боротьбу за проголошення автокефалії у ході революційних подій початку XX ст. та на роль у цих подіях О. Лотоцького⁶¹⁹.

Слід також відмітити і студії з церковної історії І. Огієнка. Поширення православ'я на українських землях⁶²⁰, вплив української культури, в тому числі і релігійний, на російську культуру⁶²¹ – аспекти багатьох публікацій діяча. Окремо варто відзначити його працю «Українська церква». Тематика розділів цієї монографії у загальних рисах має багато схожого з дослідженням О. Лотоцького: хрещення Русі, Українська православна церква в литовсько-польську добу, реформаційні впливи на Україну, церковний рух XVI–XVII ст., діяльність братств, приєднання Української церкви до московської, обмеження прав Української церкви, її вплив на Церкву російську⁶²². Якщо виділяти головні тематичні відмінності, то у студіях О. Лотоцького більше уваги приділено періоду XIII–XV ст. і процесу відділення Московської церкви від київської, процесам русифікації

⁶¹⁷ Липинський В.К. Релігія і церква в історії України. – К.: ПБП «Фотовідеосервіс», 1993. – 128 с.

⁶¹⁸ Дорошенко Д. Нарис історії України / [передмова І.О. Денисюка]. – Львів: Світ, 1991. – С. 166–188.

⁶¹⁹ Дорошенко Д. Православна Церква в минулому і сучасному житті українського народу. – Берлін, 1940. – С. 50–62.

⁶²⁰ Лларіон Митрополит (Огієнко). Дохристиянські вірування українського народу. – К., 1994. – С. 403–411.

⁶²¹ Огієнко І. Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу. – К.: Фірма «Довіра», 1992. – С. 39–64.

⁶²² Лларіон Митрополит (Огієнко). Українська церква: Нариси з історії Української православної церкви. – Вінніпег, 1982. – 366 с.

Української церкви у ХІХ ст., спробам добитися визнання незалежності Української церкви на початку ХХ ст. Слід наголосити, що обидва автора презентують історію Церкви на Русі як історію Української церкви, Русь – як Україну, русичів – як українців. Джерельна база і література, яка використовувалася дослідниками, має багато схожих позицій. У роботі І. Огієнка міститься і посилання на монографію О. Лотоцького «Автокефалія»⁶²³. Проте, у авторів значно відрізняється характер викладу матеріалу. Праця І. Огієнка має більш літературний, культурологічний характер, він не подає загального контексту розвитку інших православних церков. Монографія О. Лотоцького вирізняється чітким науковим викладом, історія Української православної церкви подається автором у контексті розвитку Церкви на теренах Росії та становлення православних церков в інших державах. Крім того, дослідження О. Лотоцького доповнені студіями, що присвячені засадам автокефалії, історії церковного права. Сучасний науковець А. Портнов у роботі, в якій висвітлюється науково-освітня діяльність української еміграції в міжвоєнній Польщі, відмічає, що І. Огієнко загалом поділяв церковно-історичні погляди О. Лотоцького, попри значні особисті розходження й антипатію⁶²⁴.

Більш розробленими на початок ХХ ст. теми православного церковного устрою та церковного права були в російській історіографії. Зокрема, питання засад східної православної церкви, основ соборності висвітлювалися І. Бердниковим⁶²⁵, М. Суворовим⁶²⁶, А. Павловим⁶²⁷. Склад, особливості проведення соборів, прийняття соборних

⁶²³ Іларіон Митрополит (Огієнко). Українська церква: Нариси з історії Української православної церкви. – Вінніпег, 1982. – С. 258.

⁶²⁴ Портнов А.В. Науково-освітня діяльність української еміграції в міжвоєнній Польщі (1919–1939): дис. на здобуття наук. ступеня канд. історик. наук: 07.00.01. – Львів, 2005. – С. 137.

⁶²⁵ Бердников І. Краткий курс церковного права Православної церкви: в II т. – Казань, 1913. – 236 с.

⁶²⁶ Суворов М. Учебник церковного права. – М., 1913. – 244 с.

⁶²⁷ Павлов А. Курс церковного права. – М., 1902. – 196 с.

постанов – ці аспекти розглядалися М. Заозерським⁶²⁸, Є. Голубинським⁶²⁹, Ф. Мищенко⁶³⁰.

Слід відзначити, що погляди О. Лотоцького досить часто не збігалися з думками російських дослідників, особливо, коли мова йшла про питання соборності в православній Церкві, про значення та правомірність постанов окремих соборів, про взаємовідносини між українською та московською церквами. Насамперед, це було зумовлено тим, що вихідним завданням при написанні О. Лотоцьким своїх праць було визначення відмінності в умовах розвитку Української та Російської церков і, відповідно, доведення права Української православної церкви на автокефалію. Це протиставлення національних особливостей двох церков постійно зустрічається в роботах історика. Навіть коли висвітлюються загальні питання церковного устрою, досить часто ним додаються приклади, які демонструють, що ближче до канонічних засад православної Церкви знаходиться саме Українська, а не Російська церква.

Першим етапом на шляху доведення О. Лотоцьким прав Української православної церкви на самостійний розвиток став аналіз засад церковного устрою та автокефалії. Надалі це дало можливість відмічати їх наявність чи відсутність в устрої православних церков. Другий етап – це висвітлення становлення та розвитку православних церков, наприклад, Болгарської, Румунської, Сербської, щоб на їх прикладі отримати підтвердження, що Українська церква має не менше прав на автокефалію, ніж інші православні церкви. Робота на кафедрі Історії Православних слов'янських та Румунської церков Варшавського університету сприяла дослідженню цих тем, адже вчений викладав курси з історії православних слов'янських церков, Румунської церкви, історії православної Церкви в Польщі⁶³¹. Результатом цих

⁶²⁸ Заозерский Н. О средствах усиления власти высшего церковного управления // Богословский вестник. – 1903. – № 4. – С. 8.

⁶²⁹ Голубинский Е. История русской церкви. – М., 1904. – 376 с.

⁶³⁰ Мищенко Ф. К вопросу о составе нашего церковного собора и о значении на нем епископов. – Варшава, 1930. – 124 с.

⁶³¹ Uniwersytet Warszawski. Sklad Uniwersytetu i spis wykladow na rok akademicki 1930–1931. – Warszawa, 1930. – 174 s.; Uniwersytet Warszawski. Sklad Uniwersytetu i spis wykladow na rok akademicki 1931–1932. – Warszawa, 1931. – 176 s.; Uniwersytet

наукових студій з історії Церкви стала двотомна праця «Автокефалія», що була надрукована у Варшаві 1935 та 1938 рр.⁶³²

Учений досліджував церковне життя з початків поширення християнства у народів Центральної та Східної Європи. Історик у своїх студіях постійно робив акцент на тому, що становлення християнства у слов'янських народів відбувалося між двома світами: Східним (візантійським) та Західним (західноєвропейським). Це спонукало науковця не тільки до аналізу основних засад православної Церкви, а й до визначення відмінностей в устрої католицької та православної церков.

Основні положення, виділені О. Лотоцьким при висвітленні основ православного церковного устрою, – це питання єдності православної Церкви та соборність. Для початку ці аспекти подаються вченим у розрізі співставлення розвитку ідеї церковної єдності у представників різних конфесій християнства. Для католиків – це зв'язок зовнішніх форм устрою з підлеглістю єдиному главі, Папі римському. Церква протестантська розглядалася вченим як така, що через тісний зв'язок з державною владою підпорядкована політичному розподілу і не визнає об'єднання християнських громад за окремими формами зовнішнього церковного устрою. Що стосується православної церкви, то вона визначалася як формально розділена на окремі місцеві церкви. Вони визнають єдиним спільним головою Христа, і це об'єднує національні громади

Warszawski. Skład Uniwersytetu i spis wykładów na rok akademicki 1932–1933. – Warszawa, 1932. – 106 s.; Uniwersytet Warszawski. Skład Uniwersytetu i spis wykładów na rok akademicki 1933–1934. – Warszawa, 1933. – 84 s.; Uniwersytet Warszawski. Skład Uniwersytetu i spis wykładów na rok akademicki 1934–1935. – Warszawa, 1934. – 82 s.; Uniwersytet Warszawski. Skład Uniwersytetu i spis wykładów na rok akademicki 1935–1936. – Warszawa, 1935. – 90 s.; Uniwersytet Warszawski. Skład Uniwersytetu i spis wykładów na rok akademicki 1936–1937. – Warszawa, 1936. – 100 s.; Uniwersytet Warszawski. Skład Uniwersytetu i spis wykładów na rok akademicki 1937–1938. – Warszawa, 1937. – 116 s.; Uniwersytet Warszawski. Skład Uniwersytetu i spis wykładów na rok akademicki 1938–1939. – Warszawa, 1938. – 118 s.

⁶³² Лотоцький О. Автокефалія. – Т. 1. Засади Автокефалії. – Варшава, 1935. – 203 с.; Лотоцький О. Автокефалія. – Т. 2. Нарис історії Автокефальних церков. – Варшава, 1938. – 550 с.

в єдину православну церкву⁶³³. Відповідаючи на питання, чи не суперечить факт існування окремих місцевих церков основній zasadі єдності Церкви, О. Лотоцький відзначав, що для православ'я – це необхідна риса церковного устрою, адже її єдність базується на внутрішніх чинниках, тобто ідеологічних засадах церковного вчення. За умови, що місцеві національні церкви не порушують канонічних засад церковного устрою (не вводять нові положення до символу віри, не порушують духовний зв'язок з іншими церквами), за ними визнається право на автокефалію. Головний висновок, що робить О. Лотоцький при розгляді цього питання, – кожен народ має право на свою національну Церкву, скільки народів – стільки може бути і автокефальних церков⁶³⁴. У даному випадку не маємо конкретного посилання на Українську церкву, але і з загального спрямування роботи зрозуміло, що в першу чергу мова йде про православну Церкву на теренах України.

Власне сам термін «автокефалія» – грецького походження, складові частини якого у перекладі означають «сам» і «голова». І саме це виразно змальовує статус автокефальної Церкви: це незалежна, самоуправна і самобутня Церква, яка діє серед даного народу або у даній країні⁶³⁵. О. Лотоцький визначає поняття «автокефалія» як право незалежності у церковних справах. Початок формування автокефального устрою він пов'язує в першу чергу з етнічними особливостями народів, серед яких поширювалося християнство⁶³⁶. Учений прагне довести, що врахування національних особливостей у православ'ї – це природний і найкращий спосіб поширення релігійних засад. Позитивний вплив національного моменту в православній Церкві не має нівелюватися окремими випадками націоналістичних проявів, ідей національної виключності, нетерпимості. Таким негативним прикладом

⁶³³ Лотоцький О. Церковно-правні основи автокефалії. – Варшава: Друкарня Синодальна, 1931. – С. 2-4.

⁶³⁴ Лотоцький О. Автокефалія. – Т. 1. Засади Автокефалії. (Репринтне видання 1935 р.). – К., 1999. – С. 7-12.

⁶³⁵ Воронин О.О. Автокефалія Української Православної Церкви – Кенсінгтон: «Воскресіння», 1990. – С. 5.

⁶³⁶ Лотоцький О. Автокефалія. – Т. 2. Нарис історії Автокефальних церков. (Репринтне видання 1938 р.). – К., 1999. – С. 6.

уважає дослідник засудження східними патріархами на соборі 1872 р. у Константинополі самої засади національного поділу церков та боротьби за автокефалію Болгарської та Сербської церков. Підґрунтя цих фактів науковець убачає поза церковними канонами і традиціями – в державно-політичних мотивах, яким іноді піддаються церковні ієрархи⁶³⁷.

Навіть причини поділу християнської Церкви на Східну та Західну шукає О. Лотоцький не лише в ідеологічних чинниках, а й в національних. Головною в цій події ним сприймається різниця в національній психології та світогляді мешканців Сходу та Заходу. Для православної Церкви характерною рисою стає те, що вона не опирається національним впливам, пристосовується до місцевих умов, збагачується новими рисами на територіях свого поширення⁶³⁸. Набуття національних елементів створює підстави для автокефального устрою православної Церкви.

Досить детально розглядав науковець поняття «соборність» у контексті устрою православних церков. Рефлексія вченого спрямовувалася на кілька аспектів цього питання: визначання самого терміну, основні форми прояву соборної засади (діяльність соборів, братств, церковної громади) та її історичний розвиток. Для отримання відповіді він, по-перше, висвітлював існування двох головних тенденцій при трактування цього поняття. Відмінність між ними полягала в наданні більшого чи меншого значення участі громадськості у церковному житті. По-друге, аналізував переклади з грецької мови термінів, що використовуються для означення церковного устрою. Результатом дослідження стає надання найбільш відповідного, на думку О. Лотоцького, визначення поняття соборності: єдність усіх членів Церкви і їх спільна участь у церковному житті⁶³⁹.

Дослідник сам відмічав авторів, які не погоджувалися з його трактуванням соборності у православній Церкві, основу якої він убачав «у самому догматі триєдиного Божества» та

⁶³⁷ Лотоцький О. Автокефалія. – Т. 1. Засади Автокефалії. (Репринтне видання 1935 р.). – К., 1999. – С. 108-114.

⁶³⁸ Там само. – С. 116-119.

⁶³⁹ Там само. – С. 13-18.

«в науці про церкву, як про тіло Христове..., де кожному члену визначено свою міру чинності». Опоненти (М. Суворов, І. Бердников) заперечували рівноправну участь усіх членів Церкви у прийнятті соборних рішень. Головним аргументом історика у відповідь є твердження, що коли певна група серед членів церковної громади здобуває виключне положення в Церкві (мається на увазі поза богослужбово-ієрархічною її частиною), тоді православна Церква наближається до іншої конфесії – до католицизму чи до протестантизму. Головною для вченого у розумінні соборності в православ'ї є теза, що православна Церква – це поєднання трьох елементів: єпископату, священників та мирян⁶⁴⁰. Хоча науковець відмічає, що питання церковних догматів має знаходитися у компетенції єпископату, тоді як мирянам залишається роль наглядча за правильністю прийнятих рішень⁶⁴¹.

Головною формою втілення соборності у православній Церкві О. Лотоцький вважає діяльність соборів, які виконували законодавчу функцію, а також контролювали виконавчі церковні органи. Їх історію він розглядає не тільки за значенням постанов, що на них приймалися. У контексті дослідження засад церковного устрою вченого більше цікавить участь громадськості у житті Церкви, у роботі соборів. Він аналізує, які чинники впливали на зміну ролі мирян у церковному житті, де спостерігалася найактивніша участь усіх членів Церкви в її організації. Вселенські та крайові собори визначаються науковцем як всецерковний голос християнської громади. Перші собори, які ще не мали статусу вселенських, історик пов'язує з діяльністю апостолів. Вони розглядаються як такі, що мали широкий прояв соборності, для них була характерна широка участь громадськості. IV–VIII ст., тобто доба вселенських соборів, характеризується як період, протягом якого збільшується значення церковної ієрархії, а голос мирян враховується все менше. Цей процес розглядається як

⁶⁴⁰ Лотоцький О. Автокефалія. – Т. 1. Засади Автокефалії. (Репринтне видання 1935 р.). – К., 1999. – С. 19-25.

⁶⁴¹ Там само. – С. 52-53.

наслідок зміни становища Церкви в державі. З політичними подіями пов'язується і відновлення ролі мирян, а надалі навіть посилення ролі світського елементу в церковній адміністрації. У першу чергу, вплинули занепад Візантії та виникнення Османської імперії⁶⁴².

О. Лотоцький надає першорядного значення засаді соборності та вважає, що вона є основою діяльності православної Церкви. Науковець відмічає, що за весь час існування християнства вона отримала найбільший прояв в Українській церкві⁶⁴³. Це твердження, ймовірно, ґрунтується на бажанні довести, що Українська церква завжди підтримувала традиції, започатковані ще в апостольську добу християнства, і не зазнала руйнівного зовнішнього, державно-політичного, негативного впливу.

Аналізуючи міру участі церковників та світських осіб у діяльності соборів, учений (слідом за такими дослідниками церковного права як Ф. Міщенко, архієпископ Олексій) убачає джерела єпископських прав на соборах у праві апостольського спадкоємства. Він доповнює це твердження тим, що це не перевага єпископів як церковних ієрархів, а обов'язок щодо єпархії. Проте голос єпископату – це не голос усієї Церкви. Тому історик знову наголошує, що участь представників православної пастви у прийнятті церковних постанов не лише бажана, а й цілком правомірна⁶⁴⁴.

Серед прав церковної громади найбільш виразним проявом засади соборності О. Лотоцький відзначає право обирати кандидатів на духовні посади. Хоча в цьому відношенні голос мирян є дорадчим, адже прийняття остаточного рішення ти висвячення кандидата належить церковній ієрархії. Закріплення цієї традиції вчений також виводить з апостольської доби, з часу обрання перших єпископів, коли воно відбувалося на загальних громадських зборах. Проте у Візантійській державі поступово відбувся відхід від початкового виборчого порядку отримання церковних посад. Функції усієї церковної громади поступово

⁶⁴² Лотоцький О. Автокефалія. – Т. 1. Засади Автокефалії. (Репринтне видання 1935 р.). – К., 1999. – С. 31-38.

⁶⁴³ Там само. – С. 38

⁶⁴⁴ Там само. – С. 45-53.

переймає імператор. Повернення до традиційного виборного укладу науковець знову пов'язує зі змінами політичного характеру: занепад Візантійської держави та виникнення Османської імперії⁶⁴⁵.

Аналізуючи прояви засади соборності, дослідник виділяє й основні віхи її історичного розвитку. Перший етап – це апостольська доба, під час якої влада Церкви трактується вченим як відкрита, публічна і, найголовніше, така, що підтримує найтісніший зв'язок з громадою. Час після діяння апостолів до вселенських соборів О. Лотоцький розглядає як період, коли закладені у попередній час традиції дотримувалися найбільш повно. З IV ст. – третій період – відбувається зменшення ролі громади у церковному житті одночасно зі збільшенням повноважень глави держави у сфері церковного управління. Четвертий етап розвитку соборної засади в православній Церкві пов'язується дослідником уже з її проявленням у Московській державі, де поступово централізація державної та церковної влади паралізувала участь мирян у житті Церкви⁶⁴⁶.

Спираючись на проаналізовані прояви соборної засади в православній Церкві, періоди її розвитку, О. Лотоцький робить висновок, що ця традиція ніколи не переривалася, хоча і були періоди зменшення її ролі в церковному житті. Соборність – головна підстава устрою православної Церкви, в тому числі і підстава виникнення та існування автокефальних церков⁶⁴⁷.

Питання еволюції церковного устрою також пов'язується науковцем з автокефалією православних церков. Перший момент, на якому наголошується, – церковні догмати не підлягають змінам. Тому, на перший погляд, існування окремих національних церков мало б перешкоджати дотриманню цього церковного положення. О. Лотоцький, погоджуючись з дослідниками М. Суворовим, митр. Макарієм Булгаковим, єпископом Никодимом Мілашем, констатує, що головне завдання Церкви – зберігати та пояснювати зміст

⁶⁴⁵ Лотоцький О. Автокефалія. – Т. 1. Засади Автокефалії. (Репринтне видання 1935 р.). – К., 1999. – С. 66-70

⁶⁴⁶ Там само. – С. 77-83.

⁶⁴⁷ Там само. – С. 87.

догматичної науки. Проте такі завдання не вимагають, на його думку, обов'язкової централізації церковної влади, як це можна спостерігати в католицтві. Навпаки, за умов існування автокефальних церков це завдання охорони віри можна виконувати більш якісно, адже враховуються місцеві умови та залучається місцева церковна громада⁶⁴⁸. Що ж стосується церковних канонів, то їх учений порівнює з державними законами. Вони обов'язкові, проте на певний час, поки зумовлені зовнішньою ситуацією. Незмінного характеру вони не мають. Практика церковного життя, постанови місцевих соборів вносили зміни до церковних канонів. Переміни в державному, громадянському устрої вимагали відповідних змін церковного життя. Адже в іншому випадку Церква виявилася би повністю відірваною від реальних потреб своєї пастви. Таким чином, спираючись на доведення правомірності змін церковних канонів, О. Лотоцький обґрунтовує необхідність існування автокефальних церков. Адже в національній Церкві можна врахувати всі особливості, що притаманні для певної території, окремого народу. Єдина умова, яку зазначає науковець, церковне право національних церков не може суперечити загальним положенням вселенської Церкви⁶⁴⁹.

Тож, перш ніж говорити власне про засади автокефальності, О. Лотоцький проаналізував засади церковного устрою (єдність християнської церкви, соборність) та можливість їх еволюції. Спираючись на зроблені висновки, він обґрунтовує природність та доцільність автокефалії для православної Церкви. І надалі переходить до висвітленні церковно-правових та державно-правових основ автокефального устрою.

Вихідним є твердження, що автокефалія – це перша форма церковного устрою, її підстави дослідник убачає ще в апостольських правилах. Причиною церковного поділу він вважає етнічну ознаку, яку з посиленням соціальних, громадських, політичних впливів на Церкву поступово

⁶⁴⁸ Лотоцький О. Автокефалія. – Т. 1. Засади Автокефалії. (Репринтне видання 1935 р.). – К., 1999. – С. 92-96.

⁶⁴⁹ Там само. – С. 98-107.

замінює державно-адміністративна: з'являються митрополії, патріархати. Можливість виникнення нових автокефальних церков історик пов'язує також з 17 правилом IV Вселенського собору: «розподіл церковних парафій нехай послідує за цивільним та земським порядком». Тобто, так як справа автокефалії відноситься до сфери зовнішнього устрою Церкви, то вона поступово набуває все більш тісного зв'язку з політичним поділом територій, з виникненням незалежних держав. Навіть визнання церковного новотвору, за словами О. Лотоцького, відбувається на зразок проголошення нової держави: кожне нове державне утворення, якщо не загрожує мирному розвитку інших держав, має право на існування, навіть якщо не отримано дипломатичного визнання від усіх країн. Необов'язковість загального схвалення вчений пояснює тим, що важко очікувати добровільного погодження однієї Церкви з відокремленням іншої, так само, як і визнання нової держави з боку колишньої метрополії. Усі факти тривалого несприйняття нових автокефальних церков науковець виводить не з норм церковного права, а навпаки, з їх порушення, що зумовлено політичними мотивами⁶⁵⁰.

Таким чином, головні висновки з приводу основ автокефального устрою у розумінні О. Лотоцького можна звести до таких тез:

- усі представники церковної ієрархії в православній Церкві рівні між собою; митрополит, патріарх чи інший голова Церкви – лише перший серед рівних;

- соборна засада православної Церкви – головна її відмінність від інших конфесій у християнстві;

- необхідність існування автокефальних церков у православ'ї доводиться не лише церковним правом, а практикою та традицією;

- найголовніше, чим керуються у православній Церкві, – це рішення усіх автокефальних церков, що входять до її складу;

⁶⁵⁰ Лотоцький О. Автокефалія. – Т. 1. Засади Автокефалії. (Репринтне видання 1935 р.). – К., 1999. – С. 123-143.

- права окремих церков на проголошення незалежності такі ж самі, як і права народів на створення власної держави;
- найперша умова незалежності місцевої Церкви – незалежність її ієрархії від іншої Церкви;
- незалежна Церква має право на національні особливості церковного законодавства.

Виходячи з проаналізованих аспектів устрою православної Церкви та основ автокефальності, О. Лотоцький подає Конституцію православного устрою та Статут автокефальних церков. Конституція містить характеристику місцевих церков, органів церковного управління (собор, голова Церкви, синод, церковно-народна рада), єпархіального устрою автокефальної Церкви⁶⁵¹. У запропонованому вченим Статуті автокефальних церков викладаються загальні положення щодо церковного устрою, склад та функції загального церковного собору, положення щодо голови автокефальної Церкви, синоду, вищої церковної ради, єпархій, парафій, монастирів, церковного суду, матеріальних прав Церкви⁶⁵².

Треба наголосити, що у О. Лотоцького церковно-правові та державно-правові основи проголошення автокефалії дуже щільно переплітаються. Участь державної влади в адміністративних змінах церковного устрою він розглядає як історичну традицію, а державну владу – фактично як джерело автокефальності для нових церков. Головний висновок – державна незалежність автоматично веде до незалежності церковної. Ці тези щодо зв'язку політичного та церковного устроїв народів дослідник доповнює висвітленням історичного розвитку православних автокефальних церков. На їх прикладі він прагне показати правильність своїх висновків та довести, що доля Української церкви має досить багато схожих з ними рис, і тому вона також має не лише правові, а й історичні підстави на незалежність.

Перш ніж висвітлювати розвиток національних церков, О. Лотоцький аналізує поняття «митрополія» та

⁶⁵¹ Лотоцький О. Автокефалія. – Т. 1. Засади Автокефалії. (Репринтне видання 1935 р.). – К., 1999. – С. 153-188.

⁶⁵² Там само. – С. 189-200.

«патріархат», зважаючи на те, що саме вони стали першими формами церковного устрою. Поширення християнства на нові території з різними звичаями, традиціями призводило до становлення місцевих церков. Протягом IV–V ст. відбувається об'єднання кількох областей під владою митрополита, який стає головою місцевої церкви. Митрополію визначає вчений як первісну форму автокефального устрою. Виникнення у подальшому патріархату, у межах якого об'єднувалося декілька церков, пов'язує дослідник з тенденціями централізації церковного управління. Першими патріархатами стають Константинопольський, Антіохійський, Александрійський, Єрусалимський. Більш відповідними християнським засадам О. Лотоцький вважає норми, закладені в апостольську добу, тому становлення системи патріархату він розглядає як недотримання первинного канонічного церковного устрою. Порушення він убачає в тому, що місцеві національні церкви, які зосереджувалися у межах митрополії, було об'єднано у значно більші округи. З цього виникав головний негативний наслідок – втрата колишнього характеру незалежності, національних особливостей багатьма церквами⁶⁵³.

Науковець розглядає як історію найдавніших автокефальних церков, що виникли у часи поширення християнства, так і тих, що з'явилися тільки у XX ст. Зокрема, подається історія виникнення та розвитку таких церков та митрополій: Кіпрської церкви, церкви Першої Юстиніани, Синайської церкви, Грузинської церкви, Ново-грецької церкви, Болгарської церкви, Охридської архієпископії, Сербської церкви, Карловацької митрополії, Чорногорської митрополії, автономної Церкви Босній та Герцеговини, Румунської церкви, митрополії Сібірської, Буковинської митрополії, Албанської церкви, Естонської, Латвійської, Литовської, Фінської церков, православної Церкви в Чехословаччині і, звичайно, Російської та Української церков⁶⁵⁴.

⁶⁵³ Лотоцький О. Автокефалія. – Т. 2. Нарис історії Автокефальних церков. (Репринтне видання 1938 р.). – К., 1999. – С. 5-24.

⁶⁵⁴ Лотоцький О. Автокефалія. – Т. 2. Нарис ...

Слід відмітити, що детальність висвітлення історичного розвитку цих церков дуже відрізняється. Частково, можливо, це було зумовлено різним обсягом джерел з історії Церкви того чи іншого регіону. Проте, скоріше за все, визначалося тими завданнями, які ставилися дослідником при написанні робіт, пов'язаних з питанням автокефалії. Як уже зазначалося, головна мета – доведення права Української церкви на автокефалію. Тому, у більшій мірі увагу О. Лотоцького привертала історія тих церков, які, на його думку, мали багато спільних рис з історією Української церкви. У першу чергу, це Болгарська та Сербська церкви. Окрім цього, науковець не міг обійти своєю увагою і детально не дослідити історію становлення Російської церкви, складовою частиною якої тривалий час була Церква українська.

Перш ніж говорити про прийняття християнства болгарським та сербським народами, вчений зупиняється на питанні їх етнічного походження, території розселення⁶⁵⁵. Ці моменти виявляються важливими з огляду на той аспект, що історія цих церков подається не тільки як боротьба за автокефалію, а й як постійне балансування між християнством східного та західного зразків. А ідея розвитку культури, у тому числі й Церкви, між Сходом і Заходом досить активно розвивалася О. Лотоцьким і по відношенню до Української церкви.

Причини прийняття християнства дослідник убачає у державно-політичних мотивах. Говорячи про Болгарію, він відзначає, що ця країна стала могутнім супротивником для Візантії, а заради закріплення своїх позицій на міжнародній арені необхідно було зблизитися з європейськими державами і в релігійному відношенні, щоб країну сприймали як рівноправного партнера. Тому потреби державного розвитку визначаються вирішальними як для болгарського, так і для руського народів. Поширенню християнства сприяло багато чинників: захоплення полонених під час військових сутичок, торговельні відносини, культурні впливи. Обрання християнства саме

⁶⁵⁵ Лотоцький О. Автокефалія. – С. 51-53, 146.

східного зразка пояснюється вченим знову ж таки політичними мотивами: від ослабленої у IX ст. Візантії було менше загроз для державної незалежності. Історик виділяє такі наслідки хрещення Болгарії за східним зразком: посилення єдності болгарської держави, збільшення авторитету правителя, який сприймався вже як слов'янський правитель, розвиток культури. Проте зміни зовнішньополітичної ситуації, замаху Візантії на болгарську незалежність змушували правителів звертатися час від часу до Заходу, розглядаючи альтернативу переходу під юрисдикцію Папи римського⁶⁵⁶.

Подібні балансування між Сходом і Заходом характерні були і для Сербії. Проте вона була більш політично роз'єднаною, слабшою за Болгарію, тому спроби церковників із Заходу залучити сербів на свій бік були більш активними. Дослідник відмічає взаємовплив політичного та релігійного чинників: політична роз'єднаність заважала швидкому поширенню та зміцненню християнства східного зразка, а релігійні розбіжності заважали політичному об'єднанню⁶⁵⁷.

Значну роль як в історії становлення Церкви на Русі, так і в інших державах, зокрема, в Болгарії та Сербії, надає О. Лотоцький державним керівникам. Якщо на Русі – це князі Володимир та Ярослав, то в болгарській історії – Борис та Симеон. За часів правління першого (як при Володимирі) Болгарію було охрещено, а при Симеоні (як за Ярослава) – відбувається культурне піднесення держави та починається боротьба за незалежну від Константинополя національну Церкву⁶⁵⁸. У Сербії ж усталення християнства, формування церковної організації, початок націоналізації Сербської церкви пов'язується з іменем Стефана I Немані⁶⁵⁹. Якщо співставляти ці події у часі, то раніше цей процес відбувається в Болгарії – наприкінці IX – у X ст., наприкінці X – у XI ст. – в Київській Русі, і пізніше, у XII ст., – в Сербії.

Прагнення до націоналізації Церкви, що проявлялися у слов'янських державах, на думку О. Лотоцького, були

⁶⁵⁶ Лотоцький О. Автокефалія. – С. 53-72.

⁶⁵⁷ Там само. – С. 147-148.

⁶⁵⁸ Там само. – С. 75-84.

⁶⁵⁹ Там само. – С. 148-149.

зумовлені вже сформованими на той час уявленнями, що незалежність держави не могла бути повною, якщо Церква була підпорядкована церковним ієрархам іншої держави.

У викладених О. Лотоцьким міркуваннях щодо становлення та розвитку автокефальних церков прослідковується наявність спільної риси для всіх держав: церковна незалежність завжди знаходилася під впливом політичного розвитку країни. Чим більш міцною виявлялася в певний історичний період держава, тим ширшою ставала її незалежність в церковній сфері. Державний занепад, втрата самостійності вели або до постійного балансування між Константинополем та Римом, або ж до зменшення чи повної втрати церковної незалежності.

На прикладі церковної історії Болгарії вчений демонструє, що без сильного політичного лідера розвиток держави призупиняється. Після смерті Симеона зменшується не лише політичний вплив Болгарської держави, а й її культурний та церковний авторитет. На початку X ст. (О. Лотоцький подає дату 932 р.) було визнано автокефалію Болгарської церкви, її глава отримав статус патріарха. Однак занепад наприкінці X ст. Першого Болгарського царства призвів до підпорядкування Болгарської церкви константинопольському патріарху⁶⁶⁰. Відновлення церковної незалежності болгар пов'язане зі становленням Другого Болгарського царства. Нова риса, яку виділяє О. Лотоцький на цьому етапі існування Болгарської церкви, – наявність двох течій серед церковників: національної та грекофільської. Причина втрати церковної незалежності вдруге – занепад державності після турецького завоювання. Болгарія на тривалий час стає об'єктом не лише насадження мусульманських норм, а й посиленої елінізаторської політики, яку ініціювали константинопольські патріархи. Національне відродження болгар, відновлення боротьби за державну незалежність супроводжувалися і відновленням боротьби за незалежність Болгарської церкви, яка завершилася проголошенням автокефалії⁶⁶¹. У цьому О. Лотоцький знову бачає схожість долі українського та болгарського народів, які,

⁶⁶⁰ Лотоцький О. Автокефалія. – С. 88-93.

⁶⁶¹ Лотоцький О. Автокефалія. – С. 133-142.

незважаючи на політику денаціоналізації, зберігали прагнення до відновлення культурної та церковної самостійності⁶⁶².

Викладенням історії Сербської церкви науковець також доводить залежність церковних справ від політичних. Сербська церква отримала визнання автокефалії наприкінці XII ст. Постійна політична нестабільність, війни змушували сербів звертатися за допомогою і до Заходу, і до Сходу. Під час турецького панування Церква тривалий час відігравала роль захисника народу, національних традицій. Проте константинопольські патріархи врешті-решт домагаються скасування сербського патріархату 1766 р. Перш ніж говорити про відновлення незалежності Сербської церкви, історик ще раз наголошує: «у славянських народів життя церковне звичайно близько зв'язане з життям національно політичним». Відновлення сербської державності у XIX ст. призводить до відновленні автокефалії Сербської церкви⁶⁶³.

Аналіз становлення та розвитку православних церков О. Лотоцького можна підсумувати наступними тезами:

- обрання віри часто зумовлюється держано-політичними потребами;

- здобуття державної незалежності веде до проголошення церковної незалежності, тоді як втрата державності призводить до скасування автокефалії;

- повна державна незалежність неможлива, якщо Церква підпорядкована церковним ієрархам іншої країни;

- навіть після тривалого періоду перебування у підпорядкуванні іншої держави національна Церква може розраховувати на відновлення автокефального статусу;

- Церква-митрополія як правило не погоджується одразу і добровільно на надання автокефалії Церкві, що входила до її складу;

- новопроголошені або відновлені автокефальні Церкви можуть існувати без визнання колишньої Церкви-митрополії.

Таким чином, наприкінці XIX – протягом першої третини XX ст. зростає інтерес українських науковців до історії

⁶⁶² Там само. – С. 98-122.

⁶⁶³ Там само. – С. 154-161.

Української православної церкви. Висвітлюючи історію розвитку українських земель, М. Грушевський, І. Крип'якевич, Д. Дорошенко та інші звертаються до церковного аспекту української історії. Проте більшість українських істориків початку ХХ ст. не досліджували детально питання теорії православ'я, розвитку православних церков на теренах Болгарії, Румунії, Сербії тощо. Історія православної Церкви в Україні висвітлювалася ними у контексті політичного чи культурного розвитку українських земель. О. Лотоцький визначив мету своїх історичних студій як доведення історичного права Української православної церкви на автокефалію. Необхідність теоретичного обґрунтування та доведення історичної правомірності автокефалії Української православної церкви вимагали дослідження загальних засад церковного устрою, історії розвитку інших православних церков. Отже, у концепції О. Лотоцького історія Української православної церкви подається у загальному контексті розвитку православ'я, що стало новим напрямом дослідження історії Церкви в українській науці.

Обґрунтування О. Лотоцьким історичних підстав автокефалії Української православної церкви як умови становлення незалежної Української держави

Доля Української церкви протягом усього життєвого шляху була небайдужою О. Лотоцькому. Виховання в родині православного священика, патріотичні почуття родичів та друзів, навчання в Духовній семінарії та Духовній академії сформували його інтерес до церковної історії. Спочатку він проявлявся у написанні коротких історичних розвідок на церковну тематику, надалі – нарисів з історії розвитку духовної освіти на українських теренах та матеріалів щодо положення, в якому перебували духовні освітні установи на початку ХХ ст. Проте провідна мета та тематика наукових

студій О. Лотоцького остаточно сформувалися під час його участі у національно-визвольних змаганнях в Україні протягом 1917–1920 рр. Він не просто на певний час зайняв посаду міністра сповідань, а потім – голови Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Туреччині. Проголошення та визнання автокефалії Української православної церкви, яких він намагався добитися, займаючи ці посади, стало головною справою на подальші роки життя. Втративши політичні засоби для доведення своєї точки зору на це питання, діяч повернувся до наукової діяльності. Головним завданням його студій з історії Церкви стає доведення права Української церкви на автокефалію. Виконання цього завдання відбувалося послідовно і продумано. Як вже відзначалося, перші ґрунтовні роботи, присвячені питанням автокефального устрою в православній Церкві, присвячувалися головним засадам автокефалії та історичному розвитку інших православних церков. Ці розвідки і стали підґрунтям, на якому науковець доводив правомірність автокефалії Української православної церкви.

Головними засадами устрою православних церков, на яких базується поняття автокефалії, О. Лотоцький визначав єдність усіх православних церков, наявність національних особливостей та соборність. На його думку, Українська церква, по-перше, в повній мірі зберігає ці засади. По-друге, усім своїм історичним розвитком доводить, що так само як Болгарська, Сербська, Румунська православні церкви може претендувати на визнання автокефалії. По-третє, становлення та розвиток Української та Російської церков доводять різницю світоглядів двох народів, неможливість їх спільного існування у рамках однієї держави та неканонічність підпорядкування Української церкви Московському патріархату.

Розвиток Української православної церкви розглядається вченим насамперед як постійна боротьба за самостійний розвиток. О. Лотоцький одним з перших серед українських істориків відмічав, що спроби добитися незалежного статусу Церкви на руських землях відносяться до X–XI ст., до часів князів Володимира та Ярослава. Тоді як, наприклад, М. Грушеський зазначав, що інформація про призначення

«своїх» митрополитів протягом XI–XII ст. дуже обмежена, а говорячи про церковний устрій в XII ст., підкреслював: «... і се покоління князів не мало ніяких змагань до церковної автономії». Посилення в руських землях тенденції щодо відокремлення від константинопольського патріархату М. Грушевський убачав тільки у XIII ст.⁶⁶⁴.

На думку О. Лотоцького, завдання, що ставила перед собою Церква, її статус у значній мірі визначалися політичними подіями, що відбувалися на українських теренах з часу офіційного прийняття християнства. Першим кроком стала спроба добитися визнання незалежного статусу від царгородських патріархів. Протягом XI ст. протистояння з Константинополем стимулювало активність Руської церкви. Період феодалної роздробленості визначив новий напрям церковної боротьби на руських землях: у результаті створення північної митрополії на руських землях починається внутрішнє церковне протистояння, яке залежало від політичної боротьби між руськими князівствами. На цьому етапі Церква ще продовжує відігравати, як уважає О. Лотоцький, роль об'єднуючого чинника між руськими землями, але через постійну боротьбу між церковними ієрархами її авторитет починає занепадати. Період національно-визвольної боротьби на українських землях у XVII ст. розглядається науковцем як час посилення впливу православної Церкви. Однак це відродження колишнього церковного авторитету тривало недовго. З Переяславської Ради 1654 р. починає дослідник новий етап церковного життя на теренах України. Наступні два століття в історії розвитку Української православної церкви сприймаються вченим як найбільш руйнівні, адже відбувалася поступова ліквідація прав Української церкви, її національних особливостей⁶⁶⁵. Тож, на прикладі цих етапів розвитку Української православної церкви знову досить чітко прослідковується переконання О. Лотоцького у залежності церковного життя від політичного.

⁶⁶⁴ Грушевський М.С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / [редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін.] – Т. 3. – К.: Наук. думка, 1993. – С. 260–268.

⁶⁶⁵ Лотоцький О. Хресний шлях української церкви // Тризуб. – 1927. – № 43 (101). – 20 листопада. – С. 5–10.

Перш ніж говорити про офіційне прийняття християнства на руських землях, дослідник відмічає умови формування українців як етносу. Слідом за М. Грушевським⁶⁶⁶ науковець розвиває думку про тяглість історії українського народу, який формувався на основі антського союзу племен. Найменування «Русь» він вважає початковою назвою саме України, і тому вживає паралельно ці дві назви по відношенню до українських земель. Формування східнослов'янських племен полян, кривичів, радимичів тощо супроводжувалося, на думку О. Лотоцького, не тільки закріпленням різних традицій у побуті, а й психологічних особливостей у світогляді представників різних племен. Церковне протистояння між Україною та Росією вчений розглядає як наслідок світоглядних відмінностей між південними та північними східнослов'янськими племенами, які охопили усі сфери життя людей⁶⁶⁷.

Намагаючись створити цілісну картину розвитку православної Церкви на теренах сучасної України, історик звертається до теми початків християнства на українських землях. Він аналізує погляди дослідників (Є. Голубинський, В. Пархоменко, А. Карташов) на питання ймовірності проповіді апостола Андрія на наших землях, перших шляхів поширення християнства через грецькі колонії або готами⁶⁶⁸. Проте більша увагу у світлі загальної мети наукових студій О. Лотоцького приділялася поширенню християнства за часів князів Володимира та Ярослава. Прийняття християнства вчений вважає кроком політичним, проте відмічає, що на кінець X ст. воно вже мало досить міцне підґрунтя не тільки серед князівської родини та дружини (згадки про Ольгу та Ігоря), а й серед народу. Головним джерелом християнства для Русі він традиційно визначає Візантію, а шляхи проникнення – військові, політичні, торговельні⁶⁶⁹.

⁶⁶⁶ Грушевський М.С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / [редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін.]. – Т. 1. – К.: Наук. думка, 1994. – С. 177.

⁶⁶⁷ Лотоцький О. Автокефалія. – Т. 2. Нарис історії Автокефальних церков. (Репринтне видання 1938 р.). – К., 1999. – С. 224-227..

⁶⁶⁸ Там само. – С. 228-232.

⁶⁶⁹ Там само. – С. 232-240.

Дослідник вважає прийняття християнства надзвичайно важливою подією не лише для Русі, а для всіх держав, з якими вона мала відносини. Історик розглядає офіційне прийняття християнства як чинник, що визначив не лише віросповідання народу, а культурний та політичний розвиток держави. Тому і мотивам прийняття саме християнства О. Лотоцький надає виключно державно-політичний характер⁶⁷⁰.

Висвітлюючи поширення християнства на Русі, як і у ході дослідження історії становлення Церкви на теренах інших слов'янських держав, науковець велику роль відводить політичним діячам, а саме – князям Володимирі та Ярославу. Причинами прийняття християнства О. Лотоцький вважає наступні моменти:

- Володимир розумів необхідність зміни релігії як для закріплення своєї влади в державі, так і для становища Русі на міжнародній арені;

- з Візантією Русь поєднували тривалі торговельні та політичні відносини;

- релігійні відносини з Візантією на кінець X ст. видавалися менш небезпечними для державної незалежності, ніж відносини з Римом;

- ще одним джерелом культурного розвитку при прийнятті християнства східного зразка була слов'янська Болгарія, що полегшувало сприйняття нової християнської традиції;

- християнство східного зразка мало більше підґрунтя серед місцевого населення⁶⁷¹.

Розглядаючи процес становлення церкви на Русі, історик постійно проводить паралелі з історією болгарською. Церкви обох держав не могли розраховувати на добровільне підтвердження незалежності з боку Візантії, змушені були виборювати це право. Незважаючи на те, що офіційного визнання незалежного статусу Руської церкви не було, О. Лотоцький вважає, що протягом першого періоду

⁶⁷⁰ Лотоцький О. Автокефалія. – Т. 2. Нарис історії Автокефальних церков. (Репринтне видання 1938 р.). – К., 1999. – С. 242.

⁶⁷¹ Lotockiy O. Prince Volodymyr Saint and equal to the apostles: organiser of the ukrainian church. – Winnipeg, 1985. – P. 1-13.

офіційного існування християнства на теренах України її положення можна визначити як фактичну автокефалію. Аргументи на користь цієї тези у вченого наступні:

- Руська (у О. Лотоцького – Українська) церква мала свою ієрархію, яка не визнавала сторонньої влади;

- залежність від константинопольського патріарха проявлялася лише в обранні та затвердженні ним митрополита;

- на внутрішні справи Руської церкви патріарх не мав впливу;

- зазвичай до митрополитів грамоти посилалися з печатками восковими, тоді як до митрополита руського – з печаткою олов'яною, як до автокефального архієпископа;

- залежність Руської церкви від візантійської не була зафіксована в жодному канонічному акті;

- з ускладненням міжнародного положення Візантії константинопольські патріархи часто погоджувалися на місцевих кандидатів на митрополиту кафедру;

- з самого початку свого становлення Руська (Українська) церква була Церквою самостійної держави⁶⁷².

Розуміння історії розвитку Української православної церкви неможливе без дослідження становлення Церкви у Московській державі, а надалі – в Російській імперії. Тому О. Лотоцький багато уваги приділяє і цим питанням, адже їх висвітленням доводить необхідність окремого існування двох церков – Української та Російської.

За словами О. Лотоцького, формування нових державних осередків на півночі Русі спочатку супроводжувалося прагненням суздальських князів звільнитися від церковної залежності Києва і заснувати окрему митрополію у Володимирі на Клязьмі. Спроба 1168 р. суздальського князя Андрія висвятити незалежного від київського митрополита єпископа завершилася невдачею. Цю подію вчений розглядає як «перший епізод антагонізму між півднем та північчю – початок того процесу, що вилився опісля в історичну українсько-московську боротьбу, яка не

⁶⁷² Лотоцький О. Автокефалія. – Т. 2. Нарис історії Автокефальних церков. (Репринтне видання 1938 р.). – К., 1999. – С. 271-275.

закінчилася й до сього часу». Виходячи з тези, що нове державне утворення може розраховувати і на незалежність церковну, дослідник вважає, що в даному випадку правда була на стороні суздальського князя. Цей епізод визначив подальші відносини між південними та північними руськими землями, викликавши цілу низку ускладнень. Їх можна було уникнути, якби київський князь задовольнив прохання північних земель⁶⁷³.

З перенесенням митрополичої кафедри 1354 р. до Володимира пов'язує О. Лотоцький початок боротьби тепер уже Києва та решти південно-західних земель за звільнення з-під юрисдикції митрополита, що перебував у північно-східних руських землях. У цьому протистоянні науковець виділяє наступні чинники: суперечності між південними та північними руськими землями, втручання константинопольських патріархів, польських і литовських правителів, що прагнули підпорядкувати українські землі. Часом остаточного розподілу Української та Московської церков учений вважає 1461 р., коли помирає московський митрополит Йона. Він останній мав титул «митрополит київський та всея Руси». Уже його наступник називався митрополитом московським та всея Руси⁶⁷⁴.

Причинами появи московського патріархату, незалежного від константинопольського, О. Лотоцький вважає низку факторів:

- ідея церковної незалежності пов'язувалася з прагненнями до самостійної Церкви руських князів Володимира та Ярослава;
- політичне посилення Московської держави призводило до посилення церковної незалежності;
- флорентійська унія та занепад Візантії;
- церковна незалежність підвищувала значення Московської держави як захисниці православ'я;
- встановлення патріархату завершувало зростання та оформлення Церкви в Московській державі;

⁶⁷³ Лотоцький О. Автокефалія. – Т. 2. Нарис історії Автокефальних церков. (Репринтне видання 1938 р.). – К., 1999. – С. 276-280.

⁶⁷⁴ Там само. – С. 284-305.

– зменшення політичного та культурного впливів константинопольського патріархату.

До цих факторів 1586 р. додався безпосередній тиск московського царя на константинопольського патріарха, який 1589 р. визнав Московський патріархат, а на соборі 1590 р. решта патріархів погодилися з цим рішенням⁶⁷⁵.

Підпорядкування Української церкви тепер уже московському патріарху О. Лотоцький також висвітлює у світлі політичних подій. Політичний акт 1654 р. розглядається істориком як вихідний момент остаточного підпорядкування Російською церквою Української, яке супроводжувалося численними обмеженнями прав Церкви на теренах України⁶⁷⁶. Становище Української церкви змінювалося у процесі перетворення Російської держави на імперію. Учений відзначає такі причин поступового підкорення Церкви державі: привілеї Церкви заважали централізації влади, що відбувалася за Петра I; Церква противилася посиленню європейських впливів в державі; для проведення активної зовнішньої політики потрібні були кошти, а Церква не бажала добровільно віддавати свої матеріальні достатки державній владі. Тож, Петро I реорганізовує устрій Російської церкви таким чином, аби церковна влада діяла виключно в інтересах держави і під контролем держави. Заради досягнення цих цілей і проводилася церковна реформа, у ході якої замість посади патріарха запроваджувався Синод як вища влада Російської церкви. Висвітлюючи еволюцію становища Церкви в Російській імперії, у тому числі й на українських землях, О. Лотоцький доводить, що Церква поступово перетворювалася в установу політичну, у засіб боротьби з громадянськими правами людини. Науковець звертає увагу на один нюанс: автором «Духовного Регламенту», який став основою церковної реформи Петра I, був українець Феофан Прокопович. У значній мірі саме завдяки йому цей документ був просякнутий багатьма західними ідеями. Дослідник відмічає, що ще сучасники закидали Ф. Прокоповичу наявність в його роботах протестантських ідей. На думку О. Лотоцького,

⁶⁷⁵ Лотоцький О. Автокефалія. – Т. 2. Нарис історії Автокефальних церков. (Репринтне видання 1938 р.). – К., 1999. – С. 319-339

⁶⁷⁶ Там само. – С. 368-380.

церковна реформа Петра I мала руйнівні наслідки для Української церкви, проте вона змогла зруйнувати ідеї московської церковної виключності. Історик підкреслює, що руйнація церковного життя в Україні була б набагато більшою, якби зберігся архаїчний світогляд патріаршої доби Московської церкви. Тому дослідник переконаний, що пробиття українськими зусиллями та західними ідеями «муру релігійної виключності Московщини» врятувало Українську церкву від повного занепаду. Збереглися навіть сили для відновлення боротьби за незалежність Української православної церкви на початку ХХ ст.⁶⁷⁷.

Увесь розвиток Української церкви, на переконання О. Лотоцького, доводить її право на автокефалію. Вона в повній мірі зберегла відповідність первинним засадам церковного устрою, які власне і визначають Церкву як автокефальну. Найважливішим є збереження єдності зі вселенською Церквою, набуття національних особливостей та збереження засади соборності. Історик вважає, що серед усіх православних церков соборність набула чи не найбільшого розвитку в Українській церкві. Насамперед це прослідковується на прикладах присутності мирян на церковних соборах. До часу з'єднання у ХVІІ ст. Української церкви з Московської вони відзначалися значною часткою світського елементу. Канонічність прийнятих рішень навіть визначалася за тим, чи присутні були члени громади під час зібрання. На підтвердження дослідник відмічає, що після Берестейського собору 1596 р. для доведення неканонічності рішення про унію православна сторона посилалася на те, що акт прийнято без представників світської сторони. Науковець розглядає таку практику для українського населення як потужний об'єднуючий чинник, що сприяв перетворенню релігійно-церковних інтересів на загальнонаціональні⁶⁷⁸. Традиційною для українських земель була й участь членів церковної громади в обранні кандидатів на церковні посади. Звичайно, що це

⁶⁷⁷ Лотоцький О. Автокефалія. – Т. 2. Нарис історії Автокефальних церков. (Репринтне видання 1938 р.). – К., 1999. – С. 399-422.

⁶⁷⁸ Лотоцький О. Автокефалія. – Т. 1. Засади Автокефалії. (Репринтне видання 1935 р.). – К., 1999. – С. 38-45.

представництво мало певні межі: миряни могли запропонувати кандидата, а церковна влада висвячувала його на посаду. Така традиція була поширеною до XVIII ст., коли після церковної реформи починається обмеження виборної практики⁶⁷⁹. Щодо самої реформи, то О. Лотоцький вважає, що порушення засади соборності заперечує канонічність змін, проведених Петром I. Аргументи історика на підтвердження цієї тези наступні: Синод не представницький, а виконавчий орган; члени Синоду – не представники церковного уряду, а державні чиновники. Висновок: Синод – колегіальний орган, а колегіальність – не соборність. Тому вчений і вважає, що реформою Петра I було порушено головну церковну засаду – соборність⁶⁸⁰.

Ще однією формою проявлення соборної засади серед українців дослідник представляє діяльність братств. Вони сприймаються О. Лотоцьким не просто як об'єднання, що засновували школи, друкарні, виступали захисниками православ'я. Братства – церковно-громадські установи, що надавали нашій Церкві справжнього характеру старохристиянської соборності, вони підтримували постійний зв'язок між громадою та Церквою⁶⁸¹.

Роздуми над історичною долею Української церкви доповнює О. Лотоцький студіями, що присвячуються церковному праву. Дослідження науковцем джерел церковного права на українських землях мають на меті довести, що, з однієї сторони, Українська церква зберігала єдність з головними догматами вселенської Церкви, а з іншої, сформувала національні особливості церковних правовідносин, враховуючи як традиції місцевого укладу, так і вплив політичного життя. Одним із проявів дотримання єдності з догматами вселенської Церкви є наявність внутрішніх джерел українського церковного права. Науковець не просто подає перелік внутрішніх, тобто суто церковних джерел церковного права. Він аналізує, як само

⁶⁷⁹ Лотоцький О. Автокефалія. – Т. 1. Засади Автокефалії. (Репринтне видання 1935 р.). – К., 1999. – С. 65-75.

⁶⁸⁰ Лотоцький О. Автокефалія. – Т. 2. Нарис історії Автокефальних церков. (Репринтне видання 1938 р.). – К., 1999. – С. 418-420.

⁶⁸¹ Лотоцький О. Автокефалія. – Т. 1. Засади Автокефалії. (Репринтне видання 1935 р.). – К., 1999. – С. 60-64.

потрапляли вони на наші землі, наскільки зрозумілою була мова цих джерел для широких мас населення, як відбувалися переклади церковних текстів і в якій мірі вони набували поширення на теренах наших земель. Обсяг джерел сам автор визначає джерелами права православної Української церкви, хоча відмічає, що для повноти викладення матеріалу використовуються окремі джерела уніатської Церкви, які пов'язані з певними фактами історії Церкви православної⁶⁸².

Звичайно, головним джерелом церковного права для усіх православних визначається Біблія, яка містить першооснови відносин, на яких мають базуватися усі норми. Вона є не просто першим джерелом церковного права, а основою єдності православних церков. Слід відмітити, що Біблія розглядається О. Лотоцьким не тільки як символ єдності з вселенською Церквою. Спираючись на старохристиянську традицію про необхідність зрозумілості церковної проповіді, широкого поширення в українській культурі набувають переклади Святого Письма народною мовою. Передмови часто містили вираження національно-патріотичних настроїв переписувача чи перекладача. Ця практика відновлюється у XIX ст. незважаючи на всі заборони царського уряду стосовно української культури і мови. Прикладом збереження цієї традиції навіть після революційних подій початку XX ст. стало видання Євангелія у Херсоні та у Кам'янці у 1920 р. Таке ставлення до поширення головного церковного джерела дослідник розглядає як прояв «церковно-національної правосвідомості української церковної громади». У цьому питанні він повертається до порівняння Української та Російської церков. Йому видається дивним, що в Російській церкві досить часто виникали суперечки через якісь текстуальні дрібниці в богослужбових книгах, проте досить спокійно тривалий час ставилися до відсутності повного та вивіреного перекладу Біблії⁶⁸³.

Єдність зі вселенською Церквою зберігалася і завдяки поширенню численних богослужбових книг (псалтирі,

⁶⁸² Лотоцький О. Українські джерела церковного права. – Варшава, 1931. – С. 16.

⁶⁸³ Там само. – С. 19-38.

часослови, требники, служебники, чиновники), символічних книг, канонічних кодексів, які О. Лотоцький також відносить до внутрішніх джерел церковного права Української церкви. Аналізує дослідник їх різні видання, умови, в яких вони з'являлися, проведену видавцями роботу. Зокрема, говориться про служебник та требник єп. Гедеона Балабана, служебник та требник Петра Могили. Щодо останнього, то відзначається, що головною метою його видання було приведення до одностайності церковної практики та обрядів на українських землях.

Історик відмічає доволі чисельну публікацію богослужбових та символічних книг українською мовою, які фіксували стійкість нашого церковного обряду. Це також визначається дослідником як ще один прояв нашої церковно-національної приналежності. Науковцем знову робиться наголос на тому, що збереження усіх традицій відбувалося в умовах постійних обмежень з боку московської влади. Проте тенденція наближення богослужбової мови до народної не зникала зі свідомості української громади⁶⁸⁴.

Говорячи про джерела українського церковного права, вчений не міг обійти своєю увагою і канонічні кодекси – Номоканони, які з'явилися на Русі одразу після хрещення, ставши більш відомими на руських землях як Кормчі книги. О. Лотоцький відзначає окремі видання Кормчих, їх зміст, наприклад, Люблінської кормчої, Київського Номоканона. Проте його більше цікавить аналіз особливостей українських видань, які є ще одним свідченням національної церковної правотворчості. Поєднання в Номоканоні елементів світського і духовного права відзначається як традиція, що прийшла на руські землі з Візантії. У Кормчих з самого початку їх поширення зустрічаються витяги з пам'яток цивільного права: церковні устави князів Володимира та Ярослава, устави удільних князів, навіть деякі норми Руської Правди, Судебника короля Казимира IV. Дослідник відзначає, що в головних церковних питаннях практика Української церкви тісніше, ніж Російської, пов'язана зі вселенською Церквою. Найяскравішим

⁶⁸⁴ Лотоцький О. Українські джерела церковного права. – Варшава, 1931. – С. 39-76.

прикладом, на думку Олександра Лотоцького, є допустимість порушення таємниці сповіді в Російській церкві. Учений підкреслює, що таке зловживання не можна виправдати з канонічної точки зору, і це обґрунтовується в українській пам'ятці церковного права – Київському номоканоні⁶⁸⁵.

Соборні постанови, які також аналізуються дослідником, у більшій мірі висвітлюють вплив церковно-політичних рішень на розвиток Церкви загалом, та церковного права зокрема. Серед найбільш значимих для Української церкви О. Лотоцький виділяє загальноцерковні собори 1051 р. (обрання митрополитом Іларіона), 1147 р. (обрання митрополитом Клима), 1415 р. (обрання митрополита для українських епархій литовської держави, що означало фактичне відділення від Московської церкви), Берестейській собор 1596 р., київський собор 1640 р. (останній собор Української церкви до її об'єднання з Московською), всеукраїнський собор 1918 р. (промова міністра сповідань О. Лотоцького про необхідність проголошення автокефалії Української православної церкви)⁶⁸⁶.

Як свідчення єдності зі вселенською Церквою розглядається ще одне джерело українського церковного права – патріарші грамоти. З моменту офіційного прийняття християнства на Русі вони стали одним з головних джерел церковного права, адже містили вказівки та роз'яснення церковно-правових аспектів. Однак науковець відмічає той факт, що рішення патріархів не завжди мали позитивні наслідки для Української церкви, тому й значення патріарших грамот як правового джерела досить неоднозначне⁶⁸⁷.

Серед внутрішніх джерел українського церковного права також О. Лотоцький виділяє канонічні трактати⁶⁸⁸, устави церковних установ⁶⁸⁹, акти обрання на церковні посади та духовні заповіти⁶⁹⁰. Проте з погляду національної

⁶⁸⁵ Лотоцький О. Українські джерела церковного права. – Варшава, 1931. – С. 77-101.

⁶⁸⁶ Там само. – С. 102-134.

⁶⁸⁷ Там само. – С. 135-150.

⁶⁸⁸ Там само. – С. 151-159.

⁶⁸⁹ Там само. – С. 187-191.

⁶⁹⁰ Там само. – С. 192-199.

церковної правотворчості значно більше увагу вченого привертають пам'ятки полемічної літератури. Вони не містять матеріалу власне правового характеру, проте дослідник вважає їх цінним джерелом, адже в них зафіксовані позиції церковної громади стосовно багатьох релігійно-церковних питань. Полемічна література розглядається як прояв оборони не тільки своїх конфесіональних позицій, а й національних. На XVI – першу половину XVII ст., час найбільшого розвитку полемічного письменства, характер усього громадського життя та світогляд людей історик характеризує як релігійний. Інтереси національні, економічні чи громадянські ще не стали на той час загальнооб'єднуючим чинником. Належність до українців визначалася як приналежність до православної віри. Тому захист своєї віри сприймався як захист своєї національності. Можливості для висловлення своєї позиції, для захисту своїх ідей з'явилися у полемічних творах. Зважаючи на поєднання у свідомості людей представництва певної конфесії та національності, у цих пам'ятках дослідник знаходить відображення церковно-правових змагань українців, які підкреслюють національний характер православної Церкви на українських землях. Більше того, науковець робить висновок, що завдяки літературно-релігійній полеміці українці укріпили свою православну правосвідомість, отримали підґрунтя для національної позиції в питаннях церковних засад⁶⁹¹.

Таким чином, внутрішні джерела церковного права, з однієї сторони, підкреслюють дотримання єдності зі вселенською Церквою, а з іншої – демонструють набуття православною Церквою самобутніх рис, перетворення її на національну Церкву українського народу.

Окрім внутрішніх джерел церковного права О. Лотоцький виділяє ще і так звані зовнішні, які не мали релігійно-церковного походження, проте впливали на розвиток Церкви на теренах України.

⁶⁹¹ Лотоцький О. Українські джерела церковного права. – Варшава, 1931. – С. 160-186.

Появу перших українських зовнішніх джерел церковного права вчений пов'язує з потребою поєднати традиційне «поганське» право руського народу з новою релігією. Крім того, візантійські норми не завжди відповідали реаліям державного життя в Київській Русі у добу «першої державної незалежності», як називає її О. Лотоцький. Тож, ці потреби викликали до життя появу церковно-правових пам'яток – церковних уставів князів Володимира Великого та Ярослава Мудрого.

Аналіз О. Лотоцьким уставу князя Володимира полягає в кількох аспектах. Історик висвітлює дискусію, яка тривала серед науковців з приводу достовірності цієї пам'ятки. Він звертає увагу на точки зору, іноді зовсім протилежні, з приводу цього питання Є. Голубинського, М. Карамзіна, М. Суворова, Д. Самоквасова, О. Павлова. Вивчення тексту уставу Володимира самим О. Лотоцьким супроводжується аналізом таких моментів: наскільки традиційні норми поєдналися з новою церковною практикою, як князь заради державних інтересів поступався частиною своїх повноважень, які справи віддавалися до церковного суду⁶⁹². Проте дослідження власне самого тексту не є головним завданням ученого. Це основа для отримання власної думки щодо автентичності пам'ятки. Висновок дослідника виявляється позитивним: основна частина уставу про церковний суд складена князем Володимиром; лише деякі частини пам'ятки визначаються як більш пізні додатки (передмова, вступ про десятину, деякі положення про компетенцію церковного суду). Численність списків уставу вчений розглядає лише як свідчення багаторазового переписування для пристосування до нових умов життя. Тож, автентичність цієї пам'ятки не викликає сумнівів у О. Лотоцького. Він вважає її «першим актом самостійної рецепції» церковного права на теренах нашої держави⁶⁹³.

Якщо устав князя Володимира розглядається як перший крок на шляху сполучення місцевих звичаїв та нових норм, то устав князя Ярослава вже представляється як свідчення

⁶⁹² Лотоцький О. Церковний Устав князя Володимира Великого. – Львів, 1925. – С. 1-44.

⁶⁹³ Лотоцький О. Українські джерела церковного права ... – С. 204-232.

поєднання християнських та язичницьких норм⁶⁹⁴. Устав Ярослава є продовженням та удосконаленням церковно-правової практики, розпочатої уставом князя Володимира. Опрацювання О. Лотоцьким цієї пам'ятки відбувається за такою же схемою, що і попередньої: аналіз змісту та поглядів дослідників щодо автентичності джерела, подання власної відповіді на питання щодо справжності пам'ятки. При вивченні тексту історик намагається не тільки виявити автентичні положення, а й нові у порівнянні з уставом Володимира, наприклад, заміна фізичного покарання на грошовий викуп, поява справ про єретицтво. Первісний зміст ймовірно складався зі справ шлюбних, родинної моралі та захисту віри. Головними редакціями, що вивчалися вченими на початку ХХ ст., були московська та українська – так званій «Свиток Ярославль». Більш наближеною до оригіналу, з меншою кількістю пізніших додатків, світських елементів О. Лотоцьким визнається саме українська редакція Уставу князя Ярослава – «Свиток Ярославль»⁶⁹⁵.

Поруч із загальнодержавними уставами діяли і грамоти удільних князів, які ще більше наближали церковно-правові норми християнства до потреб життя громади у межах окремої землі⁶⁹⁶.

Зовнішніми джерелами церковного права визнає О. Лотоцький і ханські ярлики, в яких підтверджувалася релігійна терпимість монголо-татар та права православного духовенства⁶⁹⁷.

Більш чисельними та різноманітними стають пам'ятки литовсько-польської доби. Це і грамоти литовських князів, що трактували права Церкви в державі, і численні законодавчі джерела (наприклад, збірник законів Речі Посполитої з XIV – до кінця XVII ст., Литовські статuti та

⁶⁹⁴ Лотоцький О. Українські джерела церковного права ... – С. 233.

⁶⁹⁵ ЦДАВО України. – Фонд 4465. Колекція окремих документальних матеріалів українських націоналістичних емігрантських установ, організацій та осіб. – Опис 1. – Спр. № 588. Лотоцький О. Свиток Ярославль. – Арк. 1-33; Лотоцький О. Свиток Ярославль // Науковий ювілейний збірник Українського університету в Празі, присвячений панові президентові Чехословенської Республіки проф. др. Т.Г. Масарикові для вшанування 75-тих роковин його народження. Частина I. – Прага, 1925. – С. 118-138.

⁶⁹⁶ Лотоцький О. Українські джерела церковного права ... – С. 253-256.

⁶⁹⁷ Там само. – С. 257-258.

інші збірки, що містять історичні та правові матеріали, що висвітлюють розвиток православної Церкви в литовсько-польську добу), юридичні трактати, що мали на меті захист прав Церкви⁶⁹⁸.

Період національно-визвольної війни середини XVII ст. під проводом Б. Хмельницького визначає О. Лотоцький як другу добу державної незалежності, вважаючи, що в цей час «Україна спершу фактично, а після й формально відновила свою державну незалежність». Зважаючи на спрямування наукових студій ученого, окремих розвідок, присвячених ролі козацтва в українській історії, немає. Проте, висвітлюючи розвиток православної Церкви протягом XVI–XVII ст., він звертається до цієї теми. Козаки презентуються науковцем захисниками православної віри, які вважали своїм обов'язком виступати в оборону православної віри⁶⁹⁹. Тому договори козацької доби (Зборівська умова, Білоцерківський мир, Гадяцькі пункти), що містять певні положення щодо православної Церкви, також трактуються як джерела церковного права⁷⁰⁰.

Пам'ятки російської доби в історії Української православної церкви традиційно розглядаються О. Лотоцьким у світлі підпорядкування Української церкви Московській. Особливу увагу науковець звертає на те, що протягом двох століть російським урядом провадилася політика «національно-правного обезбарвлення української церкви»⁷⁰¹. Кількість пам'яток цієї доби, що визначаються дослідником як джерела церковного права, значно зростає у порівнянні з попередніми періодами. Він поділяє їх на групи: законодавчі пам'ятки (Духовний регламент, Устав Духовних консисторій, Збірки російських законів), адміністративні акти, що визначали новий статус Української церкви. Окремо виділяються «Пункти о выгодах малороссийского духовенства», постанови Пінської конгрегації 1791 р., що визначали положення православної Церкви в Польщі⁷⁰².

⁶⁹⁸ Лотоцький О. Українські джерела церковного права ... – С. 259-267.

⁶⁹⁹ Там само. – С. 125.

⁷⁰⁰ Там само. – С. 268-270.

⁷⁰¹ Там само. – С. 280.

⁷⁰² Там само. – С. 271-296.

Сполучення національного та релігійного аспектів світогляду в єдиний вектор боротьби постійно виділяється О. Лотоцьким як характерна риса українського народу як в XI ст., так і в XVI чи на початку XX ст. Тому, спираючись на цю тезу, він вважає цілком закономірним поєднання боротьби за церковні та національні інтереси під час революційних змагань на теренах України протягом 1917–1920-рр. Крім того, це висвітлюється також як свідчення безперервності церковної традиції на українських землях. Логічне завершення досліджень українських джерел церковного права – це, по-перше, подання тексту Закону «Про вищий уряд Української церкви», прийнятого 1 січня 1919 р. А по-друге, наголошення на тому, що згідно з 17 правилом Четвертого Вселенського собору, за державним розподілом слідує розподіл церковний. З проголошенням незалежної Української держави було створено всі правні умови для самостійності Української православної церкви. З цього часу, на думку науковця, починається нова доба в історії Української церкви⁷⁰³.

Таким чином, проаналізувавши історичний розвиток Української церкви, відповідність її устрою основним церковним засадам, формування церковного права, О. Лотоцький виконує головне завдання, що ставилося ним у ході його наукових розвідок: приходиться до висновку, що проголошення автокефалії Української православної церкви цілком правомірне. Обґрунтування історичних підстав автокефалії Української Православної Церкви розглядається вченим як одна з умов становлення незалежної Української держави.

⁷⁰³ Лотоцький О. Українські джерела церковного права .. – С. 297-300.

Українська культура та Церква між Сходом і Заходом: внесок ученого в дослідження соціокультурних впливів

Питання впливу різних світових орієнтирів, систем цінностей на українську культуру і на сьогоднішній день залишається актуальним для дослідників. Мабуть, кожне покоління істориків прагне по-новому його осмислити, побачити раніше не помічені фактори, чинники, що вплинули на хід української історії, на формування культури.

Політичні події першої половини ХХ ст. сприяли актуалізації теми соціокультурних впливів в історичних студіях. Українські науковці в еміграції не тільки займалися власними розвідками, а й спостерігали за дослідницькою, філософською діяльністю російських мислителів, що опинилися поза межами колишньої Російської імперії. Зокрема, поза увагою українців не залишилася спроба перегляду представниками російської еміграції чинників формування російської ідентичності. Велику увагу російські діячі приділяли критиці Заходу, тобто, Європи. Її сутність було викладено у праці М.С. Трубецького «Європа и Человечество»⁷⁰⁴. У працях П. Савицького, Л. Карсавіна, П. Сувчинського, Г. Флоровського набувають поширення ідеї євразійської концепції. «Євразійці» розвинули теорію про те, що народи колишньої Російської імперії, поєднуючи в собі європейські та азіатські риси, утворили окрему цивілізацію як географічне, економічне та історичне ціле, про що мова йде у статті М.С. Трубецького «Євразійський націоналізм»⁷⁰⁵. Поступово усталюється термін «Євразія», культурне життя

⁷⁰⁴ Трубецкой Н.С. Европа и человечество // Трубецкой Н.С. История. Культура. Язык. / Сост. В.М. Живова; Общ. ред. В.М. Живова; Вступ. ст. Н.И. Толстого и Л.Н. Гумилева. – М.: Издательская группа «Прогресс», 1995. – С. 55-104.

⁷⁰⁵ Трубецкой Н.С. Общеевразийский национализм // Трубецкой Н.С. История. Культура. Язык. / Сост. В.М. Живова; Общ. ред. В.М. Живова; Вступ. ст. Н.И. Толстого и Л.Н. Гумилева. – М.: Издательская группа «Прогресс», 1995. – С. 417-427.

якої сприймалося як культурне буття Росії, до якої увійшли елементи різних культур. Вони йшли з Європи, Азії та з Півдня – з Візантії. Головний акцент робився на особливостях формування російського народу у результаті цих впливів.

Українських науковці спробували переосмислити євразійську концепцію поєднання Європи та Азії, тобто «Сходу та Заходу», яка набула поширення серед російських емігрантів.

Ідеї особливого географічного положення українських земель знаходимо ще у праці М. Грушевського «Історія України-Руси», де мова йде про постійну боротьбу українців з народами Азії та західними сусідами. Ідеї протікання української історії між степовим Сходом, Заходом та північною Росією отримали продовження і в працях учнів М. Грушевського. У 1920-х рр. серед українських мислителів набувають поширення дві ідеї: 1) про Україну як феномен «окраїни» водночас і Європи, і Азії; 2) про Україну як цивілізаційне перехрестя між «Заходом» і «Сходом». Перша ідея найповніше була викладена у праці «Огляд національної території України» С. Рудницького у 1923 р.⁷⁰⁶. Друга отримала розвиток у роботах В. Липинського. Зокрема, у праці «Релігія і Церква в історії України» він уперше окреслив Україну як терен «між Сходом і Заходом». Ці два світи розуміються як Рим та Візантія, Польща та Москва⁷⁰⁷.

Розвиваючи ідею впливу «Західного» та «Східного» світів на українські землі, діаспорні дослідники полемізували з російськими «євразійцями». Одним із перших українців, який вступив у полеміку з російськими вченими – прибічниками «Євразійської теорії» – був Д. Дорошенко. У цій теорії Д. Дорошенко бачив прояв передреволюційного російського великодержавництва і націоналізму, і в цілому вважав її ненауковою⁷⁰⁸.

⁷⁰⁶ Яковенко Н.М. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVIII ст. – Київ: Критика, 2002. – 416 с.

⁷⁰⁷ Липинський В.К. Релігія і церква в історії України. – К.: ПБП «Фотовідеосервіс», 1993. – 128 с.

⁷⁰⁸ Дорошенко Д. К украинской проблеме. По поводу статьи кн. Н.С. Трубецкого // Евразийская Хроника. – 1928. – Вып. X. – С. 41-51.

Надалі ідеї щодо перехресшування культурних впливів висловлює і Д. Антонович у збірці лекцій «Українська культура». У 1938 р. тема розвитку України між двома світами отримує висвітлення у праці Ю. Липи «Призначення України». Хоча, в останній роботі мова вже більше йшла не про сполучення елементів різних культур, а про неможливість культурних контактів зі Сходом через психологічну несумісність⁷⁰⁹.

Тож, тема розвитку українських земель під впливом Сходу та Заходу стала достатньо актуальною для українських науковців у 1920–1930-х рр. Розвиток української культури та Церкви між Сходом і Заходом, наслідки взаємовідносин із двома світами отримали висвітлення й у ході рефлексій О. Лотоцького над долею православної Церкви на теренах України.

І сьогодні в українській історичній науці дослідники звертаються до обговорення ідей «євразійців»⁷¹⁰. Сучасні науковці відзначають, що український духовний простір характеризує два явища. По-перше, лінгвоцентризм; по-друге, бікультурність духовного простору українців, тобто співіснування російсько-православних та польсько-латино-католицьких цінностей, освітніх стандартів, численних політичних, національних, культурних поєднань⁷¹¹.

Проблеми бікультурності на українських теренах знайшли своє відображення в історичних студіях О. Лотоцького. Звичайно, дослідження цієї теми полягали в першу чергу у площині його наукових зацікавлень історією Церкви, церковного права та освіти: в які періоди у більшій мірі проявлявся вплив Сходу або Заходу на теренах України, чим була викликана активізація відносин з представниками

⁷⁰⁹ Яковенко Н.М. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVIII ст. – Київ: Критика, 2002. – С. 340-343.

⁷¹⁰ Галенко О. Три України, два Крима і одна історія – всесвітня // Крим в історичних реаліях України: Матеріали наукової конференції «Крим в історичних реаліях України: До 50-річчя входження Криму до складу УРСР» – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – С. 44-45; Рукомедя Р. У світлі євразійської доктрини // Політика і Час. – 2002. – № 7. – С. 5-12.

⁷¹¹ Колесник І. Культурно-інтелектуальна історія як дзеркало „нової наукової революції” // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / Головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор І. Колесник. – Вип.1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 45.

східного або західного світів, які прояви мало посилення стосунків, на які сфери життя українського суспільства вплив був потужніший, якими були наслідки впливів різних культур, до чого призвело зіткнення різних світоглядів на теренах нашої держави.

Поняття «Схід» і «Захід» в концепції О. Лотоцького насамперед пов'язані з релігійними аспектами і визначаються як східнохристиянський та західнохристиянський світи. Слід зазначити, що вчений відмічає зміну у змістовній наповненості поняття «Схід»: з початку поширення християнства на українських землях і до XV ст. під цим терміном він розуміє візантійський вплив, а після занепаду Візантії її поступово заміщує Московська держава. Тому, досліджуючи соціокультурні впливи на Україну у XVII – на початку XX ст., як «Схід» О. Лотоцький розуміє Російську державу.

Звернення до теми Східного та Західного впливів на Українську церкву постійно простежується у розвідках ученого. У його рефлексіях з приводу засад автокефалії, історичного розвитку автокефальних церков постійно зустрічається звернення до проблеми становлення слов'янських культур під впливом двох світів: православного та католицького. Формування різного церковного устрою східної та західної християнських церков історик пов'язує з традиціями державного управління: «Засада Риму – централістично-монархічна та засада Сходу – республікансько-демократична знайшли вираз: перша в устрою Римо-католицької церкви під головуванням римського єпископа, друга – в соборно-автокефальному устрої Східної церкви». Висвітлюючи засади православного устрою, О. Лотоцький одночасно підкреслював їх відмінність від норм католицької церкви⁷¹².

У ході дослідження історії становлення православних церков у Болгарії, Румунії, Сербії та в інших країнах науковець постійно наголошував, що складні політичні

⁷¹² Лотоцький О. Автокефалія Української Православної Церкви і єдність християнської церкви // 50-річчя відродження Української Автокефальної Православної Церкви. 1921–1971. – Баунд-Брук, 1971. – С. 43.

обставини змушували правителів цих держав постійно обирати: Схід чи Захід. Визначення церковного підпорядкування перебувало в залежності від того, звідки (від Риму чи від Константинополя) була менша загроза державній незалежності.

Одна з останніх прижиттєвих публікацій О. Лотоцького присвячена саме особливостям взаємовідносин українських земель зі своїми територіальними сусідами – «Схід і Захід у проблемі української культури» (1939 р.). У ній він подав узагальнюючий погляд на питання, до яких постійно звертався у своїх наукових розвідках з історії Церкви та освіти на теренах України. «Вже зі свого географічного положення на межі двох світів – західного, європейського, та східного, що містить у собі, в більшій чи меншій мірі, риси азійської культури – Україна вступала в різні відносини з цим своїм територіальним оточенням. З перехрещення цих відносин повстає в нас питання приналежності до цього чи того світу». У першу чергу дослідник виділив події, після яких українська культура зазнавала нових іноземних культурних втручань, та намагався повніше визначити ступінь їх впливу: запрошення варягів на Русь, прийняття християнства, входження українських земель до складу Литви та Польщі, перехід під владу Московської держави⁷¹³.

Як фахівець у галузі історії Церкви та церковного права О. Лотоцький досліджував питання еволюції церковних відносин в Україні. Вихідним моментом в його роздумах з приводу зовнішніх впливів на розвиток Церкви на теренах сучасної України є прийняття християнства у добу Київської Русі⁷¹⁴. Науковець обстоював тезу, що на цей час на руських землях були присутні як елементи східної, так і західної культур. На цьому етапі протистояння «Схід – Захід» розглядається ним як боротьба за вплив на руські землі між Візантією та Західною Європою. Західні впливи О. Лотоцький убачав у тому, що традиції державності були принесені на руські землі людьми з заходу – варягами, побут мав багато

⁷¹³ Лотоцький О. Схід і Захід у проблемі української культури. – Львів, 1939 – С. 3.

⁷¹⁴ Лотоцький О. Автокефалія. – Т. 2. Нарис історії Автокефальних церков. (Репринтне видання 1938 р.). – К., 1999. – С. 242.

західних традицій, київські князі укладали шлюбні союзи своїх синів і дочок з нащадками правителів західноєвропейських держав⁷¹⁵.

Після прийняття християнства за посередництвом Візантії на кілька століть визначальним для руської культури став Східний вплив. Час правління князя Володимира дослідник розглядав як період зародження нових основ в усіх сферах життя давньоруської держави, що визначили як її внутрішній розвиток, так і відносини з іншими державами⁷¹⁶. Через грецьких церковних ієрархів відбувалося підпорядкування життя народу новим християнським нормам. Найлегше цей процес відбувався в суто канонічній сфері, адже богослужбові книги не стали національним витвором руського народу, а переймалися від грецьких церковнослужителів. Хоча, поступово, і в цій сфері починають проявлятися місцеві особливості. Яскраво це прослідковується, за словами О. Лотоцького, при вивченні так званих «чиновників», які дають свідчення, що національні елементи в богослужінні у XV–XVI ст. уже досить чітко виражені. Крім того, у землі Північної Русі «чиновники» досить часто потрапляли вже з південно-руськими елементами⁷¹⁷.

Слід також відмітити, що в освітній сфері, на думку О. Лотоцького, проявилася чи не найбільша користь від того, що християнство було прийнято східного зразка, а не західного, адже населення Київської Русі отримало можливість знайомитися з багатим книжковим матеріалом зрозумілою для нього мовою і швидше засвоювати культурні надбання сусіда. Цього, як відмічав науковець, були позбавлені ті слов'янські народи, що прийняли християнство західного зразка⁷¹⁸.

Історик дотримувався думки, що складніше відбувався процес підпорядкування новим вимогам державного життя.

⁷¹⁵ Лотоцький О. Автокефалія. – Т. 2. Нарис історії Автокефальних церков. (Репринтне видання 1938 р.). – К., 1999. – С. 4.

⁷¹⁶ Там само. – С. 246.

⁷¹⁷ Лотоцький О. Український Архисератикон. – Варшава: Друкарня Синодальна, 1932 – С. 3-5.

⁷¹⁸ Лотоцький О. Автокефалія. – Т. 2. Нарис історії Автокефальних церков. (Репринтне видання 1938 р.). – К., 1999. – С. 251.

Грецьке духовенство намагалося переконати князя реформувати насамперед судочинство за візантійським зразком. О. Лотоцький відзначав, що в цьому контексті однією з найдавніших і найцінніших церковно-правових пам'яток є Церковний устав князя Володимира Великого, який, як уважав науковець, укладений на основі перегляду та пристосування до місцевих потреб грецького Номоканона⁷¹⁹. «Взагалі, в сей перехідний час, коли ламалися і мінялися якщо не основи, то форми національної культури, змагалися дві течії в тодішньому правному світогляді: одна своєрідна течія національного звичаєвого права, друга течія – заносна, та дуже сильна не лише своєю усталеною формою, але й тим змістом, що зосереджував у собі здобутки світового права. В нових умовах християнської культури ся подвійність правного світогляду, натурально, схилилася більше в сторону заносних візантійсько-християнських течій, що мали для себе підготовлений ґрунт у київській християнській громаді Володимирового часу»⁷²⁰.

У дослідженнях О. Лотоцького з питань візантійського впливу на руську культуру прослідковується загальна ідея: з прийняттям християнства, з одного боку, починається активне проникнення в руську культуру церковно-культурних візантійських елементів, які витісняють національно-язичницькі, а з іншого – починається боротьба за автокефалію Руської церкви.

Поступово, до XVII ст., східний вплив, зазначав О. Лотоцький, переміщується від Візантії, яка припиняє своє існування, до Московської держави. Українські землі, що перебували раніше між впливами Візантії та західноєвропейських держав, опинилися між Російською державою і Західною Європою. Кардинально змінюється наповненість, цінність східного впливу для українських земель. Візантійські традиції сприяли культурному піднесенню Київської Русі, тоді як рівень культурного розвитку московських земель у XVI–XVII ст. О. Лотоцький

⁷¹⁹ Лотоцький О. Церковний Устав князя Володимира Великого. – Львів, 1925. – С. 8, 17.

⁷²⁰ Там само. – С. 23-24.

характеризував як дуже низький. Неосвіченість, за висновками вченого, погіршувалася ще й тим, що на цей час в російському суспільстві сформувалося негативне ставлення до всього, що розходилося з їхнім укладом, походило ззовні⁷²¹.

Як початок руйнації цієї законсервованості московського укладу розглядав дослідник час реформ Петра I, відзначаючи, що найпростішим шляхом на Захід для Росії був напрям через Україну, яка незважаючи на складні взаємовідносини з сусідніми католицькими державами не переривала повністю з ними зв'язки⁷²².

Населення українських земель XVII століття О. Лотоцький характеризував як людей західноєвропейської культури⁷²³. Він був переконаний, що між Східним і Західним світами поступово склалися глибокі етнічні та культурні відмінності, що проявлялися не тільки в зовнішніх формах культури, а насамперед полягали в психологічних особливостях, в існуванні різного світогляду⁷²⁴. Історик наголошував, що процес засвоєння елементів західної культури був вимушеним, необхідним заради того, аби зберегти власну культуру, не розчинитися в західній традиції. Посилення західного впливу на українські землі відбувається у литовсько-польську добу розвитку наших земель. Власні культурно-освітні традиції на цей час дещо втратили свою вагомість і в повній мірі не могли запобігти поширенню католицизму. Тому, зазначає О. Лотоцький, заради збереження своєї національної самоідентичності, представники українських освічених кіл починають поступово переймати зовнішні форми західної культури, зберігаючи національну, православну внутрішню наповненість. Учений підкреслював, що найголовніший моментом у цій справі – це перейняття західних освітніх традицій, завдяки яким представники українського населення більш впевнено могли протистояти західним

⁷²¹ Лотоцький О. Автокефалія. – Т. 2. Нарис історії Автокефальних церков. (Репринтне видання 1938 р.). – К., 1999. – С. 381-387.

⁷²² Там само. – С. 389.

⁷²³ Там само. – С. 391.

⁷²⁴ Лотоцький О. Українські джерела церковного права ... – С. 162.

спробам культурного підпорядкування українства. Православні освітні установи, що виникають у XVI–XVII ст., особливо Києво-Могилянській колегіум, дослідник розглядав як своєрідних посередників між науковими та культурними надбаннями Заходу та українськими землями. О. Лотоцький приходиться до висновку, що озброєння західноєвропейськими досягненнями у галузі освіти та науки в значній мірі сприяло збереженню власної культури⁷²⁵. Найяскравіше, на думку науковця, цей позитивний вплив позначився на працях українських полемістів, які отримали змогу на основі західної науки обґрунтувати основи ідеології православної Церкви⁷²⁶. Однак, якщо спочатку завдання для українців полягало в обороні православної Церкви від католицизму та протестантизму, то поступово воно набуло більш широкого, національного характеру⁷²⁷.

Учений переконаний, що українці постійно перебували у достатньо тісному зв'язку з західним світом, або принаймні з західним слов'янським світом. Зокрема, він стверджував, що появі Біблії в українському перекладі певною мірою сприяли західні приклади: чехи вже мали переклад Біблії своєю мовою, з поширенням реформаційних ідей протестанти намагалися наблизитися до народних мас і сприяли поширенню біблійних текстів народними мовами. Отже, власні потреби та знайомство з ідеями та практикою з заходу призвели до того, що в XVI ст. починають з'являтися переклади Біблії українською мовою⁷²⁸.

Дослідник підкреслював, що знайомство з західною культурою, відкритість українського суспільства до нового призвели до збільшення відмінностей між Україною та північним сусідом – Росією. Історик звертав увагу на те, що на час входження українських земель до складу Російської держави ці відмінності переросли у протистояння

⁷²⁵ Лотоцький О. Схід і Захід ... – С. 8-9.

⁷²⁶ Лотоцький О. Українські джерела церковного права ... – С. 7-8.

⁷²⁷ Лотоцький О. Правні умови життя української церкви і характер її правних пам'яток // 50-річчя відродження Української Автокефальної Православної Церкви. 1921–1971. – Баунд-Брук, 1971. – С. 54.

⁷²⁸ Лотоцький О. Українські джерела церковного права ... – С. 27-29.

двох світів, двох культур – східноазійської та західно-європейської, в результаті чого культурне, церковне життя на українських землях опинилося під загрозою втрати всіх своїх надбань⁷²⁹. Незважаючи на те, що політичний зв'язок з Візантією зник, з огляду на припинення існування самої держави, проте зберігся зв'язок з самою «Східною церквою», з патріархами антиохійським, александрійським, ієрусалимським і, насамперед, константинопольським, які особливо у XVI–XVII ст. підтримували нашу церкву. Найголовніше у збереженні зв'язку зі східними патріархами О. Лотоцький убачав у тому, що навіть через два з половиною століття після приєднання Української церкви до Російської (він розглядав це як примусовий і незаконний акт з боку Російської церкви) константинопольський патріарх указував на неканонічність події 1686 р. І це дає законні підстави українцям боротися за автокефалію Української православної церкви⁷³⁰.

На думку вченого, найбільш руйнівним для національних засад Української церкви стало XVIII–XIX ст., протягом якого російський уряд планомірно нівелював відмінності в церковному житті українських та російських земель: обмеження території київської митрополії; перехід під юрисдикцію московського патріарха Київської Лаври, Києво-Межигірського монастиря; скасування виборності церковних посад (що за словами О. Лотоцького було одним з найхарактерніших проявів «соборно-правного устрою» Української церкви); призначення церковних архієреїв з російського духовенства, тоді як українці отримували нові призначення на території Росії⁷³¹. Крім того, внаслідок реформ Петра I в Росії відбувається підкорення «идеї церкви идеї держави», що поступово призводить до зниження суспільного становища духовництва, у тому числі і на українських землях. Хоча, у порівнянні з російським, суспільне становище українського духовенства, як констатує

⁷²⁹ Лотоцький О. Схід і Захід ... – С. 13.

⁷³⁰ Лотоцький О. Українські джерела церковного права ... – С. 13-15.

⁷³¹ Лотоцький О. Хресний шлях української церкви // Тризуб. – 1927. – № 43 (101). – 20 листопада. – С. 5-10.

О. Лотоцький, було все ж кращим⁷³². Це дослідник пояснював виключно тим, що на українських землях духовенство тривалий час ще зберігало зв'язки з іншими суспільними прошарками та навіть деякі прерогативи світського стану⁷³³. Такі наслідки приєднання українських земель до Росії відзначав дослідник для Церкви. Досить чітко простежується, що наголос робиться насамперед на руйнації національного елементу Української церкви з часу входження українських земель до складу Російської держави.

Історик тримався тези, що україно-московські відносини за своєю суттю можна вважати боротьбою двох культур «східноазійської» (яку в цьому протистоянні уособлювала Москва) та «західноєвропейської» (представниками якої були українські освічені кола). Також, крім культурного протистояння, на кінець XVII – початок XVIII ст. суттєвим фактором взаємовідносин між двома сусідніми територіями стає «національний антагонізм». На цей час, через несприйняття російським громадянством європейської культури, «представниками якої на Московщині були українці», на думку О. Лотоцького, взагалі існувала загроза знищення всього культурного надбання українського народу. Цього не сталося, за його словами, лише завдяки реформуванням, що розпочав Петро I. Вони були орієнтовані на європейські зразки і Петро I активно залучав до діяльності в Росії вихідців з українських земель, зокрема, вихованців Києво-Могилянського колегіуму⁷³⁴. Це в значній мірі і не дозволило повністю нівелювати надбання українського народу, насамперед, у галузі народної освіти. Маючи у XVI–XVII ст. досить сприятливі умови для розвитку освітніх установ, протягом XVIII–XIX ст. українське населення Російської держави втрачає свої надбання в цій галузі. О. Лотоцький наводив кількісні показники:

⁷³² Лотоцкий А.И. Между двух огней. Очерки из далекого прошлого // Исторический Вестник. – 1905. – Июль. – С. 898-899.

⁷³³ Лотоцький О. Суспільне становище білого (світського) духовенства на Україні і в Росії в XVIII ст. // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. – 1898. – Кн. I. – Т. XXI. – С. 45.

⁷³⁴ Лотоцький О. Схід і Захід ... – С. 13-14.

чисельність шкіл з середини XVIII – до середини XIX ст. в українських землях зменшується ледве не втричі, рівень освіченості у середньому досягає 18% дорослого населення. Крім того, результати навчання часто є досить низькими через те, що викладання в школах ведеться не рідною, українською мовою, а російською. У результаті, більша частина навчального часу витрачається на тлумачення незнайомих слів⁷³⁵.

Через політику російського царського уряду протягом XVIII–XIX ст. український народ поступово йшов до суспільної деградації, як вважав дослідник. Від повного культурного занепаду його врятував лише той освітній запас, в основі – візантійський, а надалі – західноєвропейський, який населення наших земель мало на кінець XVII ст.⁷³⁶.

Зважаючи на особливості історичного розвитку українських земель, перебування на межі двох світів – Східного та Західного – вимагає не вибору між ним, а свідомого ставлення до культурних надбань різних народів, сприйняття корисного і потрібного від традицій, що походять як з Заходу, так і зі Сходу. Україна не потребує вибору. Органічною властивістю українців є поєднання світоглядних ідей як Західної, так і Східної Європи. Спираючись на цю тезу, О. Лотоцький обґрунтовує неможливість для нашого народу відкинути надбання західної культури, як того вимагала вже у XX ст. радянська влада⁷³⁷.

Як уже відзначалося, вчений не сприймав СРСР як міцне державне утворення і ставився до нього вкрай негативно. О. Лотоцький уважав неприйнятними спроби радянського уряду, який, на його думку, продовжував традиції царської Росії, обмежити широкий світогляд українців, побудований на відкритості та готовності до нових надбань світової культури. Тим більше, що в результаті цих обмежень становище Церкви дійшло до катастрофічного стану. Таке

⁷³⁵ Лотоцький А.И. Народное образование на украинском юге // Летопись. – 1916. – № 10. – С. 257-262.

⁷³⁶ Лотоцький О. Схід і Захід ... – С. 15.

⁷³⁷ Там само. – С. 14.

ставлення до релігії з боку радянської влади науковець пояснює тим, що релігія та комуністична теорія базуються на протилежних засадах, не мають між собою нічого спільного, що дало би їм можливість співіснувати. Релігія сприймалася як повна протилежність матеріалістичного світогляду. Крім того, радянська влада не могла визнати та дозволити вільну діяльність потужної сили, що має вплив на народ. Успіх радянської влади у боротьбі з Церквою О. Лотоцький пояснював тим, що протягом двохсот літ існування Російської імперії зв'язок між Церквою та широкими верствами населення постійно ослаблювався. Вплив Церкви на громадянство значно зменшився. Однак історик був переконаний, що наслідки такої політики будуть протилежні намірам радянської влади: релігійні переслідування, обмеження прав церкви мали призвести до зміцнення віри, до укріплення релігійного почуття⁷³⁸. Причина цього для науковця цілком зрозуміла: релігія становить занадто глибоку та невід'ємну частину людського духу, її неможливо ліквідувати державними постановами⁷³⁹.

Тимчасові нашарування не можуть зупинити розвиток народу, який має тисячолітню історію. Протягом свого становлення українська культура вбирала у себе найкращі зразки східних та західноєвропейських традицій. Слід наголосити, що ідея органічного сполучення українським народом здобутків різних світів стає однією з головних тез, що пронизують студії О. Лотоцького, присвячені висвітленню історичного розвитку Української православної церкви. Науковець був переконаний, що спадкоємність традицій, їх широта та різноманітність, релігійність народу мають стати основою для майбутнього цивілізаційного розвитку України.

Отже, базуючись на своїх дослідницьких зацікавленнях, громадсько-політичних переконаннях О. Лотоцький

⁷³⁸ Лотоцький О. Автокефалія. – Т. 2. Нарис історії Автокефальних церков. (Репринтне видання 1938 р.). – К., 1999. – С. 465-479; Łotocki A. Zagadnienie religijne w Z.S.R.R. – Kraków, 1932. – S. 1-24; Łotocki A. Kościół rosyjski na drodze do rewolucji. – Warszawa. – S. 1-14.

⁷³⁹ Лотоцький О. Автокефалія Української Православної Церкви і єдність християнської церкви // 50-річчя відродження Української Автокефальної Православної Церкви. 1921–1971. – Баунд-Брук, 1971. – С. 43.

приходить до створення власної наукової концепції. Історичні погляди стали виразом його світобачення: як історика, громадянина, політика і як людини. Огляди церковної історії, біографічні нариси, публіцистичні матеріали стали підґрунтям, на якому відбулося оформлення цілісної концепції розвитку православних церков. Визначальною ідеєю наукових студій стало доведення права Української православної церкви на автокефалію. Гостра політична та наукова полеміка з приводу церковного будівництва часів національно-визвольних змагань 1917–1920-х років була складовою різноманітних інтелектуальних практик першої третини ХХ ст. Не маючи в еміграції засобів для офіційного підтвердження прав Української церкви на автокефалію, вчений намагався це зробити за допомогою історичних студій. О. Лотоцький не просто розповідає історію становлення православ'я на теренах України. Він розглядає основні засади устрою православних церков, досліджує їх історичний розвиток, визначає історико-правові передумови отримання церквою статусу автокефальної, висвітлює національні особливості Української православної церкви. Він приходить до головного висновку – проголошення автокефалії Української православної церкви цілком правомірне.

ПІСЛЯМОВА

Реконструкція інтелектуальної біографії Олександра Лотоцького (1870–1939 рр.) дозволяє простежити історичні аспекти різних видів його творчої діяльності, розширити відомості про формування предмету досліджень, еволюцію ідеологічних засад його історичних студій, їх зумовленість соціокультурним та інтелектуальним середовищем. Різні сфери творчої активності О. Лотоцького завжди були тісно пов'язані між собою. Відтворення загальної картини інтелектуального розвитку діяча вимагає аналізу усіх напрямів, в яких реалізовувався його життєвий потенціал: наукові студії, громадсько-політична, організаторська діяльність. Крім того, слід враховувати і те, що всі складові інтелектуальної творчості О. Лотоцького завжди підпорядковувалися інтересам українського національно-визвольного руху, потребам української громади.

Інтелектуальна біографія передбачає не звичне поетапне відтворення подій в житті особи, а цілісний аналіз усіх проявів творчої активності людини, їх взаємообумовленість, зв'язок із соціокультурним та політичним середовищем. У рамках інтелектуальної біографії життєві віхи стають тим тлом, на якому відбувається відтворення усіх проявів напруженого інтелектуального життя, реконструкція творчої майстерні, коли мова йде про науковця. Дослідження формування наукової концепції історика відбувається крізь призму особистого життя, професійних зацікавлень, суспільно-політичної ситуації, що складається на час його життя.

Основою джерельної бази інтелектуальної біографії стають, насамперед, матеріали, що відображають розвиток світоглядної позиції, наукових та громадянсько-політичних преференцій: статті, монографії, мемуари.

Проаналізувавши стан наукової розробки теми, можна відзначити, що наявні на сьогоднішній день роботи про О. Лотоцького не відтворюють його образ як інтелектуала у повній мірі. Праці, в яких висвітлюється життєвий шлях ученого, у роботі умовно поділені на три групи: прижиттєві

рецензії, відгуки, оцінки наукової та громадсько-політичної діяльності О. Лотоцького; публікації 1940–1980-х рр.; історичні дослідження, що з'явилися протягом 1990-х рр. – на початку XXI ст. У більшості історичних розвідок він насамперед презентувався як політик, державний діяч та активний учасник громадського життя. Ці роботи носять характер традиційних біографій. Проте поза увагою науковців залишалося висвітлення становлення О. Лотоцького як фахівця-історика, як дослідника громадсько-політичного та культурного життя українців протягом першої третини XX ст. Еволюція світогляду, особливості формування концепції устрою та історії православних церков; дослідження взаємовпливів громадсько-політичної та наукової діяльності – ці аспекти інтелектуального розвитку вченого потребували додаткового дослідження. Недостатність паралелей між різними векторами діяльності О. Лотоцького не давала можливості відтворити цілісну картину становлення ерудованого інтелектуала.

Обґрунтовано, що інтерес до історії Церкви у О. Лотоцького формувався під впливом родинного оточення, під час навчання у духовній семінарії, духовній академії, у ході роботи під керівництвом видатних українських науковців – В. Антоновичем, М. Грушевським. До кола його початкових наукових студій потрапляли різні аспекти церковної історії, вивчення яких поєднувалося з аналізом стану православної Церкви на українських землях наприкінці XIX – на початку XX ст. Значний вплив на формування О. Лотоцького мало життя у Петербурзі у 1900–1917 рр. Державна служба та громадська діяльність протягом цих років, з одного боку, зумовлювали отримання нових знань у різних галузях, досвід громадської роботи. Проте, з іншої сторони, обмежували можливість займатися історичними розвідками. Висвітлення громадсько-політичного життя українців, історії розвитку освітніх установ – ці теми розширюють простір творчої діяльності науковця. Слід наголосити на тому, що відбувалося становлення О. Лотоцького не просто як ученого чи

державного службовця, а як справжнього інтелектуала, патріота України.

На спрямованість наукових студій та формування ідеологічного підґрунтя історичної концепції О. Лотоцького у значній мірі вплинула його участь у національно-визвольних змаганнях на теренах України протягом 1917–1920 рр. Надалі дослідження науковця будуть спрямовані переважно на те, щоб довести правомірність проголошення автокефалії Української православної церкви. Виступаючи за політичну незалежність українських земель, О. Лотоцький був переконаний, що в незалежній державі повинна бути і незалежна Церква.

Останні два десятиліття у житті О. Лотоцького не стали періодом спаду на схилі життя. Навпаки, можна говорити про розквіт інтелектуальної творчості дослідника. Протягом 20–30-х рр. ХХ ст. у повній мірі розкрився потенціал О. Лотоцького як історика, організатора науки та викладача. Керівництво науковими установами, викладання у вищих навчальних закладах, участь у наукових конференціях, створення концепції устрою та розвитку православних церков – усе це давало йому можливість впливати на формування соціокультурного середовища серед українців в еміграції, підтримувати національну самосвідомість та любов до України серед українських емігрантів. Можна говорити, що протягом 1920–1930-х рр. широка ерудованість та енциклопедичність О. Лотоцького, його активність у різних сферах діяльності дозволили йому зайняти чільні позиції в персональній ієрархії української історичної науки в еміграції. Він уже був не просто виконуючою ланкою в дослідницьких чи науково-громадських проектах. Учений скеровував розвиток історичних студій в еміграції, організовував наукове життя, формулював власні ідеї, що трансформувалися у наукову концепцію, був одним з провідних дослідників історії Церкви в українській історіографії.

Формування цілісної концепції історичного розвитку православних церков відбувалося на тому підґрунті, що був накопичений протягом життя: різноманітні огляди

церковної історії, біографічні нариси, публіцистичні матеріали. Крім того, історичні погляди О. Лотоцького відбивали і його життєві позиції, відображали його переконання не тільки як людини, а й як громадянина, політика. Історик розглядав питання устрою православних церков, висвітлював історичний розвиток Болгарської, Сербської, Румунської та інших православних церков, визначав історичні та правові аспекти здобуття православною Церквою статусу автокефальної, досліджував національні особливості та історію Української православної церкви. Висвітлення цих аспектів дало можливість ученому наблизитися до головного завдання, яке ставилося ним у ході наукових студій: довести, що у незалежній державі має бути незалежна Церква. Кожен народ має право на свою національну Церкву, скільки народів – стільки може бути і автокефальних церков.

Історичні дослідження О. Лотоцького мають високий науковий рівень; публіцистичні праці відзначаються чітким формулюванням проблеми, аргументованістю власної позиції; мемуари є яскравою презентацією епохи, її дійових осіб очима дослідника, містять достатньо багато фактичного матеріалу, біографічних нарисів.

О. Лотоцький не є загальновідомим науковцем на тлі таких непересічних особистостей як М. Грушевський, В. Липинський чи Д. Дорошенко. Проте його науковий доробок дедалі активніше використовується у сучасній українській історичній науці. Це стосується як історичних праць ученого, так і його спогадів, публіцистичних статей, нарисів з історії освіти. Зайнявши чільне місце серед українських істориків в еміграції у 1920–1930-х рр., дослідник був забутий у Радянській Україні. Відтворення основних віх життєвого шляху О. Лотоцького поставило його в один ряд з активними учасниками національно-визвольних змагань на українських землях. Реконструкція інтелектуальної біографії О. Лотоцького дозволяє знову наблизити постать ученого до рівня визнаного науковця не тільки в емігрантських колах, а й в Україні.

ДЖЕРЕЛА

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

**Центральний державний архів
вищих органів влади та управління України
Фонд 3532.**

Український науковий інститут у Варшаві, Польща

Опис 1

1. Спр. № 8. Копія протоколу засідання комісії при Українському науковому інституті від 6 лютого 1936 р. про переклад на українську мову церковних книжок; 7 арк.

Фонд 4033.

**II Український науковий з'їзд
в м. Празі, Чехо-Словаччина**

Опис 1

2. Спр. № 1. Матеріали (протоколи, статут комітету, доповіді, резолюції) II Українського наукового з'їзду; 416 арк.

Фонд 4372.

Українське історико-філологічне товариство в Празі

Опис 1

3. Спр. № 26. Стаття Лотоцького О. «П.О. Куліш і М.П. Драгоманов у їх листуванні». Гранки; 8 арк.

Фонд 4465.

**Колекція окремих документальних матеріалів
українських націоналістичних емігрантських установ,
організацій та осіб**

Опис 1

4. Спр. № 406. Статті Білоусенка О. на релігійну тему під загальною назвою «Закон Божий»; 192 арк.
5. Спр. № 525. Посвідчення посла УНР в Туреччині Лотоцького Олександра, фотографія О. Лотоцького; 20 серпня 1920 – 2 вересня 1922. – 9 арк.

6. Спр. № 586. Оповідання Лотоцького О. «Що сталося з Одесою»; 1919 р. – 4 арк.
7. Спр. № 587. Стаття Лотоцького О. «П.О. Куліш і М.П. Драгоманов у їх листуванні. – 24 арк.
8. Спр. № 588. Лотоцький О. Свиток Ярославль. – 33 арк.
9. Спр. № 1031. Витяги із звіту про діяльність посольства УНР в Туреччині з січня 1919 по березень 1920 року. – 22 арк.

**Центральний державний історичний архів, м. Київ
Фонд 1225.**

Бумаги Лотоцьких (1887–1916)

Опис 1

10. Спр. № 1. Тетради с ученическими сочинениями и записями А.И. Лотоцкого в бытность его в духовной семинарии; 1887–1892 рр. – 153 арк.
11. Спр. № 2. Тетради с студенческими работами А.И. Лотоцкого за время пребывания в духовной академии; 1892–1894 рр. – 199 арк.
12. Спр. № 3. Очерк истории Виннице-Браиловского женского монастыря (Речь, произнесенная при праздновании столетия со дня перехода монастыря из унии в православье). – 40 арк.
13. Спр. № 10. А.И. Лотоцкий «Т.Г. Шевченко»; 1903. – 4 арк.
14. Спр. № 11. А.И. Лотоцкий «Памяти Т.Г. Шевченко (к 42-й годовщине смерти поэта)»; 1903. – 5 арк.
15. Спр. № 12. А.И. Лотоцкий «Памяти апостола свободы» (26 февраля 1861 – 26 февраля 1909 г.) (Посвящено памяти Т.Г. Шевченко); 1909 – 4 арк.
16. Спр. № 14. А.И. Лотоцкий «Освобождение России и украинский вопрос» (рецензия на книгу профессора М. Грушевського); 1907. – 3 арк.
17. Спр. № 38. Записные книжки. – 37 арк.
18. Спр. № 39. Выписки по истории Юго-Западной России из «Актов Западной России», «Актов исторических», «Актов Южно-Западной России», книг Голубинского и Макария по истории русской церкви – 55 арк.
19. Спр. № 40. Списки книг (преимущественно по истории России, Украины и Юго-Западной церкви. Выписки из каталогов). – 18 арк.
20. Спр. № 56. Письма Дорошенко Д.; 1900–1910. – 13 арк.
21. Спр. № 75. Ходатайство об отмене решения СПб Судебной

- палаты в отношении издания «Кобзаря» Шевченко и о восстановлении части изъятых цензурой мест. – 13 арк.
22. Спр. № 81. Подготовленная к печати книга для чтения «Бог і люде» (стихотворения и рассказы, преимущественно на украинском языке, в рукописном виде и печатных вырезках). – 367 арк.
 23. Спр. № 103. Лотоцкий А.И. История государственного контроля. – 8 арк.
 24. Спр. № 107. Устав Украинского Литературно-научного общества в Петербурге. – 7 арк.
 25. Спр. № 125. Газетные вырезки (православная и униатская церковь в Галиции). – 146 арк.
 26. Спр. № 136. Газетные вырезки (религиозное воспитание и церковь). – 143 арк.

Фонд 1235.

Епістолярна спадщина М. Грушевського

Опис 1

27. Спр. № 613. Листи О. Лотоцького; 1894–1919 рр. – 380 арк.
28. Спр. № 622. Листи кореспондентів М.С. Грушевського; 1903 р. – 128 арк.

Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського

Фонд 175.

Особовий архівний фонд Тітова Ф.І.

Опис 1

29. Спр. № 1688. Лотоцкий Александр Игнатьевич. – 2 арк.
30. Спр. № 1689. Лотоцкий Виктор Игнатьевич. – 1 арк.

Фонд 335.

Особовий архівний фонд Лотоцького О.Г.

Опис 1

31. Спр. № 2. Лотоцкий Александр Игнатьевич. Окончание статьи о творчестве И.К. Тобилевича; 1900–1907. – 5 арк.
32. Спр. № 3. Шевченко Тарас Григорьевич. 3 пісень «Кобзаря» – збірка віршів, підготовлена до друку з помітками і дозволом цензури; 1905 р. – 60 арк.

33. Спр. № 4. Рукопись М. Комарова «Святи Кирилл и Мефодій» представлена в цензуру А.Л. – 7 арк.
34. Спр. № 5. Извещение Московского духовно-цензурного комитета Лотоцкого Олександра Игнатъевича о запрещении печатать на украинском языке рукопись; 2 декабря 1899. – 2 арк.
35. Спр. № 6. Главное управление по делам печати Лотоцкому А. Письмо 3.VII.1901 г. об украинских произведениях А. Крымского, разрешенных и запрещенных к печати; 1901. – 2 арк.
36. Спр. № 7. Лотоцкий Александр Игнатъевич. Начальнику Главного Управления по делам печати о пересмотре запрета к печатанию сборника рассказов А.Е. Крымского и о пропуске к печати произведений Т.Г. Шевенко, П.А. Кулиша, И.С. Нечуя-Левицкого; 1901. – 2 арк.
37. Спр. № 8. Министерство внутренних дел. Санкт-Петербургский комитет по делам печати. Лотоцкому А.И. Сопроводительное письмо из Петербурга в Киев к брошюре М.П. Драгоманова «Чудацькі думки про українську національну справу – 2 арк.
38. Спр. № 11. Видавництво «Час» (Київ). Лист О. Лотоцького з проханням допомоги у розповсюдженні видань; 1910-і рр. – 1 арк.

Фонд І.

Літературні матеріали

Опис 1

39. Спр. № 23758. Лотоцький О. – до Української Академії Наук лист 13 жовтня 1922 р. з Праги (Чехословакія) в Київ. – 2 арк.

Archiwum Główny Akt Nowych (Warszawa)

Zespół 14.

Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Warszawie z lat 1917–1939

40. TeKa № 241. Organizacja i administracja szkół wyższych – wykazy etatów osobowych w państwowych szkołach akademickich i państwowych instytucjach naukowych na rok budżetowy 1931/ 1932 i 1932/1933 (dział 6) budżetu MWRiOP; 1931–1932. – 107 str.
41. TeKa № 959. Autokefalia – sprawa ogłoszenia autokefalii i

- deklaracje biskupów, konferencje międzyministerialne; 1921–1927. – 102 str.
42. Teka № 960. Autokefalia – korespondencja i materiały; 1919–1933. – 178 str.
 43. Teka № 961. Autokefalia – projekty: «Ustawy o stanowisku prawnym Kościoła prawosławnego w Polsce», «Statutu wewnętrznego» – ustalanie tekstów; 1922–1932. – 345 str.
 44. Teka № 972. Autokefalia – ustawa o stosunku państwa do polskiego autokefalicznego kościoła prawosławnego, statut wewnętrzny, załączniki do paragrafów statutu – redakcja z dn. 3.VII.1937 r.; 1937–1938. – 256 str.
 45. Teka № 997. Sobory, zjazdy, konferencje – sobor genelalny – materiały i kolejne opracowanie ordynacji wyborczej i regulaminy do sobory elekcyjnego; 1933. – 349 str.
 46. Teka № 1000. Zagranica – korespondencja metropolity Dionizego z głowami kościołów prawosławnych zagranicą w sprawie autokefalii; 1926–1930. – 102 str.
 47. Teka № 1001. Zagranica – sprawa uznania autokefalii przez synody zagraniczne i Patriarchat Konstantynopolitański, przyjazd delegacji Phanaru; 1922–1931. – 176 str.
 48. Teka № 1002. Zagranica – stosunek patriarchy moskiewskiego Tichona do autokefalii; 1919, 1923–1930. – 257 str.
 49. Teka № 1003. Zagranica – informacje o cerkwi prawosławnej w Polsce dla zagranicy i ukazujące się zagranicą o cerkwi w Polsce; 1920–1932. – 262 str.
 50. Teka № 1004. Zagranica – cerkwie prawosławne zagranicą – informacje nadsyłane placówki zagraniczne za pośrednictwem Ministerstwa Spraw Zagranicznych; 1920–1933. – 304 str.
 51. Teka № 2254. Akta osobowe – Doroszenko Dymitr; 1935–1938 pp. – 35 str.
 52. Teka № 4086. Akta osobowe – Lotocki Aleksander; 1928–1938 pp. – 68 str.

Zespołu 9/1.

Ministerstwo Spraw Wewnętrznych z lat 1917–1939

53. Teka № 1055. Materiały informacyjne o działalności Ukraińców w Czechosłowacji; 1931–1934 rr. – 11 str.

Archiwum Główny Akt Dawnych (Warszawa)
Zespół Warszawski Duchowny Konsystorz Prawosławny w
Królestwie Polskim, 1835–1915

54. Teka № 446. Absolwenci Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego. Rok 1934; 1934 r. – 19 str.

Archiwum Uniwersytetu Warszawskiego

55. Sprawozdanie z działalności Studium Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego za rok 1931–1932. – Warszawa, Drukarnia Synodalna. – 1932. – S. I-CLIX.
56. Sprawozdanie z działalności Studium Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego za rok 1932–1933. – Warszawa, Drukarnia Synodalna. – 1933. – S. I-LXIX.
57. Sprawozdanie z działalności Studium Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego za rok 1933–1934. – Warszawa, Drukarnia Synodalna. – 1934. – S. I-XXVIII.
58. Sprawozdanie z działalności Studium Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego za rok 1934–1935. – Warszawa, Drukarnia Synodalna. – 1935. – S. I-XXXIV.
59. Sprawozdanie z działalności Studium Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego za rok 1935–1936. – Warszawa, Drukarnia Synodalna. – 1936. – S. I-XXXIV.
60. Sprawozdanie z działalności Studium Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego za rok 1936–1937. – Warszawa, Drukarnia Synodalna. – 1937. – S. I-XXXIX.

Российский государственный исторический архив

Ф. 796

Канцелярия Синода

Опись 445.

61. Ед. Хранения 784. Определения Собора православной Российской церкви по проекту положения о временном высшем управлении православной церкви на Украине и переписка патриарха всея Руси с епископом украинских епархий по вопросам управления; 15 сентября 1918 – июль 1919 г. – 127 стр.

Ф. 1349

**Формулярные списки чинов гражданского ведомства
(коллекция)**

Опись 1. А – Р.

62. Дело 2529. Лось И.И. – Лотоцкий М.А.; 1894–1917 гг. – 114 стр.

Государственный архив Российской Федерации

Ф. Р-7008

**Украинская библиотека им. С. Петлюры в Париже.
1929–19...**

Опись 1.

63. Дело № 11. Статьи и записки украинских белоэмигрантов о Петлюре; 1926.
64. Дело № 28. Отчет о работе I конференции представителей украинских белоэмигрантских организаций в странах Западной Европы т в Турции, проходившей в Праге в июне 1929 г.; 1929.
65. Дело № 89. Каталог украинских белоэмигрантских журналов; 1923–1938.
66. Дело № 90. Каталог белоэмигрантских украинских журналов с А – Г; 1921–1938.
67. Дело № 91. Каталог белоэмигрантских украинских журналов с С – Ц; 1923–1938.

Ф. Р 7498

Редакция журнала «Тризуб». Париж. 1925–1940.

Опись 1.

68. Дело № 1 Протоколы заседаний инициативной группы по основанию Украинской общины во Франции и ревизионной комиссии объединенной Украинской общины, 1924–1928. – 237 стр.

ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

69. А.Б. (криптонім О. Лотоцького) Малорусское народное издательство // Южные записки. – 1904. – № 31. – С. 49-53.
70. А.И. (криптонім О. Лотоцького) Новые притязания церковной

- школы // Вестник воспитания. – 1908. – № 9. – С. 33-90.
71. А.Л. (криптонім О. Лотоцького) Б. Гринченко На безпросветном пути. Киев. 1906 г.; Б. Гринченко Якої нам треба школи. Київ. 1906 // Украинский вестник. – 1906. – № 3. – С. 197.
 72. А.Л. (криптонім О. Лотоцького) Борьба за школу в Галиции // Вестник воспитания. – 1914. – № 5. – С. 108-134.
 73. А.Л. (криптонім О. Лотоцького) Брошюры «Благотворительного общества издания общепользных и дешевых книг». № 22-27 // Образование. – 1905. – № 1. – С. 167-169.
 74. А.Л. (криптонім О. Лотоцького) Брошюры «Благотворительного общества издания общепользных и дешевых книг». № 42-55 // Вестник воспитания. – 1908. – № 8. – С. 51-55.
 75. А.Л. (криптонім О. Лотоцького) Г. Маляревский «К реформе духовно-учебных заведений» // Вестник воспитания. – 1907. – № 7. – С. 47-49.
 76. А.Л. (криптонім О. Лотоцького) Духовное образование в предверии церковного собора // Вестник воспитания. – 1907. – № 7. – С. 118-136.
 77. А.Л. (криптонім О. Лотоцького) Духовное образование в предверии церковного собора // Вестник воспитания. – 1907. – № 8. – С. 75-117.
 78. А.Л. (криптонім О. Лотоцького) Духовно-учебные дела // Вестник воспитания. – 1913. – № 5. – С. 71-81.
 79. А.Л. (криптонім О. Лотоцького) Еще одна духовно-учебная реформа // Вестник воспитания. – 1911. – № 7. – С. 123-133.
 80. А.Л. (криптонім О. Лотоцького) Из жизни духовной школы // Вестник воспитания. – 1909. – № 8. – С. 118-129.
 81. А.Л. (криптонім О. Лотоцького) К реформе духовных семинарий // Русская школа. – 1908. – № 9. – С. 81-94.
 82. А.Л. (криптонім О. Лотоцького) Кризис духовного образования // Вестник воспитания. – 1909. – № 1. – С. 126-137.
 83. А.Л. (криптонім О. Лотоцького) М.С. Толмачев. Крестьянский вопрос по взглядам земства и местных людей. – М., 1903 // Образование. – 1904, № 1. – С. 146-152.
 84. А.Л. (криптонім О. Лотоцького) Национальная школа в государственной думе // Вестник воспитания. – 1913. – № 6. – С. 77-98.
 85. А.Л. (криптонім О. Лотоцького) Новая духовно-учебная реформа // Вестник воспитания. – 1911. – № 6. – С. 127-144.

86. А.Л. (криптонім О. Лотоцького) Новые воспитательные меры в духовной школе // Вестник воспитания. – 1914. – № 1. – С.129-137.
87. А.Л. (криптонім О. Лотоцького) Новые правила по воспитательной части в духовно-учебных заведениях // Вестник воспитания. – 1908. – № 8. – С. 145-159.
88. А.Л. (криптонім О. Лотоцького) Новые распоряжения по духовно-учебному ведомству // Вестник воспитания. – 1907. – № 7. – С. 91-102.
89. А.Л. (криптонім О. Лотоцького) Новые течения в духовной школе // Вестник воспитания. – 1914. – № 6. – С. 105-113.
90. А.Л. (криптонім О. Лотоцького) Новые церковно-школьные законы // Вестник воспитания. – 1913. – № 5. – С. 64-71.
91. А.Л. (криптонім О. Лотоцького) Новый устав духовных академий // Вестник воспитания. – 1910. – № 5. – С. 118-124.
92. А.Л. (криптонім О. Лотоцького) Образование духовенства за границей // Вестник воспитания. – 1908. – № 4. – С. 79-122.
93. А.Л. (криптонім О. Лотоцького) Отмена автономии духовных академий // Вестник воспитания. – 1909. – № 3. – С. 170-183.
94. А.Л. (криптонім О. Лотоцького) Павел Левитов 1) Следует ли уничтожать обязательное изучение закона Божьего в светских средне-учебных заведениях; 2) О желательных изменениях в постановке преподавания закона Божьего в женских гимназиях; 3) Об открытии доступа в духовные академии семинаристам, окончившим курс по второму разряду // Вестник воспитания. – 1907. – № 8. – С. 27-33
95. А.Л. (криптонім О. Лотоцького) Повышение вознаграждения духовным педагогам // Вестник воспитания. – 1908. – № 6. – С. 129-137.
96. А.Л. (криптонім О. Лотоцького) Проф. П.В. Знаменский «Православие и современная жизнь» // Вестник воспитания. – 1907. – № 7. – С. 49-52.
97. А.Л. (криптонім О. Лотоцького) Семинарские корпорации о духовно-учебной реформе // Вестник воспитания. – 1907. – № 1. – С. 109-140.
98. А.Л. (криптонім О. Лотоцького) Съезд законоучителей // Вестник воспитания. – 1909. – № 6. – С. 145-167.

99. А.Л. (криптонім О. Лотоцького) Т. Шевченко. Кобзарь. СПб. 1908 г. // Вестник воспитания. – № 6. – С. 21-26.
100. А.Л. (криптонім О. Лотоцького) Украинское народное издательство // Вестник воспитания. – 1905. – № 6. – С. 80-89.
101. А. Л. (криптонім О. Лотоцького) Церковная школа в Финляндии // Вестник воспитания. – 1909. – № 8. – С. 165-180.
102. А.Л. (криптонім О. Лотоцького) Церковно-школьные дела // Вестник воспитания. – 1910. – № 6. – С. 126-145.
103. Белоусенко О. (псевдонім О. Лотоцького) Гибель «Просвіт» // Украинская жизнь. – 1914. – № 3. – С. 29-39.
104. Белоусенко А. (псевдонім О. Лотоцького) На общественном посту. М.С. Грушевский как общественный деятель // Украинская жизнь. – 1916. – № 12. – С. 17-29.
105. Белоусенко А. (псевдонім О. Лотоцького) Украинские дни в Государственной Думе // Украинская жизнь. – 1914. – № 3. – С. 7-18.
106. Белоусенко О. (псевдонім О. Лотоцького) Lex Pichniana // Украинская жизнь. – 1912. – № 5. – С. 28-42.
107. Биковський Л. Мої побачення з О. Лотоцьким // Український історик. – 1979. – № 1-4 (61-64). – С. 112-117.
108. Білоусенко О. (псевдонім О. Лотоцького) Украинский парламентский клуб // Украинский вестник. – 1906. – № 1. – С. 68-69.
109. Білоусенко О. (псевдонім О. Лотоцького) Біблійна історія Нового Заповіту. – Львів, 1923. – 56 с.
110. Білоусенко О. (псевдонім О. Лотоцького) Борець за народну свободу і партія «Народної свободи» // Рада. – 1909. – № 56. – С. 1-2.
111. Білоусенко О. (псевдонім О. Лотоцького) В петербурзькій громаді // Рада. – 1909. – № 38. – С. 1.
112. Білоусенко О. (псевдонім О. Лотоцького) Еміграційне студентство // Тризуб. – 1927. – 16 жовтня. – № 41 (99). – С. 3-8.
113. Білоусенко О. (псевдонім О. Лотоцького) Зайчик-побігайчик. Збірка байок. – Львів: Світ дитини. – 1928. – 70 с.
114. Білоусенко О. (псевдонім О. Лотоцького) Катехізис. – К.: Либідь, 1993. – 45 с.
115. Білоусенко О. (псевдонім О. Лотоцького) Комиші // Рада. – 1909. – № 110. – С. 1.

116. Білоусенко О. (псевдонім О. Лотоцького) Лисичка-сестричка. Збірка байок. – Львів: Світ дитини. – 1928. – 144 с.
117. Білоусенко О. (псевдонім О. Лотоцького) Наука про службу Божу. – К.: Либідь, 1993. – 63 с.
118. Білоусенко О. (псевдонім О. Лотоцького) Наша віра. Короткий катехізис православної віри. – Нью-Йорк. – 1956. – 64 с.
119. Білоусенко О. (псевдонім О. Лотоцького) Новий Заповіт. Біблійна історія. – К., 1993. – 145 с.
120. Білоусенко О. (псевдонім О. Лотоцького) Новий Заповіт. Біблійна історія для шкіл середніх. – Варшава: Друкарня Синодальна. – 1927. – 160 с.
121. Білоусенко О. (псевдонім О. Лотоцького) О.Е. Корш об украинском вопросе // Украинская жизнь. – 1915. – № 3-4. – С. 30-46.
122. Білоусенко О. (псевдонім О. Лотоцького) О.Е. Корш об украинском вопросе // Украинская жизнь. – 1915. – № 5-6. – С. 41-52.
123. Білоусенко О. (псевдонім О. Лотоцького) Петербурзька «Просвіта» // Рада. – 1909. – № 71. – С. 1.
124. Білоусенко О. (псевдонім О. Лотоцького) Потреба порозуміння // Рада. – 1909. – № 42. – С. 1-2.
125. Білоусенко О. (псевдонім О. Лотоцького) Практичні наслідки Холмської справи // Рада. – 1909. – № 90. – С. 1-2.
126. Білоусенко О. (псевдонім О. Лотоцького) Пригоди вовканеситого. Збірка байок. – Львів: Світ дитини. – 1937. – 60 с.
127. Білоусенко О. (псевдонім О. Лотоцького) Російські демократи в холмській справі // Рада. – 1909. – № 87. – С. 1.
128. Білоусенко О. (псевдонім О. Лотоцького) С больной головы на здоровую // Украинская жизнь. – 1912. – № 9. – С. 44-51.
129. Білоусенко О. (псевдонім О. Лотоцького) Старий Заповіт. Біблійна історія / Вступ. ст. В.І. Ульяновського. – К.: Либідь, 1993. – 160 с.
130. Білоусенко О. (псевдонім О. Лотоцького) Старий Заповіт. Біблійна історія для шкіл середніх. – Варшава: Друкарня Синодальна. – 1927. – 160 с.
131. Білоусенко О. (псевдонім О. Лотоцького) Украинские моменты в Холмском вопросе // Украинская жизнь. – 1912. – № 3. – С. 10-23.
132. Білоусенко О. (псевдонім О. Лотоцького) Украинское национальное представительство // Украинская жизнь. –

1916. – № 4-5. – С. 11-20.
133. Білоусенко О. (псевдонім О. Лотоцького) Український бенкет // Рада. – 1909. – № 44. – С. 1-2.
134. Білоусенко О. (псевдонім О. Лотоцького) Українці в холмській справі // Рада. – 1909. – № 89. – С. 1-2.
135. Білоусенко О. (псевдонім О. Лотоцького) Холмська справа // Рада. – 1909. – № 86. – С. 1.
136. Білоусенко О. (псевдонім О. Лотоцького) Холмська справа. – К.: Видавництво «Вік», 1909. – 32 с.
137. Білоусенко О. (псевдонім О. Лотоцького) Шевченків день // Рада. – 1909. – № 52. – С. 1.
138. Білоусенко О. (псевдонім О. Лотоцького) Шевченкові роковини // Рада. – 1909. – № 53. – С. 1.
139. В річницю смерті // Тризуб. – 1931. – 4 жовтня. – № 37 (295). – С. 27.
140. В річницю смерті // Тризуб. – 1931. – 11 жовтня. – № 38 (296). – С. 22.
141. «Вінок» О. Білоусенко. Рецензія // Світло. – Київ, 1912. – С. 4.
142. Вінок: читанка для молодших школярів / Упоряд. О.Г. Білоусенко; [Підгот. текстів і приміт. Л.П. Гуцало; передм. Д.С. Чередниченка; іл. М.І. Копаниця; обкл. В.В. Ковальчука]. – 3-тє вид. – К.: Веселка, 1999. – 654 с.
143. Власовський І. Проф. О.Г. Лотоцький як церковний діяч // Українські православний календар на 1966 р. – 1966. – С. 23-25.
144. Галичина, Буковина, Угорська Русь (составлено сотрудниками журналу «Украинская жизнь»). – Москва, 1915. – С. 57-178
145. Гість VI з'їзд Союзу Українських Емігрантських організацій у Франції // Тризуб. – 1929. – 2 червня. – № 23 (179). – С. 15-18.
146. Дорошенко Д. Лицар праці та обов'язку // Тризуб. – 1934. – 21 жовтня. – № 38 (444). – С. 3-9.
147. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє-минуле. – Вінніпег, 1949. – 167 с.
148. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1918). Ч. 1: Галицька Руїна 1914–1917 років. – Львів: Червона калина, 1923. – 131 с.
149. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1918). Ч. 2: З початків відродження Української державності (Доба Центральної Ради). – Львів: Червона калина, 1923. – 96 с.

150. Дорошенко Д. Наукова праця української еміграції за 10 років (1922–1931) // Тризуб. – 1932. – 17 квітня. – № 16 (324). – С. 2-10.
151. До ювілею проф. О. Лотоцького // Тризуб. – 1934. – 21 жовтня. – № 38 (444). – С. 15.
152. Д.Р. Український науковий інститут у Варшаві // Тризуб. – 1930. – 21 вересня. – № 35 (243). – С. 3-4.
153. Д.С. Святкування ювілею проф. О. Лотоцького у Празі // Тризуб. – 1934. – 16 грудня. – № 46/47 (452/453). – С. 13-16.
154. Зайцев П. О.Г. Лотоцький (В десятиріччя смерті) // Українське слово. – 1949. – № 42 (77). – 23 жовтня. – С. 2.
155. Заташанський І. П'ять років існування «Тризуба» // Тризуб. – 1930. – 15 жовтня. – № 39 (247). – С. 2-5.
156. Ігнатович О. (псевдонім О. Лотоцького) Святої ночі // Рада. – 1909. – № 72. – С. 1.
157. Липовецький І. Перші збори Ради Українського Центрального Комітету в Польщі // Тризуб. – 1929. – 14 квітня. – № 16-17 (172-173). – С. 15-17.
158. Л. (криптонім О. Лотоцького) Современное положение украиноведения // Вестник воспитания. – 1907. – № 8. – С. 163-175.
159. Липовецький І. Третій з'їзд українських інженерів та техніків емігрантів в Польщі // Тризуб. – 1929. – 17 лютого. – № 8 (164). – С. 14-16.
160. Липовецький І. Третя сесія Ради Українського Центрального Комітету в Польщі // Тризуб. – 1932. – 1 січня. – № 1 (309). – С. 10-12.
161. Липовецкий О. (псевдонім О. Лотоцького) Дни нашей жизни // Украинская жизнь. – 1915. – № 8-9. – С. 35-45.
162. Липовецкий О. (псевдонім О. Лотоцького) Украинство в призме реакционной мысли // Украинская жизнь. – 1916. – № 1. – С. 14-32.
163. Листи О. Лотоцького до Михайла Грушевського (кінець ХІХ ст.) / Підгот. О. Дудко // Историчний журнал. – 2006. – № 4. – С. 92-96.
164. Лицар праці і обов'язку: Зб. присв. пам'яті проф. Олександра Лотоцького-Білоусенка. – Торонто, Нью-Йорк, 1983. – 190 с.
165. Лобанський О. (псевдонім О. Лотоцького) Петров А.Н. Пятидесятилетие научной разработки славянских

- источников для биографии Кирилла и Мефодия (1843–1893), Москва, 1894 р.; Спорные вопросы миссионерской деятельности св. Кирилла философа на Востоке, Одеса, 1894 р.; Апокрифическое пророчество царя Соломона о Христе, находящееся в пространном житие св. Константина философа, по списку XIII в., СПб, 1894 // Записки НТШ. – 1895. – Кн. I. – Т. V. – С. 7-8.
166. Лотоцкий А. Акционерные язвы // Промышленный мир. – 1903. – № 20-21. – С. 4.
167. Лотоцкий А. Виннице-Браиловский женский монастырь // Церковные ведомости. – 1896. – № 40. – С. 6-7.
168. Лотоцкий А. Гадальные дни и святки на Украине // Странник. – 1905. – № 12. – С. 12-13.
169. Лотоцкий А. Государственный банк и народный кредит // Промышленный мир. – 1903. – № 41. – С. 5.
170. Лотоцкий А. Два устава // Вестник воспитания. – 1904. – № 1. – С. 12-17.
171. Лотоцкий А. Д. Дорошенко. Народная украинская литература. Сборник отзывов на народные украинские издания, СПб, 1904 р. // Вестник воспитания. – 1905. – № 1. – С. 22-25.
172. Лотоцкий А. Д-р Е.К. Лукаевич (некролог) // Тризуб. – 1930. – № 211. – С. 2.
173. Лотоцкий А. Загробная жизнь души до времени страшного суда (догматико-апологетический очерк) // Странник. – 1900. – № 2-3. – С. 3-4.
174. Лотоцкий А. Западно-русские сельские пастыри в борьбе за веру // Руководство для сельских пастырей. – 1898. – № 17 (26 апреля). – С. 385-392.
175. Лотоцкий А. Западно-русские сельские пастыри в борьбе за веру // Руководство для сельских пастырей. – 1898. – № 18 (3 мая). – С. 7-15.
176. Лотоцкий А. И.К. Тобилевич // Корифей украинской сцены. – К., 1901. – С. 8-10.
177. Лотоцкий А. Источники материального обеспечения приходского духовенства (историческая справка) // Странник. – 1904. – № 10. – С. 5-6.
178. Лотоцкий А. К истории Браиловского монастыря (архивная справка о перемещении монастыря в Браилов) // Подольские Епархиальные ведомости. – 1894. – № 38. – С. 4.

179. Лотоцкий А. К истории Браиловского монастыря // Подольские Епархиальные ведомости. – 1896. – № 38. – С. 3-6.
180. Лотоцкий А. Краткий обзор украинского литературного движения в России и за границей // Об отмене стеснений малорусского печатного слова. Доклад Комиссии по вопросу об отмене стеснений малорусского печатного слова. – СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1905. – 72 с.
181. Лотоцкий А. Крохи літературного насліддя С.В. Руданського // Киевская старина. – 1902. – № 12. – С. 147-155.
182. Лотоцкий А. Культурное значение философии Платона // Вера и разум. – 1894. – № 17. – С. 7-8.
183. Лотоцкий А. Материальное обеспечение приходского духовенства в прошлом веке // Руководство для сельских пастырей. – 1899. – № 37-39. – С. 12-14.
184. Лотоцкий А. М.Л. Кропивницький // Корифей украинской сцены. – К., 1901. – С. 15-17.
185. Лотоцкий А. Мобилизация земли // Промышленный мир. – 1903. – № 48. – С. 9-10.
186. Лотоцкий А. Народное чествование св. Николая Чудотворца (9 мая или 6 декабря) // Странник. – 1903. – № 11. – С. 18-21.
187. Лотоцкий А. Начало духовно-учебной реформы // Образование. – 1903. – № 1. – С. 53-61.
188. Лотоцкий А. Отчет гласного от крестьянина о первом черниговском земском собрании 1865 г. // Киевская старина. – 1895. – № 1. – С. 123-128.
189. Лотоцкий А. Памяти протоієрея В.Я. Гречулевича (по поводу тридцатилетия со дня его смерти) // Киевская старина. – 1900. – № 6. – С. 279-287.
190. Лотоцкий А. Памяти Т. Шевченка // С.Петербургские ведомости. – 1903. – № 55. – С. 2.
191. Лотоцкий А. Памяти Т.Г. Шевченко // Новости. – 1901. – № 56. – С. 3.
192. Лотоцкий А. Пасхальные яйца // Новости. – 1903. – № 95. – С. 3.
193. Лотоцкий А. Пасхальные яйца // Церковные ведомости. – 1903. – № 14-15. – С. 6.
194. Лотоцкий А. Пионер народной литературы (памяти

- Г.Ф. Квитки-Основяненка) // Биржевые ведомости. – 1903. – № 391. – С. 4.
195. Лотоцкий А. Православный прозелитизм в Галиции // Речь. – 1914. – С. 4.
196. Лотоцкий А. Промышленные кризисы // Промышленный мир. – 1905. – С. 3-4.
197. Лотоцкий А. Промышленные перспективы // Промышленный мир. – 1905. – С. 3-4.
198. Лотоцкий А. Промышленное учредительство // Промышленный мир. – 1904. – С. 7.
199. Лотоцкий А. Религиозно-благотворительная деятельность приходского духовенства в XVIII веке // Странник. – 1904. – № 2. – С. 23-27.
200. Лотоцкий А. Религиозно-просветительная деятельность русского белого духовенства в прошлом веке // Руководство для сельских пастырей. – 1897. – № 28. – С. 241-248.
201. Лотоцкий А. Родина святителя Феодосия Углицкого // Церковные ведомости. – 1897. – № 4. – С. 7-9.
202. Лотоцкий А. Святитель Николай Чудотворец и церковно-народное чествование его // Подольские Епархиальные ведомости. – 1901. – № 51. – С. 8-9.
203. Лотоцкий А. Святитель Феодосий Углицкий, архиепископ черниговский и новгород-сиверский // Подольские Епархиальные ведомости. – 1894. – № 19. – С. 6-7.
204. Лотоцкий А. Святой Князь-мученик Игорь Ольгович // Киевские епархиальные ведомости. – 1897. – № 18 (16 сентября). – С. 809 – 818.
205. Лотоцкий А. Священные дни страстной седмицы и светлого Воскресенья Христова в связи с народными верованиями и обычаями // Подольские Епархиальные ведомости. – 1897. – № 15-17. – С. 6-9.
206. Лотоцкий А. Система акционерного законодательства // Промышленный мир. – 1902. – № 44-45. – С. 3-4.
207. Лотоцкий А. Труды и деятельность митрополита Московского Платона // Московские епархиальные ведомости. – 1898. – С. 12-13.
208. Лотоцкий А. Т. Шевченко // Новости. – 1903. – № 391. – С. 1.
209. Лотоцкий А. Т. Шевченко // Наша газета. – 1909. – № 47-50. – С. 1.
210. Лотоцкий А. Т. Шевченко (Основные мотивы его поэзии и

- влияние его на позднейших украинских писателей) // С. Петербургские ведомости. – 1902. – № 55. – С. 3-4.
211. Лотоцкий А. Украинский баян (Н.В. Лисенко) // Биржевые ведомости. – 1903. – № 389. – С. 2-3.
212. Лотоцкий А. Униатская церковь в Галиции // Речь. – 1914. – С. 7-9.
213. Лотоцкий А. Церковно-народное празднование Рождества Христова // Подольские Епархиальные ведомости. – 1899. – № 51. – С. 12-14.
214. Лотоцкий А. Школа без языка // Вестник воспитания. – 1906. – № 7. – С. 64-74.
215. Лотоцкий А. Школьные сберегательные кассы // Вестник воспитания. – 1905. – № 5. – С. 71-81.
216. Лотоцкий А.И. Где обучалось Подольское духовенство до учреждения Подольской духовной семинарии. – Исторический очерк. – Каменец-Подольский. – 1898. – 47 с.
217. Лотоцкий А.И. За родную школу // Вестник воспитания. – 1916. – № 5. – С. 1-55.
218. Лотоцкий А.И. История государственного контроля. – 1911. – С. I-XIV, 1-358.
219. Лотоцкий А.И. Между двух огней. Очерки из далекого прошлого // Исторический Вестник. – 1905. – Июль. – С. 895-914.
220. Лотоцкий А.И. На повороте. – СПб. – 1907. – 67 с.
221. Лотоцкий А.И. Народное образование в Галиции // Вестник воспитания. – 1914. – № 8. – С. 23-54.
222. Лотоцкий А.И. Народное образование в Подолии в его прошлом и настоящем // Образование. – 1899. – № 5-6. – С. 29-53.
223. Лотоцкий А.И. Народное образование на украинском юге // Летопись. – 1916. – № 10. – С. 252-269.
224. Лотоцкий А. А.А. Мануилов. Поземельный вопрос в России // Журнал для всех. – 1905. – № 9. – С. 279.
225. Лотоцкий А. Г.А. Евреинов Крестьянский вопрос в его современной постановке. – СПб, 1905 // Образование. – 1905. – № 1. – С. 133-134.
226. Лотоцкий А. Духовное образование в России // Странник. – 1904. – Август. – С. 149-169.
227. Лотоцкий А. Духовное образование в России (окончание) // Странник. – 1904. – Сентябрь. – С. 331-350.

228. Лотоцкій А. Женские духовные училища // Вестник воспитания. – 1908. – № 7. – С. 57-116.
229. Лотоцкій А. Земельные перспективы дворянского сословия // Свобода и культура. – 1906. – № 8. – С. 544-559.
230. Лотоцкій А. Земледельческий кредит // Южные записки. – 1905. – № 14. – С. 1-6.
231. Лотоцкій А. Крестьянское землевладение и Крестьянский банк // Свобода и культура. – 1906. – № 4. – С. 266-280.
232. Лотоцкій А. Илоты XX века // Украинский вестник. – 1906. – № 6. – С. 359-377.
233. Лотоцкій А. М. Костомаров «Т. Шевченко в литературе и искусстве» // Журнал для всех. – 1904. – № 5. – С. 145
234. Лотоцкій А. На вічну память Котляревському. Литературный сборник. Киев. 1904 г. // Журнал для всех. – 1905. – № 8. – С. 520.
235. Лотоцкій А. Народный кредит. I. Мелкий кредит за границей // Южные записки. – 1904. – № 32. – С. 1-8.
236. Лотоцкій А. Народный кредит. II. Мелкий кредит в России // Южные записки. – 1904. – № 34. – С. 1-8.
237. Лотоцкій А. Народный кредит. III. Ссудо-сберегательные товарищества // Южные записки. – 1904. – № 37. – С. 1-8.
238. Лотоцкій А. Народный кредит. IV. Вопрос о мелком кредите в «Особом совещании о нуждах сельскохозяйственной промышленности» // Южные записки. – 1904. – № 38. – С. 4-12.
239. Лотоцкій А. Общественные идеалы поэзии Т. Шевченко // Южные записки. – 1905. – № 9. – С. 2-4.
240. Лотоцкій А. Очерки по крестьянскому вопросу. Вып. 1 и 2. – СПб, 1904–1905 // Журнал для всех. – 1905. – № 8. – С. 519-520.
241. Лотоцкій А. Слово Божие под спудом // Украинский вестник. – 1906. – № 1. – С. 63-64.
242. Лотоцкій А. Шаблон и жизнь // Украинский вестник. – 1906. – № 2. – С. 91-96.
243. Лотоцький-Білоусенко О. Пригоди Вовка-Неситого: Збірка байок. – Торонто, Нью-Йорк. – 1971. – 48 с.
244. Лотоцький О. Автокефалія. – Т. 1. Засади Автокефалії. – Варшава, 1935. – 203 с.
245. Лотоцький О. Автокефалія. – Т. 2. Нарис історії Автокефальних церков. – Варшава, 1938. – 550 с.

246. Лотоцький О. Автокефалія / Українська Православна Церква Київського патріархату. – Т. 1: Засади Автокефалії. – К., 1998. – 395 с.
247. Лотоцький О. Автокефалія / Українська Православна Церква Київського патріархату. – Т. 2.: Нарис історії Автокефальних церков. – К., 1998. – 354 с.
248. Лотоцький О. Автокефалія. – Т. 1. Засади Автокефалії (Репринтне видання 1935 р.). – К., 1999. – 203 с.
249. Лотоцький О. Автокефалія. – Т. 2. Нарис історії Автокефальних церков (Репринтне видання 1938 р.). – К., 1999. – 550 с.
250. Лотоцький О. Автокефалія Української Православної Церкви і єдність християнської церкви // 50-річчя відродження Української Автокефальної Православної Церкви. 1921–1971. – Баунд-Брук, 1971. – С. 43-47.
251. Лотоцький О. Автокефалія української православної церкви // Українська загальна енциклопедія. В 3-х томах. Під ред. І. Раковського. – Т. 3. – Львів: «Рідна школа», 1935. – 1430 с.
252. Лотоцький О. Археологічний з'їзд // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. У 3-х томах. Т. 2. – К.: Заповіт. – 1997. – С. 358-361.
253. Лотоцький О. Батьків гріх. – Київ, 1895. – 44 с.
254. Лотоцький О. Батьківське віщування. Віршована грузинська казка // Дзвінок. – 1895. – № 16-17. – С. 6.
255. Лотоцький О. Батьки й діти на еміграції // Календар-альманах «Дніпро» на 1938 р. – Львів, 1936. – С. 102-112.
256. Лотоцький О. Безвісний поет-демократ // Літературно-науковий вісник. – 1909. – № 1. – С. 5-6.
257. Лотоцький О. Безконечна казка (на тему поворотництва) // Тризуб. – 1926. – 5 вересня. – № 43. – С. 2-8.
258. Лотоцький О. Будьмо готові // Тризуб. – 1926. – № 19. – С. 10-18.
259. Лотоцький О. В. Яковенко Т.Г. Шевченко, его жизнь и литературная деятельность (рецензія) // Записки НТШ. – Т. IV. – 1894.
260. Лотоцький О. Відновлення державної незалежності України // Тризуб. – 1928. – № 110-111. – С. 11-16.
261. Лотоцький О. Вірші // Правда. – 1894. – № 11. – С. 3.
262. Лотоцький О. Вісті з Кам'янця (огляд економічного життя Поділля за сто літ) // Правда. – 1893. – № 19. – С. 4-5.

263. Лотоцький О. Враження подорожи // Правда. – 1894. – № 12. – С. 5-9.
264. Лотоцький О. Враження подорожи. – Львів, 1895. – 49 с.
265. Лотоцький О. В Царгороді. – Варшава, 1939. – 176 с.
266. Лотоцький О. Гніваються // Тризуб. – 1926. – 29 серпня. – № 42. – С. 8-13.
267. Лотоцький О. Державна незалежність як основа життя нації // Тризуб. – 1927. – № 66. – С. 11-18.
268. Лотоцький О. Державний провід Симона Петлюри . – Париж, 1930. – 23 с.
269. Лотоцький О. Державницький світогляд Т. Шевченка. – Львів, 1937. – 24 с.
270. Лотоцький О. До історії київської єпархії і шаргородської духовної семінарії (рецензія) // Записки НТШ. – Т. IV. – 1894.
271. Лотоцький О. До О.В.Р. // Правда. – 1891. – № 9. – С. 8.
272. Лотоцький О. До психології московської еміграції // Тризуб. – 1926. – № 30. – С. 11-19.
273. Лотоцький О. До світогляду старого українофільства (з листування І.Я. Рудченка-Білика з М.П. Драгомановим). – Варшава. – Львів, 1938. – 24 с. Лотоцький О.
274. До церковної історії України-Руси (рецензія) // Записки НТШ. – Т. IV. – 1894.
275. Лотоцький О. Духа унінія не дай мені! (Чи маємо підстави для політичного песимізму?) // Календар-альманах «Дніпро» на 1937 р. – Львів, 1936. – С. 124-138.
276. Лотоцький О. Духа унінія не дай мені! (Чи маємо підстави для політичного песимізму?) / Підгот. В. Гусев, О. Дудко // Історія України. – 2001. – № 2 (210). – Січ. – С. 8-10.
277. Лотоцький О. Е. Голубинский Митрополит всея России Кирилл III (рецензія) // Записки НТШ. – Т. IV. – 1894.
278. Лотоцький О. Е. Голубинский Митрополит всея России Максим (рецензія) // Записки НТШ. – Т. VII. – 1894.
279. Лотоцький О. Єдиним фронтом // Українська трибуна. – 1921. – № 28. – С. 8-12.
280. Лотоцький О. З грузинських поезій. Переклади // Правда. – 1893. – № 1. – С. 9.
281. Лотоцький О. З грузинських поезій. Переклади // Правда. – 1893. – № 7. – С.9.
282. Лотоцький О. З грузинських поезій. Переклади // Правда. – 1894. – № 4. – С. 8.

283. Лотоцький О. Заповіт Симона Петлюри // Тризуб. – 1926. – 6 червня. – № 34. – С. 6-12.
284. Лотоцький О. Ідейні розбіжності // Українська трибуна. – 1921. – № 35. – С. 5-7.
285. Лотоцький О. Ідея державної незалежності України в творах Т. Шевченка // Тризуб. – 1928. – 22 липня. – № 28-29. – С. 18-25.
286. Лотоцький О. Історичні основи нашої державної незалежності // Тризуб. – № 7. – 7 лютого. – 1926 р. – С. 3-7.
287. Лотоцький О. Кілька віршів Івана Некрашевича // Записки НТШ. – 1897. – Кн. VI. – Т. XX. – С. 1-10.
288. Лотоцький О. Коли і як? // Тризуб. – 1926. – 15 серпня. – № 40. – С. 2-7.
289. Лотоцький О. «Литовские Епархиальные ведомости», «Церковне ведомости» (рецензія) // Записки НТШ. – Т. VI. – 1895.
290. Лотоцький О. Лицар національного обов'язку (С.О. Єфремов) // Українське життя. – 1926. – № 10. – С. 7-9.
291. Лотоцький О. Лозанська умова та наш південний сусіда // Трибуна України. – 1923. – № 5-6. – С. 82-88.
292. Лотоцький О. На ріках Вавилонських. Збірник статей. – Львів. – 1938. – 192 с.
293. Лотоцький О. На старих позиціях // Трибуна України. – 1923. – № 2-4. – С. 3-7.
294. Лотоцький О. Над свіжою могилою В. Біднова // Тризуб. – 1935. – № 28-29. – С. 2-4.
295. Лотоцький О. Наука // Українська трибуна. – 1921. – № 41. – С. 7-9.
296. Лотоцький О. Не гаймо часу // Українська трибуна. – 1921. – № 35. – С. 3-4.
297. Лотоцький О. Ніна (переклад грузинського оповідання О.М. Казбека) // Правда. – 1894. – № 9. – С. 6-8.
298. Лотоцький О. Нова поетична сила // Літературно-науковий вісник. – 1909. – № 7. – С. 3-4.
299. Лотоцький О. Памяти В.Б. Антоновича // Тризуб. – 1928. – № 122. – С. 2-4.
300. Лотоцький О. Памяти П.Я. Стебницького // Український Вісник. – 1925. – № 1. – С. 3-5.
301. Лотоцький О. Патріарші грамоти // Тризуб. – 1931– № 27-28 (285-286). – 12 липня. – С. 7-17.

302. Лотоцький О. Під тягарем громадської праці (на 15 роковини смерті В.М. Доманицького) // Тризуб. – 1925. – 22 липня. – № 5. – С. 2-4.
303. Лотоцький О. Підсумки (під новий рік) // Тризуб. – 1930. – № 214. – С. 11-21.
304. Лотоцький О. П.О.Куліш та М.П. Драгоманов у їх листуванні. – Прага: Видання Українського історично-філологічного товариства в Празі, 1937. – 14 с.
305. Лотоцький О. По науковому з'їзді // Тризуб. – 1926. – 5 грудня. – № 56. – С. 12-15.
306. Лотоцький О. Поезії Тараса Шевченка під російською цензурою. – Львів, 1937. – 24 с.
307. Лотоцький О. Полтавская битва и ее пам'ятники. Составили И.Ф. Павловский и В.М. Старковский (рецензія) // Записки НТШ. – Т. VI. – 1895.
308. Лотоцький О. Постаті українського громадянства 90-х років. Проф. В.Б. Антонович // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. У 3-х томах. Т.1. – К.: Заповіт. – 1997. – С. 377-380.
309. Лотоцький О. Правні умови життя української церкви і характер її правних пам'яток // 50-річчя відродження Української Автокефальної Православної Церкви. 1921-1971. – Баунд-Брук, 1971. – С. 54-62.
310. Лотоцький О. «Пропавший час» у національному та державному житті України // Тризуб. – 1927. – № 27. – С. 9-15.
311. Лотоцький О. Проф. Флоринський і українсько-руське письменство // Літературно-науковий вісник. – 1900. – № 6. – С. 4-5.
312. Лотоцький О. Почаевская Успенская Лавра. Историческое описание А. Хойнацкого (рецензія) // Записки НТШ. – Т. XXI. – 1898.
313. Лотоцький О. Рецензія. М. Грушевський. Історія України-Руси // Украинский вестник. – 1906. – № 1. – С. 195.
314. Лотоцький О. Сестра // Дзвінок. – 1895. – № 9. – С. 12-14.
315. Лотоцький О. Свиток Ярославль // Науковий ювілейний збірник Українського університету в Празі, присвячений панові президентові Чехословенської Республіки проф. др. Т.Г. Масарикові для вшанування 75-тих роковин його народження. Частина I. – Прага, 1925. – С. 118-138.
316. Лотоцький О. Слова і діла // Тризуб. – 1926. – № 13-14. – С. 9-20.

317. Лотоцький О. Симон Петлюра, як політик і держ. муж. – 3-е скорочене видання. – Париж, Лондон, 1951. – 76 с.
318. Лотоцький О. Соборні крилоси на Україні та Білій Русі в XV–XVI ст. // Записки НТШ. – Рік V. – Р. 1896. – Кн. I. – Том IX. – С. 1-34.
319. Лотоцький О. Справа правильності анатемування гетьмана Івана Мазепи. – Варшава, 1938. – 14 с.
320. Лотоцький О. Справжні пружини // Тризуб. – 1927. – 13 листопада. – № 42 (100). – С. 9-12.
321. Лотоцький О. Старий забобон // Тризуб. – 1926. – № 12. – С. 16-26.
322. Лотоцький О. Сторінки минулого. – Ч. 1. – Варшава, 1932. – 286 с.
323. Лотоцький О. Сторінки минулого. – Ч. 2. – Варшава, 1932. – 490 с.
324. Лотоцький О. Сторінки минулого. – Ч. 3. – Варшава, 1934. – 396 с.
325. Лотоцький О. Суспільне становище білого (світського) духовенства на Україні і в Росії в XVIII ст. // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. – 1898. – Кн. I. – Т. XXI. – С. 1-46.
326. Лотоцький О. Суспільні і національні ідеали Т. Шевченка // Правда. – 1894. – № 2. – С. 5-6.
327. Лотоцький О. Схід і Захід у проблемі української культури. – Львів, 1939 – 16 с.
328. Лотоцький О. «Труды Киевской Духовной академии» (рецензія) // Записки НТШ. – Т. VI. – 1895.
329. Лотоцький О. Українська книга. – Прага, 1926. – 10 с.
330. Лотоцький О. Український Архиратикон. Варшава: Друкарня Синодальна, 1932 – 58 с.
331. Лотоцький О. Український Никодим (В.Ф. Симиренко) // Тризуб. – 1928. – № 128-129. – С. 3-4.
332. Лотоцький О. Українські джерела церковного права. – Варшава, 1931. – 325 с.
333. Лотоцький О. Уривок з пам'яті (на могилу П.І. Чижевського) // Тризуб. – 1927. – № 75. – С. 2-3.
334. Лотоцький О. Ф. Матушевський. Царь чи республіка? Видание Кубанского т-ва «Просвіта». № III. Катеринодар. Р. 1917. // Книгарь. Літопис українського письменства. – 1917. – № 3. – Листопад. – С. 14

335. Лотоцький О. Ф. Титов Феоктист Мочульський, арх. Курський и белгородський (рецензія) // Записки НТШ. – Т. IV. – 1894.
336. Лотоцький О. Федеративна фікція // Тризуб. – 1926. – 21 лютого. – № 19. – С. 2-9.
337. Лотоцький О. Хресний шлях української церкви // Тризуб. – 1927. – № 43 (101). – 20 листопада. – С. 3-11.
338. Лотоцький О. Церковна соборність. – Луцьк. – 1932. – 32 с.
339. Лотоцький О. Церковна справа на Україні // Літературно-науковий вісник. – 1923. – Кн. V. – С. 64-66.
340. Лотоцький О. Церковний Устав князя Володимира Великого. – Львів, 1925. – 44 с.
341. Лотоцький О. Церковно-правні основи автокефалії. – Варшава: Друкарня Синодальна, 1931. – 16 с.
342. Лотоцький О. Церковно-правні основи автокефалії // *Elpis. Czasopismo teologiczne*. – 1931. – № 5. – S. 58-71.
343. Лотоцький О. Шевченкові роковини // Тризуб. – 1927. – 13 березня. – № 11 (69). – С. 2-4.
344. Лотоцький О. Ювілей академіка Ст. Смаль-Стоцького // Тризуб. – 1925. – № 4. – С. 2-4.
345. Лотоцький О. Ян Неціслав Бодуен де Куртене (некролог) // Тризуб. – 1931. – № 260-261. – С. 2-3.
346. Л-кій А. Брошюры «Благотворительного общества издания общепользных и дешевых книг». № 1-22 // Образование. – 1903. – № 7. – С. 119-123.
347. Любенький О. (псевдонім О. Лотоцького) Історично-літературні перспективи Грузії // Правда. – 1894. – № 11. – С. 7-8.
348. Міжнародні перспективи на Сході (розмова з бувшим Українським Послом в Туреччині Ол. Гн. Лотоцьким) // Воля. – 1920. – Т. 3. – Ч. 2. – С. 63-65.
349. Мстислав Митрополит (Скрипник). У сорокові роковини смерті проф. О. Лотоцького // Українське православне слово. – 1980. – № 4. – С. 13-14.
350. На пошану проф. О. Лотоцькому // Тризуб. – 1934. – 9 грудня. – № 45 (451). – С. 13.
351. Наріжний О. П'ять літ діяльності УІФТ в Празі // Тризуб. – 1928. – 23 грудня. – № 50 (156). – С. 19-26.
352. Некролог // Тризуб. – 1939. – 19 листопада. – № 36 (686). – С. 1.
353. О.Б. (псевдонім О. Лотоцького) Видавнича справа на Україні // Тризуб. – 1926. – 5 вересня. – № 43. – С. 16-20.

354. О.Б. (псевдонім О. Лотоцького) Останній день українського наукового з'їзду // Тризуб. – 1926. – 14 листопада. – № 53. – С. 11-12.
355. О.Б. (псевдонім О. Лотоцького) Церковные отношения в Галиции // Украинская жизнь. – 1914. – № 8-10. – С. 26-31.
356. О.Б. (псевдонім О. Лотоцького) Члени українського наукового з'їзду в Подєбрадах // Тризуб. – 1926. – 14 листопада. – № 53. – С. 12-17.
357. О.Белоусенко (псевдонім О. Лотоцького) Буковинская православная церковь // Украинская жизнь. – 1915. – № 8-9. – С. 60-67.
358. О.Л. (криптонім О. Лотоцького) Гавриил Пясецкий. О св. Кукше как просветителе орловского края, историческое исследование, Орел, 1894 р. // Записки НТШ. – 1896. – Кн. I. – Т. IX. – С. 3-4.
359. О.Л. (криптонім О. Лотоцького) З Російської України // Літературно-науковий вісник. – 1898. – № 1. – С. 3-8.
360. О.Л. (криптонім О. Лотоцького) З Російської України // Літературно-науковий вісник. – 1898. – № 2. – С. 6-8.
361. О.Л. (криптонім О. Лотоцького) З Російської України // Літературно-науковий вісник. – 1898. – № 3. – С. 3-5.
362. О.Л. (криптонім О. Лотоцького) З Російської України // Літературно-науковий вісник. – 1898. – № 4. – С. 3-4.
363. О.Л. (криптонім О. Лотоцького) З Російської України // Літературно-науковий вісник. – 1898. – № 6. – С. 5-7.
364. О.Л. (криптонім О. Лотоцького) З Російської України // Літературно-науковий вісник. – 1898. – № 8. – С. 5-7.
365. О.Л. (криптонім О. Лотоцького) З Російської України // Літературно-науковий вісник. – 1898. – № 10. – С. 4-6.
366. О.Л. (криптонім О. Лотоцького) З Російської України // Літературно-науковий вісник. – 1898. – № 12. – С. 4-6.
367. О.Л. (криптонім О. Лотоцького) З Російської України // Літературно-науковий вісник. – 1899. – № 2. – С. 3-5.
368. О.Л. (криптонім О. Лотоцького) З Російської України // Літературно-науковий вісник. – 1899. – № 4. – С. 3-4.
369. О.Л. (криптонім О. Лотоцького) З Російської України // Літературно-науковий вісник. – 1899. – № 7. – С. 6-8.
370. О.Л. (криптонім О. Лотоцького) З Російської України // Літературно-науковий вісник. – 1899. – № 10. – С. 6-7.
371. О.Л. (криптонім О. Лотоцького) З Російської України // Літературно-науковий вісник. – 1901. – № 12. – С. 4-7.

372. О.Л. і С.Л. Труды Киевской духовной академии // Записки НТШ. – 1895. – Кн. 3. – Т. VII. – С. 2-4.
373. Олександр Лотоцький 22.10.1939 // Українська дійсність. – 1940. – № 4. – С. 3-5.
374. Пеленський З.О. О. Лотоцький: Сторінки минулого: рецензії // Шлях нації. – 1938. – Червень. – С. 6.
375. Перша конференція української еміграції // Тризуб. – 1929. – 14 липня. – № 29-30 (185-186). – С. 40-46.
376. Перша конференція української еміграції в Празі. Головна еміграційна Рада // Тризуб. – 1929. – 15 грудня. – № 50 (206). – С. 10-21.
377. Петлюрівець. Відкриття Української бібліотеки імені Симона Петлюри в Парижі // Тризуб. – 1929. – 2 червня. – № 23 (179). – С. 4-11
378. Поперешній В. Ліга української культури // Тризуб. – 1926. – 16 травня. – № 31. – С. 9-12.
379. Поперешній В. Наші товариства // Тризуб. – 1925. – 6 грудня. – № 8. – С. 11-12.
380. Похорон Нимфодори Лотоцької // Тризуб. – 1930. – 2 листопада. – № 41 (249). – С. 25.
381. Праці Українського Історично-філологічного Товариства в Празі. – Т.1. – Прага, 1926. – 281 с.
382. Праця Українського Наукового Інституту у Варшаві // OFINOR. Bulletin d'informations orientales. – 1937. – 6. X. – № 123. – Р. 6-7.
383. Прокопович В. Пам'яті Н.М. Лотоцької // Тризуб. – 1930. – 23 листопада. – № 44 (252). – С. 5-7.
384. Професор О. Лотоцький як факір // Жорна. – 1934. – 1 листопада. – № 21. – С. 4.
385. С.Н. Шостий рік діяльності Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі // Тризуб. – 1929. – 23 червня. – № 26 (182). – С. 3-6
386. 40-ліття наукової діяльності О. Лотоцького // Тризуб. – 1934. – 21 жовтня. – № 38 (444). – С. 1-3.
387. Т.О. Український науковий з'їзд у Празі // Тризуб. – 1926. – 7 листопада. – № 50. – С. 8-12.
388. Токаржевський-Карашевич І. Із сторінок української дипломатії – Олександр Лотоцький (1870–1939) // Українець і час. – 1952. – 16 березня. – № 11 (274). – С. 4-5.
389. Токаржевський-Карашевич І. Із сторінок української

- дипломатії – Олександр Лотоцький (1870–1939) // Українець і час. – 1952. – 23 березня. – № 12 (275). – С. 3-5.
390. Токаржевський-Карашевич І. Царгородські спомини (1919–1921 рр.) // Визвольний шлях. – 1952. – № 7. – С. 25-34.
391. Український науковий з'їзд у Празі. – Прага, 1934. – 156 с.
392. Х. П Український Науковий з'їзд у Празі // Тризуб. – 1932. – 3 квітня. – № 14 (322). – С. 7-9.
393. Хроніка // Студентський вісник. – 1926. – № 1. – С. 35-38.
394. Хроніка // Студентський вісник. – 1926. – № 2. – С. 31-32.
395. Хроніка // Тризуб. – 1926. – 4 квітня. – № 25. – С. 24-30.
396. Хроніка // Тризуб. – 1926. – 18 квітня. – № 26-27. – С. 34-48.
397. Хроніка // Тризуб. – 1926. – 30 травня. – № 33. – С. 27-32.
398. Хроніка // Тризуб. – 1926. – 8 серпня. – № 40. – С. 29-31.
399. Хроніка // Тризуб. – 1926. – 15 серпня. – № 41. – С. 26-31.
400. Хроніка // Тризуб. – 1926. – 17 жовтня. – № 50. – С. 17-28.
401. Хроніка // Тризуб. – 1927. – 16 січня. – № 3 (61). – С. 23-32.
402. Хроніка // Тризуб. – 1927. – 6 лютого. – № 6 (64). – С. 26-32.
403. Хроніка // Тризуб. – 1927. – 27 лютого. – № 9 (67). – С. 20-32.
404. Хроніка // Тризуб. – 1927. – 13 березня. – № 11 (69). – С. 23-28.
405. Хроніка // Тризуб. – 1927. – 27 березня. – № 13 (71). – С. 17-29.
406. Хроніка // Тризуб. – 1927. – 4 грудня. – № 45 (103). – С. 29-32.
407. Хроніка // Тризуб. – 1928. – 6 травня. – № 17 (123). – С. 21-31.
408. Хроніка // Тризуб. – 1928. – 23 грудня. – № 50 (156). – С. 19-26.
409. Хроніка // Тризуб. – 1929. – 10 лютого. – № 7 (163). – С. 21-29.
410. Хроніка // Тризуб. – 1929. – 31 березня. – № 14-15 (170-171). – С. 33-40.
411. Хроніка // Тризуб. – 1929. – 9 червня. – № 24 (180). – С. 21-32.
412. Хроніка // Тризуб. – 1929. – 10 листопада. – № 45 (201). – С. 23-32.
413. Хроніка // Тризуб. – 1930. – 28 вересня. – № 36 (244). – С. 26-31.
414. Хроніка // Тризуб. – 1930. – 23 листопада. – № 44 (252). – С. 18-22.
415. Хроніка // Тризуб. – 1931. – 12 липня. – № 27-28 (285-286). – С. 36-43.
416. Хроніка // Тризуб. – 1931. – 2 серпня. – № 29-30 (287-288). – С. 40-46.
417. Хроніка // Тризуб. – 1931. – 11 жовтня. – № 38 (296). – С. 23-29.
418. Хроніка // Тризуб. – 1931. – 22 листопада. – № 44 (302). – С. 20-27.
419. Хроніка // Тризуб. – 1932. – 17 квітня. – № 16 (324). – С. 29-32.

420. Хроніка // Тризуб. – 1932. – 12 червня. – № 24 (332). – С. 10-16.
421. Хроніка // Тризуб. – 1932. – 19 червня. – № 25-26 (333-334). – С. 34-45.
422. Хроніка // Тризуб. – 1932. – 23 жовтня. – № 41 (349). – С. 25-32.
423. Хроніка // Тризуб. – 1937. – 8 серпня. – № 30-31 (580-581). – С. 36-43.
424. Хроніка // Тризуб. – 1938. – 6 березня. – № 10 (610). – С. 27-29.
425. Хроніка // Тризуб. – 1939. – 22 січня. – № 3-4 (653-654). – С. 26-27.
426. Хроніка // Тризуб. – 1939. – 5 лютого. – № 5 (655). – С. 12-14.
427. Черенин С. Од минулого до майбутнього // Тризуб. – 1931. – № 49-50 (307-8). – 27 грудня. – С. 13-16.
428. Шевченко у 16 томах – розмова з Директором Українського Наукового Інституту О.Г. Лотоцьким // Назустріч. – 1934. – 15 жовтня. – № 20 – С. 5.
429. Шульгин Олександр «Лицареві праці» (Пам'яті О.Г. Лотоцького) // Тризуб. – 1939. – № 37 (687). – 26 листоп. – С. 4-7.
430. Ювілей О. Лотоцького // Український тиждень. – 1934. – 26 листопада. – № 48 (103). – С. 1.
431. А. Ł. І. Власовський. Сучасний українсько-євангелицький рух. Крем'янець. 1936. Str. 94 (odbitka z «Церква і нарід» за 1936 r.) // Elpis. Czasopismo teologiczne.– 1937. – № 1-2. – S. 263-264.
432. А. Ł. Орлеанский Н. Закон о религиозных объединениях Р.С.Ф.С.Р. Издательство «Безбожник». Москва. 1930 // Elpis. Czasopismo teologiczne.– 1931. – № 5. – S. 184.
433. А. Ł. Dr. St. Piekarski. Wyznania religijne w Polsce. Warszawa. 1927; Wikt. Piotrowicz. Z zaganień wyznaniowych w Polsce. Wilno. 1930 // Elpis. Czasopismo teologiczne.– 1931. – № 5. – S. 181-183.
434. А. Ł. Ks. Dr. Stefan Grelewski. Kościół Narodowy w Polsce, jego zasady, organizacja i rozwój, wydanie drygie rozszerone, Sandomiezz, 1936. Str. 36 // Elpis. Czasopismo teologiczne.– 1937. – № 1-2. – S. 262-263.
435. А. Ł. Ks. Dr. Stefan Grelewski. Sekty religijne w Polsce. – Radom. – 47 s. // Elpis. Czasopismo teologiczne.– 1933. – № 2. – S. 156-157.
436. А. Ł. Suchenek-Sucheci Henryk. Państwo a Cerkiew Prawosławna w Polsce i w państwach ościennych. Warszawa. 1930 // Elpis. Czasopismo teologiczne.– 1931. – № 5. – S. 183-184.

437. A. Ł. Zygmunt Wolski, Sędzia Sądu Apelacyjnego w Poznaniu; Walka Badaczy Pisma świętego o zniszczenie obecnego porządku świata, Poznań, 1936. Str. 59 // Elpis. Czasopismo teologiczne. – 1937. – № 1-2. – S. 264-265.
438. A. Łotocki Глубоковский Н., проф. Русская богословская наука в её историческом развитии и новейшем состоянии. Варшава, 1928 // Elpis. Czasopismo teologiczne.– 1931. – № 1-2. – S. 178-180.
439. A. Łotocki Цанков Стефан, протопресвитер, проф. Положението и уредбата на най-новите православни църкви. София, 1929 // Elpis. Czasopismo teologiczne.– 1931. – № 5. – S. 180-181.
440. E.K. Zbiorowe wydanie dzieł Szewczenki // Biuletyn Polsko-Ukraiński. – 1934. – 4. IX. – № 44 (79). – S. 3-4.
441. K. Nieoficjalny ambasador Ukrainy w Petersburgu. Z powodu 40-lecia naukowej działalności prof. A. Łotockiego // Kurjer Poranny. – 1935. – 17.IV. – S. 4.
442. N. (криптонім О. Лотоцького) Из Каменец-Подольска // Образование. – 1903. – № 7. – С. 33-37.
443. Le ministre d'Ukraine // Le Journal d'Orient. – 1920. – Juillet. – P. 7-8.
444. Łotocki A., Smal-Stocki R. Les cinq années d'existence de l'Institut Scientifique Ukrainien. 1930-1935. – Warszawa, 1935. – 26 s.
445. Łotocki A. Kościół rosyjski na drodze do rewolucji. – Warszawa. – 14 s.
446. Łotocki A. Pamięci prof. Wasyla Bidnowa // Elpis. Czasopismo teologiczne. – 1935. – № 1-2. – S. 282-301.
447. Łotocki A. Początki organizacji kościelnej na Rusi // Elpis. Czasopismo teologiczne. – 1939. – № 2. – S. 113-126.
448. Łotocki A. Protojerej Eufemiusz Siciński // Elpis. Czasopismo teologiczne. – 1937. – № 1-2. – S. 202-208.
449. Łotocki A. Uwagi wstępne do dzieł Kościoła na wschodzie Europy. – Warszawa: Drukarnia Synodalna, 1932. – 8 s.
450. Łotocki A. Zagadnienie religijne w Z.S.R.R. – Kraków, 1932. – 24 s.
451. Lototskiy O. Prince Volodymyr Saint and equal to the apostles: organiser of the ukrainian church. – Winnipeg, 1985. – 13 p.
452. Lototskiy O. Chevtchenko – poète national de l'Ukraine // France-Ukraine. – 1926. – № 3-4. – P. 3-4.
453. Lototskiy O. L'émigration ukrainienne – phénomène sociale // Prométhée. – 1933. – № 80. – P. 6-10.

454. Lototskiy O. Les bases de la politique d'Etat Ukrainien // Prométhée. – 1930. – № 69. – P. 7-14.
455. Lototskiy O. Terra incognita // France-Ukraine. – 1925. – № 6. – P. 8-10.
456. Nauka Ukraińska na II Międzynarodowym Zjeździe Sławistów w Warszawie // Kurjer Poranny – 1934. – 23. IX. – S. 4-5.
457. Prof. A. Łoocki Janusz Woliński. Polska i kościół Prawosławny, zarys historyczny, Lwow, 1936, str. 150 // Elpis. Czasopismo teologiczne.– 1936. – № 1-2. – S. 227-230.
458. Prof. A. Łoocki Kazimierz Chodyncki. Kościół prawosławny a Rzecz-Pospolita Polska. 1370–1632. I – XXI + 1 – 632. 1934 // Elpis. Czasopismo teologiczne.– 1934. – № 2. – S. 153-155.
459. Prof. A. Łoocki E. Sakowicz. Kościół prawosławny w Polsce w epoce sejmu wielkiego, 1788–1792, I-XII + 1-272. W-Wa, 1935. Nakładem Warszawskiej Metropolji Prawosławnej // Elpis. Czasopismo teologiczne.– 1935. – № 1-2. – S. 307-313.
460. Recenzja Prof. N. Mag. Michała Zyzykina oraz Prof. z. Kand. Aleksandra Łoockiego o pracy p. Anatola Mojsejewa p. t. «Bizantynizm a system gosudarstwiennoj cerkownosti» // Elpis. Czasopismo teologiczne. – 1932. – № 1-2. – S. CXXXII-CXXXIV.
461. Recenzja Prof. N. Mag. Michała Zyzykina oraz Prof. z. Kand. Aleksandra Łoockiego o pracy Księdza Zakonnego Jerzego (Korenistowa) p. t. «Patriarcha Nikon w dziejach Roskołu» // Elpis. Czasopismo teologiczne. – 1932. – № 1-2. – S. CLIV-CLVI.
462. Recenzja Prof. z. Kand. Aleksandra Łoockiego o pracy ks. Eugenjusza Hersztańskiego p. t. «Koniec Unji na ziemiach Litewsko-Białoruskich (w r. 1839-ym)» // Elpis. Czasopismo teologiczne.– 1933. – № 2. – S. XLV-XLVII.
463. Recenzje Prof. z. Kand. Aleksandra Łoockiego o pracy ks. Longina Taranowskiego p. t. «Św. Stefan Permski, Apostoł Zyrian» // Elpis. Czasopismo teologiczne. – 1933. – № 2. – S. LXIV-LXV.
464. Recenzja Prof. z. Kand Aleksandra Łoockiego o pracy p. Aleksandra Bielskiego p. t. «Chrześcijaństwo na Rusi Kijowskiej do Księcia Igora Starego» // Elpis. Czasopismo teologiczne. – 1932. – № 1-2. – S. CL-CLI.
465. Recenzja Prof. z. Kand. Aleksandra Łoockiego o pracy p. Arkadiusza Mojsiejewa p. t. «Predsobornoje Prisutstwije” (Komitet Predsoborowy) 1906 roku oraz Ustój Synodalny Cerkwi Rosyjskiej» // Elpis. Czasopismo teologiczne. – 1932. – № 1-2. – S. CXXXV-CXXXIX.

466. Recenzje Prof. z. Kand. Aleksandra Łotockiego o pracy p. Mikołaja Lichotwor-Lichaczewskiego p. t. «Wolnomularstwo w Rosji za czasów Aleksandra I (1803 – 1822)» // Elpis. Czasopismo teologiczne.– 1933. – № 2. – S. XXXVI-XXXVII.
467. Recenzja Prof. z. Kand. Aleksandra Łotockiego oraz Prof. n. Mag. Wasyla Bidnowa o pracy p. Stefana Chalimonowa p. t. «Działalność oświatowa Bractw Cerkiewnych w XVI-XVII stuleciach» // Elpis. Czasopismo teologiczne. – 1932. – № 1-2. – S. CLII-CLIII.
468. Recenzja Prof. z. Kand Aleksandra Łotockiego oraz Prof. D-ra Jana Ogijenko o pracy p. Velicu Dudu p. t. «Powstanie Metropolji Mołdawskiej» // Elpis. Czasopismo teologiczne.– 1932. – № 1-2. – S. CLIII-CLIV.
469. Recenzje Prof. z. kand. Aleksandra Łotockiego oraz Prof. n. Mag. Michala Zyzykina, o pracy Ks. Mikołaja Bogatkiewicza p. t. «Drukarstwo na Białorusi (od jego początków aż do działalności drukarskiej Bractwa Św. Ducha w Wilnie)» // Elpis. Czasopismo teologiczne.– 1933. – № 2. – S. XL-XLI.
470. Recenzja Prof. z. Kand. Aleksandra Łotockiego oraz Prof. z. mag. Jana Ogienko o pracy p. Anatola Tymińskiego p. t. «Powstanie Unji Cerkiewnej w państwie Polsko-Litewskim» // Elpis. Czasopismo teologiczne.– 1932. – № 1-2. – S. CXIII-CXXIV.
471. Recenzje Prof. z. Kand. Aleksandra Łotockiego, oraz Prof. z. Mag. Jana Ogijenko o pracy p. Włodzimierza Baranowa p. t. «Odnowienie Prawosławnej Hierarchji Cerkwi Ukraińskiej na początku wieku XVII-go» // Elpis. Czasopismo teologiczne.– 1932. – № 1-2. – S. XC-XCI.
472. Recenzja Prof. z. Kand Aleksandra Łotockiego oraz Prof. z. Mag. Wasyla Bidnowa o pracy p. Kalinika Halija p. t. «Prawo patronatu w Cerkwi Prawosławnej w Polsce» // Elpis. Czasopismo teologiczne.– 1932. – № 1-2. – S. CLIV-CLV.
473. Recenzja Prof. z. D-ra Jana Ogijenko, oraz Prof. z. kand. Aleksandra Łotickiego, o pracy ks. Mikołaja Garwasiuka p. t.: «Michał Szozka i jego wydania» // Elpis. Czasopismo teologiczne.– 1933. – № 2. – S. XLIV-XLV.
474. Recenzja Prof. z. D-ra Jana Ogijenko oraz Prof. z. kand. Aleksandra Łotockiego o pracy p. Chrysanfa Gontara p. t. «O narodowości Cyryla i Metodego» // Elpis. Czasopismo teologiczne.– 1932. – № 1-2. – S. CXXIV-CXXXII.
475. Recenzja Prof. z. D-ra Jana Ogijenko oraz Prof. z. Kand. Aleksandra Łotockiego o pracy p. Teoktysta Skorobackiego p. t.

- «Praojczyzna Słowian» // Elpis. Czasopismo teologiczne.- 1932. – № 1-2. – S. CXLII-CXLIV.
476. Recenzja prof. z. Mag. Jana Ogijenko oraz Prof. z. Kand. A. Łotockiego o pracy p. Jana Korowickiego p. t. «Biblia Ostrogska» // Elpis. Czasopismo teologiczne.- 1932. – № 1-2. – S. CII-CVI.
477. Recenzja prof. z. Mag. Jana Ogijenko oraz Prof. z. Kand. Aleksandra Łotockiego o pracy p. Jerzego Głowińskiego p. t. «Misja Chazarska Śww. Braci Cyryla i Metodego, jako Misja Słowiańska» // Elpis. Czasopismo teologiczne.- 1932. – № 1-2. – S. XCIX-C.
478. Recenzja prof. z. Mag. Jana Ogijenko oraz Prof. z. Kand. Aleksandra Łotockiego o pracy p. Michała Kucewicza p. t. «Drukarnia Poczajowska» // Elpis. Czasopismo teologiczne.- 1932. – № 1-2. – S. CVII-CIX.
479. Recenzja Prof. z. Mag. Księdza Metropolity Djonizego, oraz Prof. z. kand. Aleksandra Łotockiego, o pracy p. Jerzege Pawłyszyna p.t. «Współczesny stan, zadania i potrzeby duszpasterstwa prawosławnego w Galicji» // Elpis. Czasopismo teologiczne.- 1933. – № 2. – S. XXXIV-XXXVI.
480. Spectator (псевдонім О. Лотоцького) На Украине // Украинский вестник. – 1906. – № 1. – С. 54-61.
481. Spectator (псевдонім О. Лотоцького) На Украине // Украинский вестник. – 1906. – № 2. – С. 123-132.
482. Spectator (псевдонім О. Лотоцького) На Украине // Украинский вестник. – 1906. – № 3. – С. 184-192.
483. Spectator (псевдонім О. Лотоцького) На Украине // Украинский вестник. – 1906. – № 4. – С. 238-250.
484. Spectator (псевдонім О. Лотоцького) На Украине // Украинский вестник. – 1906. – № 4. – С. 378-386.
485. Sprawozdanie Ukraińskiego Instytutu Naukowego. 13.III.1935 – 15.I.1939. – Warszawa, 1939. – 20 s.
486. Un anniversaire (Professeur A. Lotocki) // Bulletin du Bureau de Press Ukrainien. – 1934. – 30. XI. – № 2 (144). – P. 3-4.
487. Uniwersytet Warszawski. Skład Uniwersytetu i spis wykładów na rok akademicki 1930–1931. – Warszawa, 1930. – 174 s.
488. Uniwersytet Warszawski. Skład Uniwersytetu i spis wykładów na rok akademicki 1931–1932. – Warszawa, 1931. – 176 s.
489. Uniwersytet Warszawski. Skład Uniwersytetu i spis wykładów na rok akademicki 1932–1933. – Warszawa, 1932. – 106 s.

490. Uniwersytet Warszawski. Sklad Uniwersytetu i spis wykladow na rok akademicki 1933–1934. – Warszawa, 1933. – 84 s.
491. Uniwersytet Warszawski. Sklad Uniwersytetu i spis wykladow na rok akademicki 1934–1935. – Warszawa, 1934. – 82 s.
492. Uniwersytet Warszawski. Sklad Uniwersytetu i spis wykladow na rok akademicki 1935–1936. – Warszawa, 1935. – 90 s.
493. Uniwersytet Warszawski. Sklad Uniwersytetu i spis wykladow na rok akademicki 1936–1937. – Warszawa, 1936. – 100 s.
494. Uniwersytet Warszawski. Sklad Uniwersytetu i spis wykladow na rok akademicki 1937–1938. – Warszawa, 1937. – 116 s.
495. Uniwersytet Warszawski. Sklad Uniwersytetu i spis wykladow na rok akademicki 1938–1939. – Warszawa, 1938. – 118 s.
496. Wasilewski L. Kwestja Ukrainka jako zagadnienie miedzynarodowe. – Warszawa, 1934. – 146 s.
497. Z. Na nivi ukraїnoznavstva // Рада. – 1910. – № 110. – С. 1.

ЛІТЕРАТУРА

498. Автокефалія Української Православної Церкви і визвольна боротьба 1917 років // Українська Думка. – 1951. – 14 червня. – № 24 (223). – С. 12-14.
499. А. З-ич До 50-тиліття проголошення Автокефалії Української Православної Церкви // Рідна Церква. – 1969. – Січень-березень. – № 77. – С. 5-7.
500. А. З-ич До 50-тиліття проголошення Автокефалії Української Православної Церкви // Тризуб. – 1969. – Березень-квітень. – № 53. – С. 7-8.
501. Андреев В.М. Виктор Петров. Нариси інтелектуальної біографії вченого: Монографія. – Дніпропетровськ: Герда, 2012. – 476 с. – (Серія «DNIPROVIANA»).
502. Андреев В.М. Дмитро Дорошенко: «перший» чи «другий» в українській історіографії першої половини ХХ ст.? (досвід вивчення інтелектуальної біографії історика) // Український історичний журнал. – 2007. – № 4. – С. 102-122.
503. Андреев В.М. Інтегральний напрям сучасної історіографії: інтелектуальна історія // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / Головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор І. Колесник. – Вип. 1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 17-23.

504. Андреев В. «Интеллектуальная биография» историка: экспликация понятия // Ейдос. Альманах теории та истории исторической науки / Головной редактор В. Смолій; відповідальний редактор І. Колесник. – Вип. 5. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010–2011. – С. 333–341.
505. Андреев Віталій. Історія однієї зниклої праці або про те, що відбувається із знищеними рукописами (робота Д. Дорошенка «Дмитро М. Бантиш-Каменський і його «Історія Малої Росії»»). Дорошенко Дмитро. Дмитро М. Бантиш-Каменський і його «Історія Малої Росії» // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / Головной редактор В. Смолій; відповідальний редактор І. Колесник. – Вип. 2. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – Ч. 2. – 74 с.
506. Андрусишин Б.І. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Директорії УНР): Навч. посібник. – К.: Либідь, 1997. – 176 с.
507. Антонович В.Б. Що принесла Україні унія. Стан Української православної церкви від половини XVII до кінця XVIII ст. – Вінніпег, 1991. – 132 с.
508. Бевз Т. Ідея соборності в програмних документах українських політичних партій // Історія України. – 2001. – № 39. – С. 3–6.
509. Бердников И. Краткий курс церковного права Православной церкви: в 2 т. – Казань, 1913. – 236 с.
510. Биковський Л. Мемуаристика на сторінках «Українського історика» // Український історик. – 1974. – № 1-3 (41-43). – С. 173-175.
511. В Нью-Йорку вшановано пам'ять проф. О. Лотоцького в 25-річчя його смерті // Свобода. – 1965. – 13 квітня. – № 69. – С. 3.
512. Василенко В.В. Интеллектуальная биография П.А. Сорокина: опыт нового исследования формирования «интегральной» методологии социально-исторического познания: автореф. дис. на соискание уч. степени док. историч. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история»; 07.00.09 «Историография, источниковедение и методы исторического исследования» – Ставрополь, 2006. – 57 с.
513. Василенко В.В. Интеллектуальная биография П.А. Сорокина: опыт нового исследования формирования

- «интегральной» методологии социально-исторического познания. Дис. на соискание уч. степени док. историч. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история»; 07.00.09 «Историография, источниковедение и методы исторического исследования» – Ставрополь, 2006. – 462 с.
514. Васильківський Л. Причинки до історії української дипломатії в 1917–21 роках // Сучасність. – 1970. – Червень. – № 6 (114). – С. 114-119.
515. Васькович В. Український Вільний Університет. Передісторія створення УВУ, його осяги й нові завдання // Науковий збірник Українського Вільного Університету. Ювілейне видання з приводу 70-ліття УВУ. – Мюнхен, 1992. – С. 11-24.
516. Веденєєв Д., Гошуляк А. Дипломатична служба УНР доби Директорії // Пам'ять століть. – 1998. – № 1. – С. 73-86.
517. Верменич Я. Історія ідей та криза історизму // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / Головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор І. Колесник. – Вип.1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 24-27.
518. Верстюк В.Ф., Осташко Т.С. Діячі Української Центральної Ради. – К., 1998. – 244 с.
519. Виднянский С. Украинская эмиграция в межвоенной Чехословакии: результаты и перспективы научных исследований на Украине // Международная конференция «Русская, украинская и белорусская эмиграция в Чехословакии между двумя мировыми войнами. Результаты и перспективы исследований. Фонды Славянской библиотеки и пражских архивов». Прага, 14–15 августа 1995 года. Сборник докладов. – Прага, 1995. – С. 141-153.
520. Винар Л. Дмитро Іванович Дорошенко: життя та діяльність // Український історик. – 2001. – № 1-4 (148-151). – С. 7-67.
521. Винар Л. Олександр Лотоцький. Сторінки минулого. ТТ. 1-4. Друге видання. – 1966. – 277 + 481 + 392 + 175 стор. // Український історик. – 1967. – № 1-2 (13-14). – С. 123-124.
522. Вішка О. Преса української еміграції в Польщі (1920–1939 рр.): Історико-бібліографічне дослідження / Наук. ред.-консультант М.М. Романюк. – Львів, 2002. – 480 с.
523. Воронин О.О. Автокефалія Української Православної Церкви – Кенсінгтон: «Воскресіння», 1990. – 64 с.

524. Галенко О. Три України, два Крима і одна історія – всесвітня // Крим в історичних реаліях України: Матеріали наукової конференції «Крим в історичних реаліях України: До 50-річчя входження Криму до складу УРСР» – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – С. 39-77.
525. Гаюк С. Золотий ювілей УАПЦ // Український Православний Календар. – Бавнд-Брук, 1971. – С. 88-91.
526. Гирич І. Від короля Данила до Омеляна Прицака: штрихи до історіографічних студій Ювіляра // Дашкевич Ярослав Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. – Львів: Львівське відділення ІУАД ім. М.С. Грушевського НАНУ / Літературна агенція «Піраміда», 2007. – С. 9-26.
527. Гладкова І.В. Георгий Челпанов: Интеллектуальная биография и философия. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2005. – 140 с.
528. Гловінський Є. О.Г. Лотоцький // Мета (Мюнхен). – 1959. – № 3/30. – С. 7-10.
529. Голубинский Е. История русской церкви. – М., 1904. – 376 с.
530. Григорьев Б.В. Колясников Юрий Андреевич. Интеллектуальная биография. Письма и документы. Феномен Колясникова: Размышления и примечания автора / Пермь, 2002. – 132 с.
531. Гринченко Б. На безпросветном пути // Русское богатство. – 1905. – № 1. – С. 33-42.
532. Гриценко А. Утворення Української Центральної Ради і піднесення руху за національне відродження серед українців поза межами України // Історія в школах України. – 1997. – № 2. – С. 4-6.
533. Грушевський М.С. Духовна Україна (Збірка творів) / [упорядкування та додатки Ігоря Гирича, Оксани Дзюби, Василя Ульяновського]. – К.: Либідь, 1994. – 560 с.
534. Грушевський М.С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / [редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін.]. – Т. 1. – К.: Наук. думка, 1994. – 736 с.
535. Грушевський М.С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / [редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін.]. – Т. 2. – К.: Наук. думка, 1992. – 640 с.
536. Грушевський М.С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / [редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін.]. – Т. 3. – К.: Наук. думка, 1993. – 592 с.

537. Грушевський М.С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / [редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін.]. – Т. 5. – К.: Наук. думка, 1994. – 704 с.
538. Грушевський М.С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / [редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін.]. – Т. 7. – К.: Наук. думка, 1995. – 624 с.
539. Грушевський М.С. Твори: у 50 т. – Т. 7: Серія «Історичні студії та розвідки (1900–1906)». – Л., 2005. – XIV, 776 с.
540. Гуревич А.Я. К пониманию истории как науки о человеке // Историческая наука на рубеже веков. – М.: Наука, 2001. – С. 166-192.
541. Данилевский И.Н., Кабанов В.В., Медушевская О.М., Румянцева М.Ф. Источниковедение. Теория, история, метод. Источники российской истории. – М., 2000. – 661 с.
542. Дей О.І. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI – XX ст.). – К.: Наукова думка, 1969. – 558 с.
543. Домовини Св. п. Лотоцьких // Свобода. – 1971. – 9 жовтня. – № 188. – С. 4.
544. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр.: в 2 томах – Т.1: Доба Центральної Ради. – Ужгород, 1932. – 437 с.
545. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр.: в двох томах – Т. 2: Українська Гетьманська Держава 1918 року – К: Темпора. – 2002. – 352 с.
546. Дорошенко Д. К украинской проблеме. По поводу статьи кн. Н.С. Трубецкого // Евразийская Хроника. – 1928. – Вып. X. – С. 41-51.
547. Дорошенко Д. Нарис історії України / [передмова І.О. Денисюка]. – Львів: Світ, 1991. – 576 с.
548. Дорошенко Д. Справа організації української наукової праці на еміграції // Український історик. – 2001. – № 1-4 (148-151). – С. 84-87.
549. Дорошенко Д. Православна Церква в минулому і сучасному житті українського народу. – Берлін, 1940. – 69 с.
550. Дудко О.О. Життєвий шлях, громадсько-політична та науково-педагогічна діяльність Олександра Гнатовича Лотоцького (1870–1939): дис. на здобуття наук. ступеня канд. історич. наук: 07.00.01 – К., 2005. – 193 с.
551. Дудко О.О. Олександр Гнатович Лотоцький: на шляху до автокефалії української церкви // Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства

- ім. М. Грушевського НАН України. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Т. 4. – К., 1999 – С. 195-205.
552. Дудко О.О. Олександр Гнатович Лотоцький: якою бути українській церкві? // Студії з архівної справи та документознавства / Український державний науково-дослідний інститут архівної справи. – Т. 5. – К., 1999. – С. 211-214.
553. Дудко О.О. Олександр Лотоцький: життя в еміграції (1920–1939) // Вісник Київського національний університету імені Тараса Шевченка. – Серія «Історія». – Вип. 63-64. – К., 1999. – С. 74-75.
554. Дудко О.О. Олександр Лотоцький: сімнадцять років у «російському Римі» // Література та культура Полісся. – Вип. 14. – Полісся в історичному та культурологічному контексті: до 195-річчя заснування Ніжинської вищої школи / Ніжинський державний педагогічний університет імені Миколи Гоголя / Відп. ред. і упорядник Г.В. Самойленко. – Ніжин, НДПУ, 2000. – С. 148-151.
555. II-й Український науковий з'їзд у Празі // Тризуб. – 1969 – № 55. – С. 16-17.
556. Енциклопедія українознавства. В двох томах. Т. 1. – Мюнхен – Нью-Йорк, 1949. – 768 с.
557. Ефименко А.Я. История украинского народа [сост. и авт. ист.-биогр. очерка В.А. Смолий; Примеч. Н.Н. Яковенко] – К.: Лыбидь, 1990. – 512 с.
558. Жерелик Р. Рада Української Народної Республіки (з історії наддніпрянської еміграції в Польщі) // Український альманах. – 1996. – С. 176-181.
559. Зайчик-Побігайчик Олександра Лотоцького-Білоусенка. Рецензія // Канадійський Фармер. – 1974. – 15 липня. – С. 5.
560. Заозерский Н. О средствах усиления власти высшего церковного управления // Богословський вестник. – 1903. – № 4. – С. 8.
561. Завітневич В. Видавнича діяльність Української Православної Церкви в США // Ювілейна Книга – 50-річчя Відродження Української Автокефальної Православної Церкви. – Баунд-Брук, 1971. – С. 66-71.
562. Зашкільняк Л. Інтелектуальна історія: спроба конвенції // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / Головний редактор В. Смолий; відповідальний редактор

- І. Колесник. – Вип.1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 28-35.
563. Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). – К.: МП «Фенікс», 1992. – 260 с.
564. Зростає 50-тисячний видавничий фонд нашим дітям і молоді // Свобода. – 1971. – 2 січня. – С. 7.
565. Іванис В. Симон Петлюра – президент України. – К.: Наукова думка, 1993. – 272 с.
566. Іваницька С.Г. Українська ліберально-демократична партійна еліта: «колективний портрет» (кінець XIX – початок XX століття) / С.Г.Іваницька. – Запоріжжя: Просвіта, 2011. – 452 с.
567. Ігнатуша О.М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.). – Запоріжжя: Поліграф, 2004. – 440 с.
568. Іларіон Митрополит (Огієнко). Дохристиянські вірування українського народу. – К., 1994. – 424 с.
569. Іларіон Митрополит (Огієнко). Українська церква: Нариси з історії Української православної церкви. – Вінніпег, 1982. – 366 с.
570. Історіографічний словник: Навч. посіб. для студентів історичних факультетів університетів / С.І.Посохов, С.М.Куделко, Ю.Л.Зайцева та ін. / [за ред. С.І.Посохова]. – Х.: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2004. – 320 с.
571. Історія християнської церкви (Релігієзнавчий довідковий нарис) / АН України. Відділення релігієзнавства Ін-ту філософії / [відп. ред. С. Онищенко]. – К.: Наук. Думка, 1991. – 104 с.
572. Калакура Я. Українська історіографії. – К.: Генеза., 2004. – 496 с.
573. Козак С. Олександр Лотоцький – учений, дипломат і політик // На службі Клію. Збірник наукових праць на пошану Любомира Винара. – К., Нью-Йорк, Торонто, Париж, Львів, 2000. – С. 356-365.
574. Колесник І.І. Інтелектуальне співтовариство як засіб легітимації культурної історії України. XIX століття // Український історичний журнал. – 2008. – № 1. – С. 169-193.
575. Колесник І. Культурно-інтелектуальна історія як дзеркало «нової наукової революції» // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / Головний редактор В.Смолій;

- відповідальний редактор І. Колесник. – Вип. 1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 36-45.
576. Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – початок ХХ століття). – К.: Генеза, 2000. – 256 с.
577. Колесник І.І. Федір Шевченко: інтелектуальна генеалогія українського радянського історика // Український історичний журнал. – 2005. – № 2. – С. 178-192.
578. Колесса К. Александр Колесса и Украинский Свободный университет в Праге (идея, работа, достижения) // Сборник докладов Международной конференции «Русская, украинская и белорусская эмиграция в Чехословакии между двумя мировыми войнами. Результаты и перспективы исследований. Фонды Славянской библиотеки и пражских архивов» (Прага, 14–15 августа 1995 г.). – Ч. 2. – Прага, 1995. – С. 715-722.
579. Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі (1920–1939) – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2000. – 278 с.
580. Коник О.О. Депутати Державної думи Російської імперії від губерній Наддніпрянської України (1906–1917 рр.): монографія / О.О. Коник; наук. ред. С.І. Світленко. – Дніпропетровськ: Герда, 2013. – 454, [2] с.: табл.
581. Коник О.О. Європейський контекст у діяльності професорів депутатів Державної думи від українських губерній 1906–1917 рр. // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті [Зб. наук. пр.]. / Ред. кол.: С.І. Світленко (відп. ред.) та ін.. – Д.: Вид-во Дніпропетр. нац. Ун-ту, 2009. – Вип. 7. – С. 338-346.
582. Крип'якевич І.П. Історія України / [відп. редактори Ф.П. Шевченко, Б.З. Якимович]. – Львів: Світ, 1990. – 520 с.
583. Купчик О. Зовнішньополітична діяльність уряду УСРР (1919–1923) // Історичний журнал. – 2007. – № 6. – С. 100-111.
584. Лисяк-Рудницький І. Між історією і політикою. Статті до історії та критики української суспільно-політичної думки. – Мюнхен, 1973. – 443 с.
585. Липинський В.К. Релігія і церква в історії України. – К.: ПБП «Фотовідеосервіс», 1993. – 128 с.
586. Маркуш В. Екзильний уряд Української Народної Республіки в міжвоєнний період (1921–1939). Міжнародно-

- правовий та порівняльний аналіз // Сучасність. – 1986. – № 12 (308). – С. 70-84.
587. Мищенко Ф. К вопросу о составе нашего церковного собора и о значении на нем епископов. – Варшава, 1930. – 124 с.
588. Мінаков М. Жанр наукової біографії: переплетення науки, політики та ідеології в Україні // Український гуманітарний огляд. – Випуск 11. – Київ: Критика. – 2005. – С. 30-45.
589. Млиновецький Р. (псевдонім Р. Бжеського) Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918 рр. – Львів: Каменярь, 1994. – 571 с.
590. Мхитарян Н. Жити з сусідами у злагоді: Мемуари колишнього українського посла в Туреччині О. Лотоцького в період Директорії // Політика і час. – 1995. – № 7. – С. 62-70.
591. Мхитарян Н. Мемуари О. Лотоцького як цінне джерело дослідження історії українсько-турецьких взаємовідносин: (1918–1919 рр.) // Розбудова держави. – 1995. – № 5-6. – С. 54-59.
592. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. – К.: Укр. Письменник, 1994. – 413 с.
593. Надтока О.М., Пасько І.В. До історії видання українського Євангелія в 1906–1911 рр. (листи О.Г. Лотоцького до О.О. Шахматова) // Архіви України. – 1999. – № 6. – С. 35-47.
594. Наріжний С. 15 літ діяльності Українського історично-філологічного товариства в Празі (1923–1938). – Прага, 1940. – 16 с.
595. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939 (частина перша). – К., 1957. – 268 с.
596. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939 (матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої). – К: Видавництво імені Олени Теліги, 1999. – 272 с.
597. Огієнко І. Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу. – К.: Фірма «Довіра», 1992. – 141 с.
598. Оглоблин О. Українська історіографія 1917–1956. Українська історична наука поза межами України (на еміграції) в 1920–1950-х роках // Український історик. – 2004–2005. – № 3-4 (163-164) / 1 (165). – С. 172-212.

599. Оглоблин О. Українська церковна історіографія // Український історик. – 1969. – № 4 (24). – С. 12-29.
600. Олександр Лотоцький // Історичний журнал. – 2003. – № 6. – С. 45-54
601. ОПЛДМ перевидало збірку О.Лотоцького «Пригоди Вовка Неситого» // Свобода. – 1971. – 14 серпня. – № 149. – С. 6.
602. Особові архівні фонди Інституту рукописів: Путівник / [О.С. Боляк, С.О. Булатові, Т.І. Воронкова та ін.; Редкол.: О.С. Онищенко (відп. ред.) та ін.]. – К.: Б.В., 2002. – 766 с.
603. Павлов А. Курс церковного права. – М., 1902. – 196 с.
604. Пасько І. О.Г. Лотоцький і петербурзькі видавці (за неопублікованими листами О.Г. Лотоцького з Інституту російської літератури Російської академії наук у Петербурзі) // Ukrainica: архівні студії. – К., 1997. – Вип. I. – С. 171-182.
605. Петрина А.Б. Научная биография в российской культурной и интеллектуальной традиции: поиск новой модели: дис. ... канд. ист. наук: 24.00.01 / Петрина Анастасия Борисовна; [Место защиты: Ом. гос. ун-т путей сообщ.]. – Омск, 2009.
606. Плохій С. Долаючи минуле: перспективи відокремлення церкви від держави в Україні // Свобода віровизнання. Церква і держава в Україні: матеріали міжнар. наук. конф. (Київ, 28–30 вересня 1994 р.) – К.: Укр. Правн. Фундація. Вид-во «Право», 1996. – С. 41-49.
607. Полонська-Василенко Н. Відродження Української Православної Автокефалії // 50-річчя відродження Української Автокефальної православної Церкви. 1921–1971. – Банд-Брук, 1971. – С. 33-42.
608. Полонська-Василенко Н. Історичні підвалини УАПЦ. – Рим, 1964. – 238 с.
609. Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2 т. Т.1 – К.: Либідь, 1995. – 672 с.
610. Полонська-Василенко Н. Український Вільний Університет (1921–1971) // Український історик. – 1971. – № 1-2 (29-30). – С. 17-27.
611. Портнов А. Наука у вигнанні: наукова і освітня діяльність української еміграції в міжвоєнній Польщі (1919–1939). – Харків, 2008. – 256 с.
612. Портнов А.В. Науково-освітня діяльність української еміграції в міжвоєнній Польщі (1919–1939): дис. на

- здобуття наук. ступеня канд. історик. наук: 07.00.01. – Львів, 2005. – 175 с.
613. Пригоди Вовка-Неситого – збірка байок Олександра Лотоцького-Білоусенка. Рецензія // Новий шлях. – 1971. – 16 жовтня. – № 42. – С. 7.
614. Проф. Олександр Лотоцький (1939–1964) – з нагоди 25-ої річниці смерті // Українське православне Слово. – 1964. – Липень-серпень. – № 7-8. – С. 8-10.
615. Репина Л.П. Биографический подход в интеллектуальной истории // Философский век. – Вып. 32: Бенджамин Франклин и Россия. – Т. II. – СПб., 2006. – С. 101-108.
616. Репина Л.П. Личность и общество, или история в биографиях // История через личность: историческая биография сегодня / [под редакцией Л.П. Репиной]. – М.: Круть, 2005. – С. 5-16.
617. Репина Л.П. От «истории одной жизни» к «персональной истории» // История через личность: историческая биография сегодня / Под редакцией Л.П. Репиной. – М., Круть, 2005. – С. 54-74.
618. Репина Л.П. От личностного до глобального: еще раз о пространстве интеллектуальной истории // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории / Под ред. Л.П. Репиной. – 2005. – Вып.14. – С. 6-11.
619. Репина Л.П. «Персональная история»: биография как средство исторического познания // Казус: индивидуальное и уникальное в истории / Под ред. Ю.Л. Безсмертного, М.А. Бойцова. – М.: Российский гуманитарный университет. – 1999. – Вып. 2. – С. 76-100.
620. Розовик Д.Ф. Центральна Рада й українська культура // Український історичний журнал. – 1993. – № 2, 3. – С. 17-27.
621. Рукомеда Р. У світлі євразійської доктрини // Політика і Час. – 2002. – № 7. – С. 4-15.
622. Самійленко І.М. Перший етап Державного Центру УНР в екзилі (1920–1948) // Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі: Статті і матеріали / [зредували Любомир Р. Винар і М.В. Плав'яка; Вступне слово Л. Винара]. – Філадельфія; Київ; Вашингтон: Фондація ім. С. Петлюри, Веселка, Фондація Родина Фещенко-Чопівських, 1993. – С. 64-74.
623. Світлина панахиди, відправленої Владикою Мстиславом над

- могилою проф. О. Лотоцького і його дружини на цвинтарі у Бавнд Бруку // Свобода. – 1972. – 6 квітня. – С. 3.
624. Сірополко С. Історія освіти в Україні. – К.: Наук. думка, 2001. – 912 с.
625. Соловьев Э.Ю. Биографический анализ как вид историко-философского исследования // Вопросы филологии. – 1981. – № 9. – С. 132-143.
626. Стрельський Г. Олександр Лотоцький – директор Українського наукового інституту у Варшаві // Історія України. – 2006. – № 38 (486). – С. 1-4.
627. Стях Д. Перша українська політична еміграція // Провидіння. – 1947. – С. 59-63.
628. Суворов М. Учебник церковного права. – М., 1913. – 244 с.
629. Тельвак Віталій. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець ХІХ – 30-ті роки ХХ століття). – Київ–Дрогобич: «Вимір», 2008. – 494 с.
630. Тлінні останки проф. Лотоцького перевезено з Варшави до Бавнд Бруку // Свобода. – 1971. – 18 серпня. – № 151. – С. 2.
631. Тлінні останки проф. Лотоцького перевезено з Варшави до Бавнд Бруку // Українське православне слово. – 1971. – Вересень. – № 9. – С. 9-11.
632. Трембіцький В. Останні дипломатичні представництва УНР (1920–1923) // Провидіння. – 1981. – С. 253-296.
633. Трембіцький В. Відносини між Українською Державою і Царгородською Патріархією // Українське Православне Слово. – 1964. – Липень-серпень. – № 7-8. – С. 7-12.
634. Трембіцький В. Зносини Української Держави 1918–1922 років з Царгородською Патріархією // Богословія. – 1965. – Том ХХІХ. – С. 63-87.
635. Три метелики // Веселка. – 1971. – Лютий-березень. – № 2-3 (198-199). – С. 12.
636. Троцанський В. Витоки та історична доля московської та української політичної еміграції в Європі // Українська діаспора. – 1994. – № 6. – С. 5-31.
637. Тюрменко І.І. Проблеми Української державності в діяльності та науковій спадщині Івана Огієнка: дис. на здобуття наук. ступеня докт. історич. наук: 07.00.01 – К., 2000.
638. У 50-річчя Української Автокефальної Православної Церкви // Свобода. – 1971. – 4 березня. – № 42. – С. 1.

639. Українська Висока Політехнічна школа на чужині. Т. II. Український Технічно-Господарський Інститут (Подебради, Регенсбург, Мюнхен) 1932–1952. – Нью-Йорк, 1962. – 272 с.
640. Українська державність у ХХ столітті: Історико-політологічний аналіз / [О. Дергачов (керівник авт. колективу)]. – К.: Політична думка, 1996. – 448 с.
641. Українська загальна енциклопедія. В 3-х томах. / [під гол. редакцією І. Чаковського]. – Львів: Рідна школа, 1935. – 1311 с.
642. Українська культура: лекції за редакцією Дмитра Антоновича / [упор. С.В. Ульяновська; Вст. ст. І.М. Дзюби; Перед. слово М. Антоновича; Додатки С.В. Ульяновської, В.І. Ульяновського]. – К.: Либідь, 1993. – 592 с.
643. Українська Центральна Рада: документи і матеріали: у 2 т. – Т.1 (4 березня – 9 грудня 1917р.). – К.: Наукова думка, 1996. – 588 с.
644. Український Вільний Університет в Празі в роках 1926–1931. – Прага, 1931. – 458 с.
645. Ульяновський В.І. Олександр Лотоцький // Українська культура: лекції за редакцією Дмитра Антоновича / [упор. С.В. Ульяновська; Вст. ст. І.М. Дзюби; Перед. слово М. Антоновича; Додатки С.В. Ульяновської, В.І. Ульяновського]. – К.: Либідь, 1993. – С. 553-568.
646. Ульяновський В.І. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського) – К.: Либідь, 1997. – 320 с.
647. Ульяновський В.І. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Української Центральної Ради) – К.: Либідь, 1997. – 200 с.
648. Фалько П. Проф. Олександр Лотоцький // Український Православний Календар. – 1975. – С. 94-95.
649. Фалько П. Проф. Олександр Лотоцький (в 35-ту річницю смерті) – Українське православне слово. – 1974. – № 10. – С. 3-4.
650. Фостун С.М. 50-річчя Української Автокефальної Православної Церкви. – Лондон, 1972. – 48 с.
651. Чередниченко Д. Пам'ять роду людського // Вінок: читанка для молодших школярів / Упоряд. О.Г. Білоусенко; [Підгот. текстів і приміт. Л.П. Гуцало; передм. Д.С. Чередниченка; іл. М.І. Копаниця; обкл. В.В. Ковальчука]. – 3-тє вид. – К.: Веселка, 1999. – С. 5-14.

652. Чикаленко Є. Спогади (1861–1907): Документально-художнє видання / [передмова: В. Шевчук]. – К.: Темпора, 2003. – 416 с.
653. Чишко В.С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України. – К.: БМТ. – 1996. – 238 с.
654. Швидкий В.П. О.Г. Лотоцький і проблема національно-релігійного розвитку на початку ХХ століття // Старожитності. – 1994. – № 7/8. – С. 11-16.
655. Швидкий В.П. О.Г. Лотоцький-Білоусенко як дитячий письменник // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. статей. Вип. 4. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – С. 107-123.
656. Швидкий В.П. О. Лотоцький та відродження української книги // VI Всеукр. наук. конф. з іст. краєзнавства. – Луцьк, 1993. – С.190-191.
657. Швидкий В.П. О. Лотоцький та українська книга // Роль бібліотек монастирів, соборів та інших установ у розвитку культури України. – К., 1993. – С. 100-102.
658. Швидкий В. Олександр Лотоцький (1870–1939) (бібліографічний покажчик) // Молода нація. – 2003. – № 1 (26). – С. 199-250.
659. Швидкий В.П. Олександр Лотоцький: учений, громадський діяч, політик (1890–1930-ті рр.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – 366 с.
660. Швидкий В.П. Петербурзька доба О.Г. Лотоцького (1900–1917 рр.): заходи на послаблення цензурних заборон // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. статей. – Вип. 3. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – С. 67-92.
661. Шестаков В.П. Интеллектуальная биография Эрнста Гомбриха. – Рос. гос. гум. Ун-т. – 2006.
662. Юсов С. Проблематика Задунайської Січі в науковій творчості В. Голобуцького та її місце у вітчизняній історіографії // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. ст. – Вип. 9. – К.: ІУ НАНУ, 2006. – С. 242-268.
663. Яковенко Н.М. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVIII ст. – Київ: Критика, 2002. – 416 с.
664. Ясь О.В. Історичні погляди Олени Компан (до 90-річчя від дня народження) історика // Український історичний журнал. – 2006. – № 4. – С. 140-156.

665. Ясь О.В. Поняття «стиль мислення»: функціональність, зміст, інструментальний потенціал // Історичний журнал. – 2006. – № 6. – С. 52-61.
666. Bruski J.J. Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukrainiejskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919–1924). – Krakow, 2004. – 600 s.
667. Czech M. Koncepcje państwowotwórcze Ukrainiejskiej Centralnej Rady // Ukraina i Polska po I Wojnie Światowej. – Gdańsk, 1987. – 256 s.
668. Dzieje Uniwersytetu Warszawskiego 1915–1939 / [pod redakcją Andrzeja Garlickiego]. – Warszawa, 1982. – 360 s.
669. Iwanicki M. Oświata i szkolnictwo ukraińskie w Polsce w latach 1918–1939. – Siedlce, 1975. – 272 s.
670. Iwanicki M. Ukraińcy, białorusini, litwini i niemcy w Polsce w latach 1918–1990. – Siedlce, 1991. – 206 s.
671. Kamiński S. Lata walk i zamętu na Ukrainie 1917–1921. – Warszawa: Warszawska oficyna wydawnicza, 1990. – 136 s.
672. Kornat M. Sowieologia i studia wschodoznawcze w Polsce międzywojowej // Zeszyty Historyczne (Paryż). – 2002. – T. 140. – S. 39-101.
673. Kozak S. Oleksandr Łotoćkyj – uczyony, dyplomata i polityk // Warszawskie zeszyty ukrajinoznawcze. – 1996. – № 3. – S. 265-276.
674. Lenczewski M. Studium Teologii Prawosławnej na Uniwersytecie Warszawskim w latach 1925–1939. – Warszawa: Chrześcijańska Akademia Teologiczna, 1992. – 96 s.
675. Magocsi Paul Robert A History of Ukraine. – Seattle: University of Washington Press, 1996. – 784 p.
676. Mikulicz S. Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1971. – 322 s.
677. Mironowicz A. Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku. – Białystok, 2005. – 390 s.
678. Nicholas L.Fr.-Chirovsky An introduction to Ukrainian history. Volume III. Nineteenth and Twentieth Century Ukraine. – New York: Philosophical Library, 1994. – 518 p.
679. Palij Michael The Ukrainian-Polish Defensive Alliance, 1919–1921. An Aspect of the Ukrainian Revolution. – Edmonton, Toronto: Canadian institute of Ukrainian Studies Press, 1995. – 392 p.
680. Papierzyńska-Turek M. Między tradycją a rzeczywistością:

- Państwo wobec prawosławia. 1918–1939. – Warszawa, 1989. – 494 s.
681. Piotrkiewicz T. Kwestia ukraińska w Polsce w koncepcjach pilsudczyzny (1926–1930). – W.: Wydawnictwo UW, 1981. – 284 s.
682. Potocki R. Idea restytucji Ukraińskiej Republiki Ludowej (1920–1939). – Lublin, 1999. – 384 s.
683. Potocki R. Ukraiński Instytut Naukowy w Warszawie (1930–1939) – jego wkład do nauki i kultury ukraińskiej i polskiej. // *Warszawskie zeszyty ukraïnoznawcze*. – 1998. – № 6-7. – S. 257-266.
684. Prof. A. Lototsky to be honored on 25th anniversary of death // *The Ukrainian Weekly*. – 1965. – 10 April. – P. 2.
685. Remains of A. Lototsky brought to Bound Brook from Warsaw // *The Ukrainian Weekly*. – 1971. – 21 August. – P. 4.
686. Serczyk W. Historia Ukrainy. – Wrocław, 1979. – 500 s.
687. Serczyk W. Historycy ukraińscy w Polsce międzywojennej // *Środowiska historyczne II Rzeczypospolitej*. – 1987. – Cz. 2. – S. 298-307.
688. Serednicki A. Szkice polsko-ukraińskie. – Warszawa, 1994. – 234 s.
689. Skrzypek S. Sprawa ukraińska. – Londyn, 1953. – 20 s.
690. Słownik biograficzny Europy Środkowo-Wschodniej XX wieku / [pod redakcją Wojciecha Roszkowskiego i Jana Kofmana]. – Warszawa, 2004. – 1456 s.
691. Stryjek T. Ukraińska idea narodowa okresu międzywojennego. Analiza wybranych koncepcji. – Wrocław, 2000. – 454 s.
692. Torzecki R. Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy (1933–1945). – W.: Książka i Wiedza. – 1972. – 378 s.
693. Wiszka E. Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1939. – Toruń: Wydawnictwo MADO, 2004. – 752 s.
694. Wiszka E. Prasa emigracji ukraińskiej w Polsce 1920–1939. – Toruń, 2001. – 469 s.
695. Wiszka E. Ukraińska prasa emigracyjna wydawana w Warszawie w latach 1920–1924. // *Warszawskie zeszyty ukraïnoznawcze*. – 1998. – № 6-7. – S. 267-284.
696. Wolker D. Biography and the Study of the History of Economic Thought // *The Craft of the Historian of Economic Thought*. – Vol. 1. Research in the History of Economic Thought and Methodology / Edited by Warren J. Samuels. – JAI Press, Greenwich, Conn., 1983. – P. 41-59

697. Uniwersytet Warszawski w latach 1915/16 - 1934 - 1935.
Kronika / [opracował Dr. Tadeusz Manteuffel]. - Warszawa:
Nakładem Uniwersytetu Józefa Piłsudskiego, 1936. - 352 s.

ДОДАТКИ

Z a ń c z n i k .

P. Aleksander Ł O T O C K I urodził się w r. 1870 na Podolu. W roku 1896 ukończył Akademię Duchowną w Kijowie z tytułem kandydata Teologii. Ze względu na wydrukowanie rozprawy naukowej w języku ukraińskim w wydawnictwach Towarzystwa Naukowego im. Szewczenki we Lwowie, rząd rosyjski nie zezwolił mu na objęcie stanowiska w zakładach naukowych i pedagogicznych, co zmusiło p. Łotockiego do poświęcenia się karierze urzędniczo-administracyjnej. P. Łotocki w dalszym ciągu jednak pracował naukowo i ogłaszał swe prace w odpowiednich czasopismach. P. Łotocki w tym czasie był początkowo urzędnikiem w Kontroli Państwowej w Petersburgu, następnie gubernatorem Bukowiny podczas okupacji rosyjskiej w 1917 r., Sekretarzem generalnym Sekretarjatu Państw. Ukrainy, Ministrem Wyznań, Posłem nadzwyczajnym i Ministrem pełnomocnym Ukraińskiej Republiki Ludowej w Turcji.

Prof. Łotocki brał udział, jako członek, w komisjach Rosyjskiej Akademji Nauk: a/ w "Komisji ob atnieniu stieśnieniji małoruskawo pieczatnawo słowa" pod przewodnictwem akademika F. Korsza /w pracach tej komisji wydrukował swą rozprawę "Abzor ukraïnskawo literaturnawo dwiżienija"/; b/ w komisji do przetłumaczenia Ewangelji na język ukraiński pod przewodnictwem akademika A. Schachmatowa.

Na emigracji, spowodowanej wypadkami politycznymi, p. Łotocki poświęcił się już całkowicie pracy naukowej. W r. 1922 został docentem Prawa Kościelnego w Uniwersytecie Ukraińskim w Pradze. W r. 1924 został profesorem nadzwyczajnym tegoż Uniwersytetu na podstawie wniosku prof. Uniwersytetu Czeskiego w Pradze K. Kadleca, jako referenta pracy p. Łotockiego p. t. : "Ustaw kniazia Wołodimira Wielikawo" W r. 1926 został profesorem zwyczajnym za pracę: "Ukraiński dziejeńka cierkownoho prawa".

Prof. Łotocki ogłosił drukiem następujące prace:

"Soborni kriłosi na Ukraini ta Biłij Rusi" /"Zapiski Nauk. T-wa im. Szewczenka u Lwowi"/,

"Suspilne stanowiszcze duhowienstwa na Ukraini ta w Rassii" /ibid./,

"Matierjalnoje pażażicije duhowienstwa w Rassii w XVIII st." /"Strannik"/,

"Russkoje duhowienstwo w XVIII st." /"Russkaja Starina"/,

"Iz istoriji atnaszeniji cierkwi i gasudarstwa w Rassii" /"Istoričeskij Wiestnik"/,

"Prawosławnaja cierkow w Bukowinie" /"Ukraińskaja Sizi"/,

**I. Archiwum Główny Akt Nowych (Warszawa).
- Zespół 14. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia
Publicznego w Warszawie w latach 1917-1939. - Teka № 4086. Akta
osobowe - Lotocki Aleksander; 1928-1938 pp. - Str 5-7.**

posiedzeniu dnia 6.VI.1928 r. jednomyślnie uchwaliła zaproponować powołanie ⁷
prof. Aleksandra ZOTOCKIEGO na katedrę Historji Kościołów Prawosławnych Sło-
wiańskich i Rumuńskiego na Studium Teologii Prawosławnej w Uniwersytecie War-
szawskim w charakterze profesora nadzwyczajnego za kontraktem na lat 3, poczw-
szy od dn. 1 sierpnia 1928 r.

Uniwersytet Warszawski
Rektor

Odpis

Warszawa, dnia 12 czerwca 1931 r.

L. 5941/31

Do

Jego Ekscelencji Księdza Metropolity
Prof. Mag. Teol. Djonisego Waledyńskiego
Kierownika Studium Teologii Prawosławnej U.W.

w miejscu

Uprzejmieawiadamiam Waszą Ekscelencję, że Senat Akademicki na posiedzeniu w dniu 10 czerwca 1931 roku jednogłośnie uchwalił przedłożenie kontraktów:

- 1/ s J.W. Ks. Metropolity Prof. Mag. teol. Djonisym Waledyńskim,
- 2/ Prof. Mag. Janem Ogijenką,
- 3/ Prof. Kand. teol. Aleksandrem Lotockim,
- 4/ Prof. Brem Mikołajem Arsenjewem,
- 5/ Prof. Mag. teol. Wasylem Bidnowem,
- 6/ Zast. prof. Lic. teol. i Kand. fil. Sergjussem Kisiel-Kisielewskim.

Na tymże posiedzeniu Senat Akademicki uchwalił sprawę sleszonych wykładów na Studium Teologii Prawosławnej na rok akad. 1931/32.

Rektor

/-/ M. Michałowicz

II. Archiwum Główny Akt Nowych (Warszawa). – Zespół 14.
Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego
w Warszawie z lat 1917–1939. – Teka № 4086. Akta osobowe –
Lotocki Aleksander; 1928–1938 pp. – Str 24.

Umowa

zawarta między Panem Rektorem prof. dr. Aleksandrem Lotockim działającym w imieniu Ministerstwa Wyznań Religijnych i Skarbu Państwa, a Panem Konradem Lotockim Aleksandrem Lotockim i Skarbu Państwa, a Panem Konradem Lotockim Aleksandrem Lotockim w sprawie stosunku służbowego.

1. Pan Konrad Lotocki Aleksander Lotocki przyjmuje na siebie od dnia 1 października 1921 roku (ewentualnie do dnia 30 września 1921 r.) obowiązki pracownika kontraktowego w charakterze pracownika kontraktowego.

2. Pan prof. Aleksander Lotocki pobierać będzie ze Skarbu Państwa wynagrodzenie, równe uposażeniu funkcjonariuszów państwowych IV grupy uposażenia szczebla 2 łącznie z dodatkiem regulacyjnym — ewentualnie ekonomicznym, stałym — włącznie — brakującym — (art. art. 3, 4 i 5 ustawy z dnia 9. X. 1923 r. Dz. U. Rz. P. Nr. 116 poz. 924). Powyższe wynagrodzenie wypłacane będzie miesięcznie z góry poczynając od dnia 1 października 1921 r. przez cały czas trwania umowy.

W razie podróży służbowych otrzyma Pan prof. Aleksander Lotocki zwrot kosztów podróży i diety, wedle norm, obowiązujących w tym względzie dla funkcjonariuszów państwowych, przyczem pobierać będzie diety, przyznane dla funkcjonariuszów państwowych IV grupy uposażenia.

W razie nieobecności na służbie z powodu choroby będzie otrzymywał Pan prof. Aleksander Lotocki przez czas tej nieobecności różnicę między wynagrodzeniem wyżej wymienionem, a zasiłkiem pobieranym w myśl obowiązujących przepisów z kasy chorych. Jednakże nieobecność na służbie z powodu choroby nie może trwać dłużej niż dwa miesiące, po roku zaś służby nie dłużej niż trzy miesiące. W razie przekroczenia tego terminu umowa niniejsza rozwiązuje się sama przez się, bez potrzeby jakiegokolwiek zawiadomienia lub wypowiedzenia z końcem miesiąca, w którym termin ten upłynął. Przy obliczeniu dwu względnie trzymiesięcznego czasu trwania choroby, liczy się jako przerwy tylko te okresy czynnej służby, które wynoszą przynajmniej połowę czasu poprzedniej nieobecności z powodu choroby. O ile służba czynna trwała krócej, nie stanowi ona przerwy, a poszczególne okresy choroby liczą się razem.

3. W razie powołania Pan Lotocki Aleksander do pełnienia obowiązkowej służby wojskowej umowa niniejsza rozwiązuje się sama przez się z końcem miesiąca, w którym nastąpiło powołanie.

Na wypadek powołania na periodyczne ćwiczenia wojskowe będzie Pan Lotocki Aleksander otrzymywał przez czas odbywania tych ćwiczeń pełne wynagrodzenie należne według niniejszej umowy.

Na wypadek powołania do służby wojskowej na skutek mobilizacji lub częściowego uzupełnienia wojska do stopy wojennej przestanie Pan Lotocki Aleksander pobierać wynagrodzenie z niniejszej umowy z końcem miesiąca, w którym nastąpiło powołanie, umowa jednak nie zostaje rozwiązana.

4. Świadczenia Państwa na rzecz Pana prof. Aleksandra Lotockiego ograniczają się do świadczeń, wyszczególnionych w punkcie 2-im (ewentualnie i 3-im) niniejszej umowy.

Nie przysługują natomiast Panu prof. Aleksandrowi Lotockiemu prawa urzędników państwowych (niższych — funkcjonariuszów państwowych), wynikające z postanowień ustawy z dnia 17 lutego 1922 r., o państwowej służbie cywilnej (Dz. U. Rz. P. Nr. 21 poz. 164) wogóle, a w szczególności zawarte w tytule drugim rozdziału III art. 33 do 51 tej ustawy (w tytule trzecim, rozdział III art. 104 do 112 tej ustawy), o ile prawa te nie są określone wyraźnie w niniejszej umowie względnie nie wynikają wyraźnie z dostosowanego jej brzmienia.

W szczególności będzie Pan prof. Aleksandrowi Lotockiemu służyło prawo po upływie przynajmniej roku pełnienia swych funkcji do urlopu dla

III. Archiwum Główny Akt Nowych (Warszawa). — Zespół 14.
Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego
w Warszawie z lat 1917–1939. — Teka № 4086. Akta osobowe —
Lotocki Aleksander; 1928–1938 pp. — Str 27-28.

wypoczynku na tych samych zasadach, jak urzędnikom państwowym (niższym funkcjonariuszom państwowym) corocznie w terminie oznaczonym przez bezpośrednią przełożoną (władzę służbową).

5. Pan prof. Aleksander Łotocki przyjmuje do wiadomości postanowienia zawarte w art. art. 21 do 27, art. 28 ust. 1 i 2, art. 29, art. 31 oraz art. 32 ustęp 1 i 3 ustawy z dnia 17 lutego 1922 r. o państwowej służbie cywilnej (Dz. U. Rz. P. Nr. 21 poz. 164) art. 95 do 103 włącznie ustawy z dnia 17 lutego 1922 r. o państwowej służbie cywilnej (Dz. U. Rz. P. Nr. 21 poz. 164) i zobowiązuje się ściśle stosować do tych postanowień, a ponadto także do regulaminów, instrukcji i innych zarządzeń wydanych przez zwierzchność służbową, a normujących porządek pełnienia służby wewnętrznej i zewnętrznej.

6. W razie zamienienia Pana prof. Aleksandra Łotockiego urzędnikiem państwowym (niższym funkcjonariuszem państwowym) albo też dopuszczenia do państwowej służby przygotowawczej w charakterze praktykanta po myśli art. 12 ustawy z dnia 17 lutego 1922 r. (Dz. U. Rz. P. Nr. 21 poz. 164), umowa niniejsza przestaje obowiązywać strony z chwilą doręczenia pisma nominacyjnego względnie zaświadczenia przyjęcia do służby przygotowawczej.

7. Rozwiązanie stosunku służbowego (o ile umowa jest bezterminowa) może nastąpić w pierwszym miesiącu służby ze strony Ministerstwa Spraw Wewnętrznych każdego czasu bez uprzedniego wypowiedzenia i bez jakiegokolwiek odszkodowania. Po upływie miesiąca stosunek służbowy może być rozwiązany każdego czasu na skutek jednostronnego wypowiedzenia na piśmie ze strony Ministerstwa Spraw Wewnętrznych lub Pana prof. Aleksandra Łotockiego na trzy miesiące naprzód.

Przed rozwiązaniem stosunku służbowego obowiązany jest Pan prof. Aleksander Łotocki zwrócić otrzymane ewentualnie zaliczki i uregulować wszystkie zaciągnięte przez się względem Ministerstwa Spraw Wewnętrznych zobowiązania pieniężne i służbowe.

8. W razie popełnienia przez Pana prof. Aleksandra Łotockiego zaniedbania lub czynu, który bądź to podpada, pod powszechnie obowiązujące ustawy karne i ścigany ma być w drodze karno-sądowej, bądź też stanowiłby, jeśliby się go dopuścił funkcjonariusz państwowej służby cywilnej, występki służbowy w rozumieniu art. 67 i następnych ustawy z dnia 17 lutego 1922 r. (Dz. U. Rz. P. Nr. 21 poz. 164) służyć będzie bezpośrednio przełożonemu (władzy służbowej) prawo uznać jednostronnie niniejszą umowę za rozwiązaną natychmiast. Decyzja taka, która winna być umotywowana i doręczona na piśmie, staje się od razu skuteczną, t. j. doręczenie jej ma znaczenie natychmiastowego zwolnienia ze służby i pociąga za sobą zwieszenie z tą chwilą wypłat umówionej w p. 2 niniejszej umowy wynagrodzenia. O ile decyzja ta nie wysła od władzy centralnej, (której decyzja nie podlega dalszemu tokowi instancji) będzie Pana prof. Aleksandra Łotockiego służyło prawo odwołania się od tejże decyzji w nieprzekraczalnym terminie dni 14, bieżącym od dnia następującego po dniu, w którym decyzja została doręczona, do władzy bezpośrednio przełożonej nad tą władzą, która decyzję wydała. Zapadłe ewentualnie w tej drugiej instancji orzeczenie jest ostateczne. Odwołanie się nie ma w żadnym wypadku mocy wstrzymującej, a tylko w razie uchylecia decyzji pierwszej przez oznaczoną wyżej władzę drugiej instancji będzie Pana prof. Aleksandra Łotockiego służyło prawo żądania przywrócenia go do pełnienia służby na warunkach niniejszej umowy, przyczem umówione wynagrodzenie, jakiego się należało od chwili zwolnienia ze służby przez czas tego, zwolnienia, winno być dodatkowo wypłacone. Pozatem żreka się Pan prof. Aleksander Łotocki prawa podnoszenia z powodu wyżej unormowanego jednostronnego, natychmiastowego rozwiązania umowy jakichkolwiek zarzutów względnie żądania jakiegokolwiek odszkodowania.

9. Dla wszelkich sporów, wynikłych ewentualnie z niniejszej umowy, będą w pierwszej instancji wyłącznie kompetentnymi sądy przedmiotowo-właściwe, mające siedzibę w Warszawie.

10. Koszty sporządzenia niniejszej umowy w szczególności przypadające od niej opłaty skarbowe ponosi Pan prof. Aleksander Łotocki bez prawa regresu.

Warszawa dnia 14 października 1931 r.

Podpis Przedstawiciela Władzy:

Podpis Pracownika Kontraktowego:

Ministerstwo
Wyzn. Rel. i Ośw. Publ.
dn. 17 marca 1932 r.
№ IVNS/2175/32. -

Do

4086/20
Do
Wydziału Organizacyjno- Prawnego.

Powołując się na pismo swe z dnia 10. III. 32 r. № IVNS/
2175/32 i zwracając zaświadczenie № I. Org. 406D/Ło z dn. 15. III. b. r.
proszę o przyznanie p. profesorowi Aleksandrowi Łotockiemu paszpor
tu bezpłatnego, a nie ulgowego. -

1121
Naczelnik Wydziału

MINISTERSTWO W. R. i O. P.

№ I Org - 4060/Ło

Otrzym. dn. 17 III 1932 r.

Zabez. —

4086/20
1054

IV. Archiwum Główny Akt Nowych (Warszawa). - Zespół 14.
Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego
w Warszawie z lat 1917-1939. - Teki № 4086. Akta osobowe -
Łotocki Aleksander; 1928-1938 pp. - Str 29.

Ministerstwo
Wyzn. Rel. i Ośw. Publ. -
dn. 10 marca 1932 r.
№ IVNS/2175/32. -

MINISTERSTWO W. R. i O. P. 30

1057 p. 106 I Org - 4060 / 28

Org. dn. 14 II 1932 r.

Zabez -

Prof. A. Łotocki - paszport ulgowy wielokrotny. -

Do Wydziału Organizacyjno-Prawnego.

P. Aleksander Łotocki, profesor Uniwersytetu Warszawskiego i Dyrektor Ukraińskiego Instytutu Naukowego zmuszony jest do licznych wyjazdów w celach naukowych zagranicę, dokonywanych w porozumieniu z Ministerstwem (Dep. IV). -

Proszę zatem o wydanie p. Dyr. A. Łotockiemu zaświadczenia, uprawniającego do otrzymania ulgowego wielokrotnego paszportu zagranicznego do następujących państw: Czechosłowacja, Niemcy, Francja, Italja, Rumunja i Państwa Skandynawskie. - Zaświadczenie proszę przesłać na moje ręce. -

Naczelnik Wydziału

p. l. o. (14)

potyżym

**V. Archiwum Główny Akt Nowych (Warszawa). – Zespół 14.
Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego
w Warszawie z lat 1917–1939. – Teka № 4086. Akta osobowe –
Łotocki Aleksander; 1928–1938 pp. – Str 30.**

REKTORAT
Uniwersytetu Warszawskiego
Nr. dz. 422
Wzrost 18 JANU 1934

38

na ręce Jego Magnificencji
Pana Rektora Uniwersytetu Warsz.

za a.

10/7/34
X/

Ministerstwa Wyznań Religijnych
i Oświecenia Publicznego

prof. Aleksandra Lotockiego

Podanie.

Otrzymałem nową umowę, w której wyznaczono mi uposażenie przysługujące profesorowi nadzwyczajnemu, pomimo że jestem profesorem zwyczajnym. Tem zarządzeniem czuję się pokrzywdzony i proszę o jego zmianę z następujących powodów:

- 1) wszyscy profesorowie zwyczajni otrzymali uposażenie równające się uposażeniu IV-ej grupy, tylko ja oraz ks. archimandryta Basdecasa otrzymaliśmy uposażenie takie samo, jakie przeznaczono profesorom nadzwyczajnym, kontraktowym i etatowym;
- 2) jednemu tylko z pośród zajmujących stanowisko profesorów zwyczajnych kontraktowych J. E. Ks. Metropolicie Ejo-nizemu przyznano zgodnie z prawem uposażenie IV-ej grupy, co wskazuje na to, że istnieje możliwość wynagradzania profesorów zwyczajnych kontraktowych według IV-ej grupy uposaż.;
- 3) powyższe zarządzenie dotyka mnie boleśnie pod względem moralnym, na co moją pracą nauczycielską, naukową i organizacyjną, mojem zdaniem, nie zasłużyłem.

Prof. A. Lotocki
(Prof. Aleksander Lotocki)

Warszawa, dnia 27 lutego 1934 r.

Czytalem i popieram
d. 20/2/1934

Rektor

[Signature]

prof. 20/2/34
Chłapczy

VI. Archiwum Główny Akt Nowych (Warszawa). - Zespół 14.
Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego
w Warszawie z lat 1917-1939. - Teki № 4086. Akta osobowe -
Lotocki Aleksander; 1928-1938 pp. - Str 38.

100

7068/34
 Do Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego
 w Warszawie
 P. P.
 Prof. Aleksander Lotocki,
 Dyrektora Warszawskiego Instytutu Neurologii

Uprzejmie prośbę o rozwiązanie o spróźnienie dla mnie
 w Warszawie w tym powrotu do Państwa konsulacji
 do ważności paszportu - na dwa lata.

A. Lotocki

20. III. 1934.

3 karta osobowa

Odrożeniu
 Biura Personalnemu
 przekazuję się według wiadomości
 z wiadomościem przytoczonym. -
 20. III. 34.

2. Do Szefa odd. IV MS
 Zarządca ministerstwa RP.
 przeciwświadomości ocy
 p. Lotocki nadał wst. Prof.
 H. K. i oświadczył wmo-
 sek a jako paszport zagranicy
 udzielił - ulgowy, bezpłatny
 służbowy i on wielokrotny
 lub jednorazowy, prac. na jaki roz.
 z p. wyrekt. B. Per
 03. III. 34.

MINISTERSTWO W. R. I. O. P.
 BIURO PERSONALNE
 Nr. 7068
 Otrzymał dnia **21 MARZ 1934**
 Zapisz. 2 | Wydz. 100
 Kof.

10569 | 33 - 5057/34 - 5631 - w bud. p. ul. 1/11/34
 286 - 4
 16P
 2915 - 4
 W. N. 568/34

100
 2 KM 100
 100

VII. Archiwum Główny Akt Nowych (Warszawa). - Zespół 14. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Warszawie z lat 1917-1939. - Teka № 4086. Akta osobowe - Lotocki Aleksander; 1928-1938 pp. - Str 40.

43

Do Starostwa Polskiego Południowego
Warszawskiego

Aleksandra Lotockiego,
Profesora Uniwersytetu Warszawskiego,
Liczneckiego w Warszawie przy ul. Miodowej, w H₂

podanie.

Upewniam się, że starostwo ostatecznie przedłużyło
mnie paszportu zaplanowanego terminem na dwa lata
z wieloletnią wzięciem powrotu do Polski terminem do
ważności paszportu.

Prof. A. Lotocki.

Lo. III. 1934.

**VIII. Archiwum Główny Akt Nowych (Warszawa). – Zespół 14.
Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego
w Warszawie z lat 1917–1939. – Tekę № 4086. Akta osobowe –
Lotocki Aleksander; 1928–1938 pp. – Str 43.**

DYREKTOR
UKRAIŃSKIEGO INSTYTUTU
NAUKOWEGO
WARSZAWA, BIEŻEWSKA, 7, M. 6.

22 maja 1935 r. 52

Mat. chemiat

BW

Do
Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego

Prof. Aleksandra Łotockiego,
Dyrektora Ukraińskiego Instytutu Nauk

podanie.

Upierzejmie proszę o wydanie mnie zaświadczenia w celu
prolongacji dla mnie wielokrotnej wizy powrotnej do Polski
terminem na jeden rok.

Łot
MINISTERSTWO W. R. I. O. P.

BIURO PERSONALNE

Nr. 11389

Otrzyma. dn. 22 V 1935

Załącz. - Wydz. E.

Ref. Han

7068/34

Prof.

A. Łotocki

/Aleksander Łotocki/

Z Departamentowi *IV 115*

i Wydział *I Pot.*

do opinii *rozprawy*

Z P. DYREKTORA BIURA PERSONALNEGO

335-1935

[Signature]

Otrzymało

Wydz. *IV 115*

1381/35

dnia *20* 1935 r.

Wysłano dn. *20*

dnia *20* 1935 r.

IX. Archiwum Główny Akt Nowych (Warszawa). – Zespół 14.
Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego
w Warszawie z lat 1917–1939. – Teka № 4086. Akta osobowe –
Lotocki Aleksander; 1928–1938 pp. – Str 52.

Do Nr. 90. 11389/30.

51

Prof. Lotocki Aleksander

Docent, Profesor Audjiu Teol. PrawoŃwicy
M. P. i Dyrektor Ukrainickiego Instytutu
Naukowego.

Łokot jedzie 6

Nr. 14. 174/35.
28. 5. 35 r.

Up

**X. Archiwum Główny Akt Nowych (Warszawa). – Zespół 14.
Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego
w Warszawie z lat 1917–1939. – Teka № 4086. Akta osobowe –
Lotocki Aleksander; 1928–1938 pp. – Str 38.**

15 292

Галичина, Буковина, Угорская Русь.

СОСТАВЛЕНО СОТРУДНИКАМИ
ЖУРНАЛА
„УКРАИНСКАЯ ЖИЗНЬ“.

Съ рисунками въ тексть и картой Галичины, Буковины и Угорской
Руси, исполненной въ краскахъ.

Издание второе, дополненное.

МОСКВА.—1915.

XI. Титульна сторінка видання: Галичина, Буковина, Угорська
Русь (составлено сотрудниками журнала «Украинская
жизнь»). - Москва, 1915.

До бібліотеки МАН.

ОЛЕКСАНДЕР ЛОТОЦЬКИЙ

СХІД І ЗАХІД
У ПРОБЛЕМІ
УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

84499

Л Ь В І В

1939

L W Ó W

XII. Титульна сторінка видання: Лотоцький О. Схід і Захід у проблемі української культури. – Львів, 1939.

О. ЛОТОЦЬКИЙ

**СХІД І ЗАХІД
У ПРОБЛЕМІ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ^а**

^а Друкується зі збереженням стилістичних та орфографічних особливостей видання 1939 р.

Вже із свого географічного положення на межі двох світів – західнього, європейського, та східнього, що містить у собі, в більшій чи меншій мірі, риси азійської культури, – Україна вступала в різні відносини з цим своїм територіяльним оточенням. З перехрещування цих відносин повстає в нас спорадично питання приналежності до цього чи того світу культури та, в залежності од того, переважного чи й виключного користування з цих чи тих джерел.

Проблему цю само життя не раз ставило перед українською нацією. Вперше така проблема, в часах історичних, стала перед тисячею літ, коли доводилося вирішати питання релігійної приналежності. Найзначнішою складовою частиною культури в той час, як і в дальші століття середньовіччя, була – релігія. З погляду релігійного культура Європи була культурою християнською, і цим вона одмежовувалась од східнього азійського світу – культури ісламу. Дилему: Європа, чи Азія – вирішило в нас приняття християнства, яке сполучило український народ із народами Заходу на ґрунті християнської культури. З релігійно-церковного погляду Україна належала до грецького сходу, що творив візантійський варіант європейської культури. В часі, коли вирішувалася справа охрищення Руси, ще не було того формального розриву між християнським Сходом і Заходом, який утворився вже пізніше, – не лише давні традиції, що впливали з сусідських, мирних чи ворожих, відносин, але й реальні інтереси політичні та економічні поставили Україну в ближчий – церковний, а з цим і культурний – контакт із Візантією. Та ще й за доби дохристиянської княгиня Ольга Мудра звертала свій зір однаково і на Схід і на Захід, а внук її Володимир, як це можна бачити з легенд, що оточують подію охрищення, дуже розважливо вирішав, із якого саме джерела прийняти віру. Тим більш за християнської доби – за часів Володимира, Ярослава та їх наступників – існував як-найближчий контакт поміж тодішнім українським Сходом та чужоплеменним Заходом Європи, між двома географічними, а не культурними, як пізніше, за московського часу, частинами тої самої Європи; од самих початків свого державного

існування Україна-Русь була східньою частиною тої самої Європи, яку на Заході залюднювали народи романсько-германської раси. Поза тісні політичні та культурні звязки із Візантією, яка грає велику позитивну роль у справі нашого культурного розвитку, так само тісно додержуються звязки і з західно-європейським світом. Основи державности на Україні закладають люди Заходу – варяги. Побут одбивав риси західно-європейського життя. Українські князі були в постійних зносинах із європейськими монархами – і особистих (женили своїх синів із чужоземками чи оддавали своїх дочок за чужоземців), і політичних (політичні умови й союзи). Так само поводитись і бояри. Освічені люди того часу знали по кілька європейських мов. У містах київської держави бували торгові компанії західньо-європейських купців, – Київ провадить торгівлю аж із далеким навіть Регенсбургом. Таким чином за старої доби української державности звязки з європейським світом були досить тісні та широкі.

З утратою самостійної державности життя України ще в більшій мірі спрямоване було на захід. У литовську та литовсько-польську доби нашої історії Україні довелося безпосередно не лише зіткнутися із західнім світом, але й ближче увійти в його культурні та громадські інтереси, навіть безпосередно вступити в боротьбу з усякими його чинниками, що намагалися зламати певні духові традиції українського народу. Та боротьба відбувалася в ділянці власне релігійній, але релігія в тодішніх умовах життя європейської громади виявляла глибокий вплив на всі сторони того життя; тимто конфлікт релігійний переносив боротьбу у сфери політичну і громадську, а найбільше позначився він у сфері культури, зокрема – в ділянці освіти.

Засадниче питання, що стало перед українським громадянством у його конфлікті з релігійними конфесіями Заходу, – питання про засоби боротьби. Українське суспільство конче мало вирішити, чи консервуватися йому на самих засадах візантійської культури, нехтуючи матеріальну й формальну сторону західньо-європейської

освіти, чи, навпаки, широко вжити всіх засобів європейського знання.

У конфлікті між Сходом і Заходом перевага внутрішніх сил показала в нас не по стороні східній. По цій останній стороні була сила традиції, але вона вже надто застаріла, так би мовити дегенерувала. Для тих актуальних завдань, що стояли перед тодішньою українською громадою, консервативні її елементи озброювалися самими старими засобами боротьби, кликали своїх сучасників назад – до традиційних мов, словянської та грецької, до самовистачального авторитету святоотецьких творів, нехтуючи засоби тогочасної європейської науки. Проти західної науки, хоч би й схоластичної, ті кола православних, серед яких перед вів у нас московський емігрант Артемій, могли протиставити хіба що «чистоту ума» що полягає в виконванні Христових заповідей, а не – «чоловічеські науки»; джерелам західної науки протиставити церковні книги, як повне джерело всього знання, – не лише релігійного. Світогляд цієї категорії тодішньої української громади дуже яскраво виявлений у творах талановитого письменника, дуже релігійного й патріотичного, але разом з тим і обскурантного ченця Івана Вишенського. Твори його – багатий документ для розуміння психології тодішніх гарячих оборонців віри й народности, що змагалися врятувати їх не шляхом розвитку внутрішніх церковно-національних сил, а лише самим консервуванням того, що склалося віками та повинно було залишатися непорушним, – або лише земляки їх «благочестіє задержали і християнство своєї віри не стратили». З цього погляду Іван Вишенський дає ради щодо виховання дітей «по простоті нашого благочестія віри», що зводяться до виучування октоїха, євангелія, притч Соломонових, Книги Премудрости, Еклезіяста^b. Іван Вишенський, що так густо сформулював

^b «В первых, ключ – или грецкую, или словенскую граматику да учат. По граматици же, во мѣсто лживое діалектити (sic!) [з білого чорное, а з чорного білеє перетворити учашеє], тогда бо учат богомолѣбногѣ і праведнословнагѣ часословца; во мѣсто хитрорѣчных силогизм і велеречивое реторики, тогда учат богоугодно молебный псалтирь, во мѣсто філософіи надворніе і по воздуху мисль разумную скитатися зиждущее, тогда да учат плачивый і смиренномудривый охтоік, а по нашему церковнагѣ благочестія догмати, осмогласник... там, любимий брате, ...

настрої досить широких кол тодішнього громадянства, не був єдиним представником цих старовірських течій. І пізніше київські «невчені попи і козаки» таксамо агітували проти заснованої митр. Петром Могилою латинської школи. Проти шкільної реформи повстало київське Богоявленське Братство, що об'єднувало у своєму складі значну частину київського населення, шляхти, духовенства й міщан: до київського братства вписане було й усе «військо запорозьке» – козацтво.

Здорове національне чуття цих широких кол нації спонукало їх стати в оборону національних інтересів, необхідність просвіти вони добре розуміли, – але з якого джерела було взяти просвітні засоби для тієї оборони? Мимохіть думка зверталася до грецького Сходу, звідки прийшли християнство й освіта, де зберігалися по різних культурних сховищах великі цінності давнього часу. Але старі культурні засоби грецького Сходу вже не відповідали новим вимогам життя. Самі греки не мали вже самостійної науки, вони користувалися науковими засобами Заходу. Ті відомі греки, що стали на чолі тодішніх наших шкіл (Кирило Лукарис, Никифор, Арсеній сласонський) самі вчилися в західних школах, де викладовою мовою була – латина. Таксамо південно-словянський світ, що довгий час був для нас джерелом письменства і просвіти, сам зубожів духово під ярмом турецьких завойовників та під чуженецькою грецькою пресією, що винищувала основи своєї національної культури.

Ще менше могла дати Україні – Московщина. Два світи – український та московський – такі були між собою чужі ідеологічно й навіть психологічно, що не було в них ґрунту для духової співпраці. Через дуже низький рівень освіти Московщина не лише не могла культурної допомоги дати, але й сама такої допомоги потребувала. Не кажучи вже про ранішній час, століття XV – XVII. були тут надто темною плямою у справі освіти. Шкіл не було. Друкарі «през'яльного

забавляй; точію до поганських учителей і до латинское хитрословіє лжи не ходи, бо віру згубиш».

«На що латинську й польську школу заводити? У нас її досі не бувале, а люде проте спасались»

ради озлобленія отъ многихъ начальникъ и священноначальникъ и учитель» мусіли втікати на Україну. Люди, що мали репутацію вчених «азбукъ едва умѣли». В тогочасних грамотах читаємо завваги, що князі та боярські діти тому не давали своїх підписів, що «грамотъ не умѣють». Верхи столичного духовенства «божественная писанія точію по черному проходили». Про нижче духовенство, тим більше про простий народ нема що й казати. Один письменник давнього часу оповідає, що його сучасники говорили: «не чти много книгъ, да не вѣ ересь впадеши», і коли хто божеволів, то про нього казали: «зашолся есть вѣ книгахъ». Через такий стан освіти не могло бути й мови, щоб Московщина могла в якійбудь мірі стати джерелом освіти для України.

Не маючи сторонньої допомоги від православного світу, українська громада бачила порятунок у самодіяльності та сомоорганізації на традиціях своєї старовини без нетерпимих крайностей Івана Вишенського та його прихильників. Обєднана у братські союзи, вона поновляє та посилює традиційні програми та методи шкільної науки в грецько-словянських школах, щоб виховати там діячів на полі освіти й письменства. Львівські братчики ставлять собі цілком ясне завдання: «школу наук християнських, грецких і словенских, дітем вашим всім посполите фундовати, іж би, піючи в чужих студницах води наук иноязыческих, віри своєї не отпадали, зачим праве (вповні) і всенародное згиненіє барзо близко ходит». І справді, густою сіткою вкривають Україну братські школи старого традиційного типу, підносять церковно-національну свідомість та посилюють практично енергію церковної громади в обороні віри й нації. Братські школи XVI – XVII. ст. стають красномовним свідком великих скарбів тої самодіяльної енергії.

Конечність звязку з освітніми джерелами грецького Сходу твердо держалася у свідомості українського громадянства, бо той звязок мав свої джерельні основи у східній формі нашого християнства. Ще ранні наші полемісти висовували значіння грецької культури, яка значною складовою частиною увійшла в нашу національну культуру і

тому природно надавалася до того, щоб її в нас дали додержувати та використовувати^d. Думка про необхідність користуватися із східніх джерел культури, що мала свої основи у старовині класичній, на Україні не переривалася.

Але показалося, що в обставинах українського життя не досить уже самих тих джерел. Життя так ускладнилося новими потребами, що належало збільшити дотеперішній асортимент культурних засобів. Зокрема стало ясно, що школи традиційного греко-слов'янського типу не можуть самі задовольнити складних потреб часу. Вони добре служили для розвитку внутрішньої сили самосвідомості в самій православної церковній громаді, але зовсім не могли дати зброї для боротьби на-зовні з противниками, що були озброєні засобами тодішньої європейської науки. Без такого органу тодішньої культури, як латинська мова, годі було, як казав один із тогочасних письменників Герасим Смотрицький, «плохому і голому за збройного рицера воювати, а простаку неученому за мудрого оратора відповідати». Стало ясно, що без води із «чужих студниць» не обійтися. Живі елементи української громади прийшли до висліду, що єдиний спосіб урятувати віру та національність це – озброїтися тими самими науковими засобами, якими користувалися їх противники, і на тому самому полі, на якому працювали вони, – на полі освіти.

Старовірські течії все більш розходилися з вимогами життя. Погляди Вишенського ставали анахронізмом, – умови життя склалися не на користь його напряму. Освіту з чужих джерел оцінюють не як складання зброї перед противником, а навпаки – як найслухніший засіб та зброю для боротьби з ним. Висловлюють (у «Паліпедії» Зах. Копистенського) надзвичайно тверезу на тодішні обставини думку, що самі основи людської освіти скрізь однакові, що латинська культура це – лише трансформація попередньої

^d Ще Герасим Смотрицький із почуттям гідності доводив: «А кому на світі може бити тайно, же з греков філософи, з греков богословци увесь світ маєт, без которих і его Рим ничего не знаєть». Пізніше, вже в часі повстання Могилянської школи, думки ці проводить у «Паліпедії» Захарія Копистенський: «што ся римляне хвалят наукою тогосвітною – чужим перем хваляться, в чужом плашу напинаються; грекції то суть мудрости, Платона і Аристотелева, і иних філософов».

грецької культури, що користуватися сучасною латинською школою це – лише використовувати поза нинішньою формою старі основи класичної культури. Так живіші елементи українського громадянства приходили до думки не зражуватися самою формою чужої культури, а з огляду на велику національну потребу, прийняти ту зовнішню форму, щоб засвоїти собі в ній європейські засоби самооборони. В тодішньому письменстві знаходимо й обґрунтовану ідеологію тих поступових течій української громади, що в основу своєї діяльності, в обороні Церкви й нації, покладали передусім культурно-просвітні засоби.

Всупереч Іванові Вишенському, автор «Перестороги» за головну зброю в обороні віри й національності вважає освіту. Задумуючись над долею України, головну причину політичного та громадського занепаду він бачить у недостатчі школи і взагалі освіти^е. Твір цей цінний, як показник поглядів поступової частини тодішньої (на переломі XVI – XVII. ст.) української громади на ролі школи й освіти. До різкості яскравий із цього погляду той висновок автора, що без освіти не могли встояти й такі культурні надбання, як церква, монастирі, навіть самі книги: все це занепало без найпевнішої основи національного життя – народньої освіти. Пізніше, р. 1635., вже за існування реформованої школи, інший український письменник, автор *Exegesis*-а, Сильвестр Косов, до цих теоретичних засад додає і практичні аргументи. На питання, на що потрібні латинські школи для українського народу, автор сам відповідає:

«Передусім на те, щоб бідної нашої Руси не називали «дурною Руссю». Учїться, каже обмовець, по-грецькому, а не по-латинському. Правда, добра рада, але вона корисна у Греції, а не в Польщі, де латинська мова має великий ужиток. Поїде бідолаха українець до трибуналу, на сейм, на сеймик, до гроду, до земства – «bez łaciny płaci winu»: ні судді, ні адвоката, ні розуму, ні посла; а тільки як ворона, витрішивши очі, придивляється то до цього, то до того. Не

^е «Були великі ревнителі, що багато великим коштом церков і монастирів набудували й маєтками забезпечили, золотом, сріблом, перлами й дорогим камінням церкви окрасили, книг велику силу мовою словянською нанесли: одначе того, що було найпотрібніше, – шкіл посполитих не фундували».

треба заохочувати нас до науки грецької мови: ми дбаємо та дбатимемо про це поруч із наукою латинської мови так, що, дасть Бог, вона буде в нас для церковного вжитку, а латина – для публічних справ. Не згадуємо про диспути, – не багато надиспутував би в Польщі по-грецькому. На що, каже наклепник, Україна вчитися латини, – хай учаться її в римлян. Гарна мені жовна та ще з носиком: радиш нам ходити по світу за хлібом, коли ми маємо його дома. Годувалися ми ним давніше по Інгольштадтах, Олумунцях, а тепер, із лакски Божої, й самі маємо його досить та й іншим робимо прислугу”.

Отже засада озброїтися європейськими засобами освіти взяла гору у світогляді тодішнього громадянства. Тепер уже вагу мала не сама засада, а – способи використати чужі джерела освіти. Щоб запобігти науці в латинських школах, які збивали учнів на шлях латинства, треба було завести в себе те саме, що було в тих школах та приваблювало до себе всіх, хто прагнув науки. Утворення Могилянських шкіл і було фактом, де найяскравіше виявилася перемога поступової течії серед тодішньої громади у справі освіти. Факт цей був переломовим моментом в історії освіти на Україні, і значіння його відбилося на дальших інтересах української нації великими наслідками.

Православна у своїй цілі Могилянська школа прибрала зовнішню форму, устрій латинсько-польських шкіл і з цього погляду не різнилася од інших колегій Речі Посполитої. Особливу увагу вона звертала на виучування латинської мови, що мала взагалі значіння мови наукової. Крім того, в колегії вчили мови грецької, словянської та польської, останньої – як мови державної та найбільш уживаної в межах польської держави[†].

Завдяки латинській та польській мовам, що їх

[†] Гірше було з рідною мовою українських вихованців колегії. Перед українською школою лежало завдання виплекати й удосконалити цю мову, поставивши її на значіння культурної зброї. Але, маючи на увазі головню полемічні завдання та те, що противники оперували мовами латинською й польською. Могилянська школа менше уваги звертала на народню мову й не плекала її в міру дійсної національної потреби. Замість розвивати національну стихію мови, Могилянська наука заходила механічно використати тодішню канцелярську «руську» мову, що була умовною амальгамою кількох мов із основою, – головню – українсько-білорусською.

культивувала Могілянська школа, ця школа служила посередницею в переносі наукових і взагалі культурних засобів із Заходу та з Польщі на Україну. Ця роль Могілянської школи, роль посередника культури між західно-європейським та українським світом, безперечна. Але в науковій літературі повстала широка полеміка власне про міру самостійної участі київської школи в перетравлюванні основ західної культури та у приспособлюванні їх до потреб української нації й Церкви. Польський історик А. Яблонівський обмежує значіння Могілянської школи самою лише її посередницькою роллю; інші учені – М. Сумцов, П. Житецький, Ф. Тітов, М. Петров – надають тій ролі в більшій чи меншій мірі і самостійний характер. Корегуючи ці погляди, треба визнати, що із західної Європи та Польщі українська школа взяла формальні засоби культури й цивілізації – основи шкільної системи, склад і формальний зміст шкільних наук – і цим давала до рук своїм вихованцям ключ до західно-європейської думки й освіти. Ця запозика чужих форм відповідала тодішнім умовам конфесійної боротьби на Україні й була до тих потреб приспособлена. Католицька сторона сильна була засобами схоластичної шкільної науки, тимто ту схоластику й перенесено і до української школи, як слушне знаряддя конфесійної боротьби.

Доконана митр. Петром Могилою освітня реформа, конче в тих умовах необхідна, мала проте не лише позитивні, але й негативні наслідки для української нації. Засвоївши собі науку, що повстала в часи католицької реакції та була її слушним знаряддям, українська школа не зазнала вільного подуву європейського гуманізму та раціональних течій реформації. Нові ідеї доходили на Україну поза Могілянською школою та власне ще до її утворення.

Природним наслідком схоластичности Могілянської школи була й деяка віддаленість її од живих потреб народного життя. Само собою, не можна тодішніх обставин міряти сьогочасною міркою. Але не можна випускати з уваги того факту, що з кінцем XVI. та з початком XVII. ст. наука й література були в нас у досить тісному звязку з народнім

життям, виходили з нього, ним живилися та «виявляли переважно інтереси народу в усій його конфесіональній цільності та в сукупності всіх його станів» (М. Сумцов). Могілянська школа повернула з цього напрямку на шлях схоластичної абстракції. Їй припадало на далі – розвивати саму формальну сторону науки під тиском церковного авторитету. Це придушувало прояв власної живої думки, наукової творчості й ховало в собі велику небезпеку з того погляду, що формальний напрям наукової думки міг в одинаковій мірі служити для оправдання всіх змагань – без огляду на потреби нації й Церкви. Схоластична наука, не звязана з реальним життям українського народу, одривала вихованців Могілянської школи од рідного та й взагалі всякого народу, од його живих традицій та пекучих змагань. Національної інтелегенції ця школа не виховувала. Безнародня схоластична наука значно тратила у своїй цінності для церкви й нації та й в деякій мірі була, як казав П. Куліш, водою на чужий млин. Колишні могілянські школярі, виховані в індіферентності до народньо-національних змагань, дуже легко переходили з однієї конфесіальної й національної сторони на другу сторону, навіть без особливих вагань. Коли пізніше треба було установити засади нових відносин у тих умовах, що настали після державного союзу України з Московщиною, брак громадянської й національної свідомости повів природно до поновлення однаково і Церкви і нації. Серед діячів церковного й політичного поневолення бачимо дуже багато вихованців Могілянської школи. Це давало підстави деяким історикам до дуже тяжкої оцінки вартости Могілянської школи. Проф. М. Грушевський прикро констатує, «що з становища національного українського Могілянська доба, що уважалася свого часу й до деякої міри й тепер вважається апогеєм відродження православної церкви України й Білоруси, поза чисто церковними конфесійними інтересами має досить сумнівну вартість».

Ця сувора критика, здебільша, щодо фактичної сторони справедлива, має ту головну хибу, що не завше послідовно виводить факти од їх дійсної причини. Школа не лише

творить і діє, а й сама відчуває вплив чинників зовнішніх. Таким впливовим чинником для київської школи був політичний та соціальний уклад тих держав, у складі яких вона була. Станово-шляхецький устрій Польщі та Росії не міг не впливати на школу, на напрям шкільної освіти. Проте, хоч би як суворо критикували негативні під тими впливами наслідки Могилянської школи, все ж треба визнати, що без реформи, без засвоєння тодішніх чинних засобів науково-літературної акції українські національні перспективи виглядали б значно сумніше, ніж це по Могилянській реформі сталося в дійсності. Могилянська школа була школою всестановою, що з'єднувала ті елементи нації, які пізніше російський уряд так настирливо змагався розкласти, і в цьому полягає її певна позитивна роля. Ті численні кадри спудеїв, що вчилися в київській академії (а на початку XVIII. ст. їх було до 2.000 одночасно), розходячись потому по Україні, вливаючись у саму гущу національного життя, тратили чужинецький наплив школи, приносячи в маси самі здобутки шкільної освіти. Ті сотні народніх шкіл, навіть уже в другій половині XVIII. ст., які налічує на Україні Румянцівський перепис, могли існувати, лише живлячись із джерела київської академії, що випускала незчисленну кількість бакалярів-учителів цих шкіл. Бакаляри ті були творцями широко розповсюджених у народі віршів, історичних дум, драматичних народніх пес. Сама шкільна драма приймає нарешті національно-патріотичний характер. Навіть класична традиція Могилянської школи нарешті одяглася в національну форму, – Котляревський, вихованець духовної школи, взяв клясичну тему, одуховивши її знанням рідного краю й народу. Отже хоч у своїх новітніх, незвиклих у нас, формах Могилянська школа виглядала в деякій мірі чужотвором, то це був необхідний ступінь історичної еволюції, необхідне засвоєння тих форм та ідей, яких вимагали нові умови в сфері науки й літератури. Цією конечною необхідністю, істотними інтересами духового життя нашого народу виправдовуються й ті деякі криві стежки, якими пішла освіта Могилянської школи.

Освітня проблема стояла на хибному шляху не в самій тільки Могиянській школі, а в усіх тодішніх школах Європи, і не можна до них ставити вимог із погляду сьогочасної педагогії. Хоч і не вирішивши усіх проблем, Могиянська школа прислужилася нації головне тим, що дала їй якісь, бодай схоластичні й застарілі, та все ж раціональні, європейські засади освіти, сполучила своїх вихованців із культурним європейським світом і дала їм можливість використати всі засоби європейської культури. Вихованці Могиянської школи без найменчих труднощів могли з цього широкого джерела пити, вибираючи з нього все потрібне на власний смак та на власну впадобу. І дійсно, поруч, н. пр., із просякнутим схоластиком католицьких шкіл Стефаном Яворським бачимо не менш просякнутого духом протестанської школи Теофана Прокоповича. Всі ті представники Могиянської школи, хоч як вони різняться характером своєї освіти та методами своєї літературно-наукової діяльності мають між собою те спільне, що вони – справжні європейці, представники європейської освіти.

З цього, як нам здається, об'єктивного аспекту і треба оцінювати роль і значіння Могиянської школи в історії освіти на Україні. Ставши твердою, в тодішніх умовах, науковою підставою для української нації, Могиянська школа довершила те, що розпочала ще традиційна грецько-словянська школа. Ця остання, розкриваючи внутрішні духові скарби з традиційних національних джерел українського народу, розвиваючи свідомість української громади, інтенсифікувала її сили на внутрішній роботі в лоні і нації і Церкви. Могиянська школа переносила енергію тої самосвідомости назовні – на боротьбу із зовнішніми чинниками. Ці два моменти духової національної акції тісно й нероздільно між собою звязані. Послідовна участь цих двох типів української школи в національному житті України й дала тому життю відпорну силу.

Позитивна культурно-національна роль Могиянської європейської школи особливо виявилася, коли Україна ввійшла у ближчі політичні та культурні взаємини з

Московщиною та знову на історичному овиді сходу Європи повстала в новому вигляді стара проблема культурної орієнтації – на Схід, чи на Захід. Через указаний угорі низький стан на Московщині освіти не було можливості не тільки для розвитку тут внутрішніх, бодай найбідніших, засобів просвіти, але й для того, щоб ті засоби просякали десь із боку, з тогочасного культурного світу, що його з засади вважали за єритичний. З заснуванням держави в Суздалі, із зосередженим життям на Сході, звязки з Заходом майже припинилися, а вже в московській добі життя тут формувалося під виразно азійсько-татарськими впливами. Більш ніж двісті літ отатарщення – це час одриву од Заходу, мертвотний застій культури. Експансія Московщини, не лише територіяльна, але й духовна, цілий час спрямована була на Схід – не тільки на крайній схід Європи, але, і головно, до Азії, аж до крайніх границь її, де з свого обмеженого духового запасу, раніш запозиченого од київської Русі, треба було лише оддавати, приймаючи натоміць до свого духового складу елементи азійського типу і з погляду етнічного, і культурного. Тимто це було природне явище, що там негативно ставились до всього, що приходило іззовні, навіть нарешті з православного Сходу, а тим більш – із католицького Заходу. У світогляді московської людини весь світ поділявся на дві частини, між якими була – непрохідна безодня. Коли духово звязані з Заходом українці радили й помагали тут заводити школи на зразок західній, читати й друкувати книги, що виходили поза обрядовий тільки зміст та торкалися справ, які цікавили людей західньої культури, то повстала різка боротьба проти західніх впливів і передусім проти українців, як піонерів західньої культури на московському ґрунті.

В московсько-українському культурному конфлікті зіткнулися два світи, що їх у тогочасній термінології означали як грецький та латинський, а насправді це була боротьба двох культур – східньоазійської та західньо-європейської. До цього без сумніву домішувався елемент національного антагонізму, що розвивається протягом історичного життя двох сусідніх націй. Українця на

Московщині називали «іноземец», «черкашенін», «белорусец», «літвін», «польської породи» і т.п., – в кожному разі це були тут – чужинці, люди не лише іншої держави, але й іншої нації, тому за тодішнім московським світоглядом люде чужі, неправославні, ворожі. Тому викликало спротив усе, що виходило від українців – без огляду, чи воно добре, чи зле, просто – з темної ненависти до всього нового. Протестували, н. пр., проти живої проповіді, коли її виголошували не з книжки, а од себе: «Заводите вы, ханжи, ересь новую, людей въ церкви учите, а мы людей прежь сего въ церкви не учивали. Бѣса де вы имѣете въ себѣ и всѣ ханжи». Московське громадянство взагалі ставилось до європейської науки, представниками якої на Московщині були українці, з виразною неприхильністю. Тому, за державного співжиття України з Московщиною, повставала загрозлива небезпека для всього культурного надбання, що витворилося протягом віків на Україні. Та почасти врятувала справу реформа Петра I. Цей цар, реформуючи орієнтальну Московщину на зразок європейський, зрозумів правдивий характер тодішньої української освіти та у своїх реформаційних планах широко використав сили вихованців Могилянської школи. Трудно зрахувати та навіть уявити собі, який великий занепад у ділянці культури спіткав би був Україну після сполуки з темною Московщиною, коли б наша батьківщина не мала була певного й солідного запасу західньо-європейської освіти. Той запас, піднісши освітній рівень Московщини, тим самим забезпечив Україну од фатального впливу московського обскурантизму, задержав до деякої міри той регрес освіти, якого зазнала народня маса українська протягом майже двох століть – до скасування кріпацтва. Такі позитивні результати у значній мірі були наслідком основного, за всіма частковими хитаннями, вирішення освітньої проблеми на Україні ще з початком XVII століття.

Ми спинилися на тих історичних моментах, коли життя виразно ставило перед нашим народом проблему його культурної орієнтації, а саме – з кінцем X. та на початках XVII.

і XVIII. ст. Це кардинальне питання, що стає на чергу дня у важливіших, переломових добах українського життя, не тратить актуальности й тепер. Теоретично ставить його нині течія євразійська, де серед видатніших її представників бачимо й людей українського походження. Ця умова течія, що зародилася ще в дореволюційній Росії, вирішає справу культурної орієнтації категорично, одкидаючи здобутки західньо-європейської культури з огляду на визнання цією течією цілковиту безвірність та матеріалізм Заходу, фальшивість його життєвих основ, нікчемність громадських та державних форм його життя. У своїй ідеологічній суті євроазійство це – епігон давнього, старо-московського «мракобесія» XVI – XVII. вв., якого не викоринила з московської психології Петрова реформа, доконана головно чужими для Московщини силами – українськими. Українському світоглядові євразійство органічно чуже вже з самих культурно-історичних традицій, і участь українських елементів у євразійській течії можна пояснити лише деякою дегенерацією української психології під довголітнім та всебічним русифікаційним впливом.

Не лише теоретично, але і в дуже активних формах повстає та сама проблема в країні комунізму – чи в гаслах «геть з Європою», чи у практичному спрямуванні народньої акції не лише на схід Європи, але й до Азії. На цьому терені форми, які приймає дана проблема, дістають характер надто гострий, як це можна бачити на окремому характеристичному прикладі українського письменника на совітській Україні – Миколи Хвильового. Для нього Європа з її комплексом культури – «це досвід багатьох віків... Це Європа грандіозної цивілізації, Європа Гете, Дарвіна, Байрона, Ньютона, Маркса... Це європейський інтелігент у найкращому розумінні цього слова... Це – доктор Фавст, коли розуміти його, як допитливий людський дух». Але, «орієнтуючись на Європу», закликаючи до її “психологічно-мистецького та інтелектуального приняття”, цей культурний європеець у фактичних умовах засадничого одриву од Європи за таку рішучу орієнтацію заплатив життям.

Ці останні течії, яких торкаємося лише побіжно, заслуговують на спеціальніше обговорення з огляду власне

на сучасну актуальність даної старої та поновно висуваної проблеми, а не з причини засадничого її для нас, у даних умовах, значіння. Такого засадничого значіння це поновлення історично вже пережитого та національно перетравленого питання вже немає. В засаді свідомість української нації вирішила справу культурної орієнтації давно й остаточно в напрямі органічної сполуки східного та західного елементу європейської культури. В такому комплексі обох складових варіантів культура старої київської Русі й дальшої – історичної та сучасної – України це одна й та сама традиційна для нашої свідомости своєрідна культура, як синтеза Русі-України.

На тій спадкоємній, широкій та різнобарвній, основі, можемо з тисячолітнього досвіду міркувати, забезпечений і дальший цивілізаційний розвиток нашої нації.

Наукове видання

Галина Михайленко

**ОЛЕКСАНДР ЛОТОЦЬКИЙ (1870–1939 рр.):
ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА БІОГРАФІЯ ІСТОРИКА**

МОНОГРАФІЯ

Українською мовою

Верстка – Н.М. Ковальчук

Підписано до друку 17.11.2014. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman. Цифровий друк.
Умовно-друк. арк. 18,14. Тираж 300. Замовлення № 1114м-93.
Ціна договірна. Віддруковано з готового оригінал-макета.

Видавничий дім «Гельветика»
73034, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а, офіс 105.

Телефон +38 (0552) 39 95 80

E-mail: mailbox@helvetica.com.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 4392 від 20.08.2012 р.